

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

9(47.925)

2-24

Յ. Կ. ՃԱՆԿԻՒԼԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԷՆ

Ուսուցիչ

ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

Կ. ՊՈԼԻՍ

Տպարան ԿՈՇԱԿԻ

Պապ Ալի Էպոստոլոս Կոստոյի, քիւ 27

1913

Յ. Կ. ՃԱՆԿԻԻԼԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԵՆ

(ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ)

ՄԱՍՆ Ե.

ՀԱՏՈՐ Դ.

Կ. ՊՈԼԻՍ

Տպարան «ԿՈՆՍՏԱՆԻ

Պատկերապատկերային հասկերի, քիւ 27

1913

12451

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԷՆ

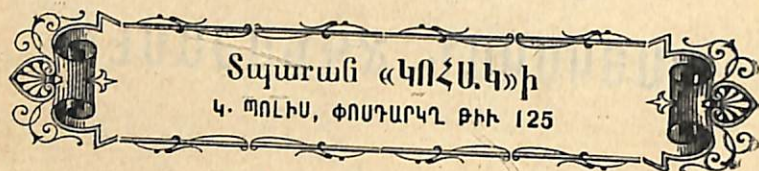
Ա. - ՆՈՐ ԿԵԱՆՔԸ

Կիպրոսէն մեկնելու կը մօտենար: Հնչակեանները այն եզրակացութեան յանգած էին թէ, մինչեւ որ Լոնտոն չը հասնիմ ե ոչ մէկը պիտի կարենար ենթադրել ե կարծել թէ, «Հնչակեան երկու հատուածներէն որո՞ւն պիտի պատկանիմ, իսկ ներկայ պարագային բոլոր Հնչակեանները զիս իրենց ընկեր կը նկատէին՝ ինչպէս ե ես զիրենք:

Վերակազմեալները քիչ մը կը կասկածէին իրենց կողմն անցնելու, քանի որ Արփիարի 2000 բուպլի ե մեղայագրի խնդիրը յարուցած էի ե Արփիարը չատ դիւրութեամբ չպիտի կրնար արդարանալ:

Նախ քան Կիպրոսէն մեկնելու արդէն ընկերական խորին շնորհակալութիւնս յայտնած էի մասնաւորապէս այն Հնչակեան ընկերներու, որոնք չափէն աւելի պատիւներ ըրած էին ինծի ե իրենց հիւրասիրութեան անմոռանալի յիշատակ մը թողուցած էին սրտիս մէջ:

Լարնաքայի նաւահանգիստ ե անգլ. չոգենաւ բարի երթի եկող ընկերներու հետ համբուրուելէն ե

հրաժեշտ տալէն վերջ շողենաւ իր խորխին առնելով դէպի Աղեքսանդրիա պիտի մեկնէր :

Որչափ որ նոր կեանք մը ապրել կղգայի և պետք էր ուրախութեամբ դիմաւորէի այդ նոր կեանքիս արշալոյսն ու ծնունդն՝ որ ոչ թէ բռնապետութեան լուծին տակ , այլ բւոյրովին աղատ երկիրներու մէջ նոր ասպարէզ մը կը բացուէր առաջ , ընդհակառակն տխուր էի , շատ տխուր . ինքզինքս այն ատեն միայն ուրախ պիտի զգայի , երբ շրջապատուած ըլլայի անոնցմէ և անոնց կողքին դռնուէի , որոնք բռնապետութեան լուծին տակ կեղեքման և չարչարանաց ճիւրաններուն մէջ կը գայարուէին . վերջապէս հոն ուր արիւնը դաշտեր ներկած էր . . . այո՛ , ինծի հաճելի էր անոնց հետ կենակցիլ , անոնց քով ապրիլ , բայց բազմազին ենթարկած էր այնպիսի դրութեան մը որ պետք համակերպէի , համակերպած էի և կամքէս անկախ պատճառաւ և բռնազրոյթի կերպով կ'երթայի նետուիլ այդ նոր ասպարէզի և գործունէութեան շրջանին մէջ նպատակիս հասնելու և իտէալիս իրագործումի յոյսով մը :

Միհրան Սըվազլի ինծի յանձնարարական մը տուած էր Աղեքսանդրիա Պոլսեցի Լեւոն Մկրտիչեանի վրայ որ իրենց կեդր . վարչութեան անդամներէն մէկն էր :

Փետրվար Լին Մկրտիչեանը ինծի ներկայացուց իրենց տեղացի ընկերները որոնք բաւական լաւ զիրքի տէր երիտառարդներ էին :

Ինծի ներկայացաւ Հ . Յ . Դաշնակցութեան Աղեքսանդրիոյ ներկայացուցիչ «Պապա»ն (խաժակ) : Ես կուսակցամոլ չէի և պատճառ մ'ալ չունէի իրեն հետ չը տեսնուելու : Ես արդէն շատ ազդուած էի մեր Հնչակ-

Հայկանոյ Պոյանեան

եան կուսակցութեան տխուր անցեալէն, բնականաբար՝
և աւելի պիտի ազդուէի տեաներով «Պապա» մը որ
տարբեր կուսակցութեան մը ներկայացուցիչ էր, կու-
սակցութիւն մը որ վեց տարիէ ի վեր գոյութիւն ու-
նէր, պարագայ մը որ ինծի շատ ցաւալի էր թէ, ին-
չո՞ւ և ի՞նչ պատճառաւ փորձ մը եղած չէր Դաշնակ-
ցութիւնը միացնել Հնչակեան կուսակցութեան. քանի
որ սկիզբէն ի վեր իմ և ընկերներուս փափաքն եղած
էր ցրուած ոյժերը հաւաքելով և միացնելով գործել,
Ուրեմն պէտք էր հետաքրքրուէի այդ խնդրով, Կար-
նաւու ուրիշ կարեւոր և կենսական խնդիր մ'ալ և
պէտք կ'զգայի ընկերական պարտականութիւնս կա-
տարել:

Նազըմը ժամանակին թոյլ տուած չէր ոչ ընդհ. ներուժին և ոչ ալ մեզի հետ ներման արժանանար սի-
րելի ընկերս Մուրատը. որ դեռ կը հեծէր Տրիպոլիսի
բանտին մէջ, պէտք էր զինք ազատել (փախցնել) բան-
տէն. գործը ինքնին վտանգալից էր բայց ես յօժար
էի այդ վտանգն յանձն առնել Ափրիկեան Տրիպոլիս
երթալ ու զինքը փախցնել, քանի որ Արաբ պաշտօն-
եաներու նկարագիրը լաւ ուսումնասիրած և անոնց
հոգեբանութեան տեղեակ էի: Ուրեմն պէտք էր Մու-
րատի հասցէն ձեռք բերել, իրեն հետ թղթակցիլ և
պէտք եղած տեղեկութիւնը առնելէն վերջ գործի ձեռ-
նարկել: Մուրատի քոյրը Օր. Հայկանոյ՝ Աղեքսանդ-
րիա էր իրեն դիմացի Մուրատի հասցէն առի և իսկոյն
սկսայ թղթակցիլ:

Հայկանոյ ի հետ գրեթէ միշտ կը տեսնուէի և մա-
սամբ պարզած էի ծրագիրս, անշուշտ ծրագիրս իրեն
շատ հաճելի պիտի թուէր քանի որ իր եղբայրը՝ Մու-
րատը իբր հոգեհատոր կը սիրէր և կը պաշտէր, որուն
ապացոյցն կրնար նկատուիլ հետեւեալը.

Մուրատը Մուշէն Պոլսոյ կեդրոնական բանտը փո-
խադրած էին ժամանակին որպէս զի Ափրիկեան Տրի-
պոլիս զրկեն:

Բռնապետութեան շրջանին արդէն Հայերուն ան-
ցաքիր չէր տրուէր դաւառներէն Պոլիս երթալու հա-
մար: Հայկանոյն կը փափաքէր իր եղբայրը տեսնել.
բայց ինչպէս կարելի էր Հաճընէն Պոլիս երթալ:

Հայկանոյն գաղափար մը կը յղանայ և կը յաջո-
ղի ալ:

Հայկանոյն իր սրունքներէն մէկը սոսկալի կերպով
կը խածնէ արիւնոտելու աստիճան. իսկոյն իր բարե-
կամներէն մէկը կը զրկէ կառավարութեան իմաց տալու
թէ, կատղած շուն մը Հայկանոյնի սրունքն խածած է:
Կառավարական բժիշկը որ Հայկանոյնի ծանօթներէն
է՛րլլայ յետ քննութեան բափօր մը կուտայ և կառա-
վարութիւնը իսկոյն Հայկանոյնը Պոլսոյ կատաղարուժա-
բանը կը զրկէ, իբր թէ Հայկանոյն կ'առողջանայ, բայց
ցաւալին այն էր որ իր նպատակին չի կրնար հասնիլ,
ուր որ կը դիմէ որ դուռը որ կը զարնէ անկարելի
է՛րլլայ և չի յաջողիր պատրուակաւ մը Պոլսոյ կեդր.
բանտը երթալ և գտնէ անգամ մը իր եղբայրը տեսնել
բանտին մէջ:

«Միութեան» խնդրոյ առթիւ որչափ որ Մկրտիչ-
եանի և Պապայի հետ տեսնուեցայ գտնէ այնչափ զօրա-
ւոր պատճառ մը չէի գտներ կուսակցութիւններու ան-
ջատ անջատ գործելուն: Մկրտիչեանի կողմէն գրեթէ
արգելք մը չէի տեսներ, իսկ Պապայի կողմէն Արփիարի
անձը արգելք կը նկատուէր:

Արփիարի անցեալը ինծի ծանօթ էր, ուրեմն երեք
կուսակցութեանց միացումն Արփիարի շուրջ կը դառ-
նար: Քանի որ համոզուած էի թէ մեր ԴԱՏԻ յաջո-

դուրիւնը և բռնապետութեան դէմ մղուելիք պայքարի ազդակները միութեան մէջ կը կայանար և այդ Միութեան մէջ միայն պէտք էր գտնէինք ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ. ուստի որոշեցի ամբողջ էութեամբս ինքզինքս նուիրել միութեան գործին:

Պապան նորէն անուղղակի կերպով հասկցնել ուզեց թէ, ինքը զիս աւելի երիտաւարդ և եռանդոտ կը կարծէ եղեր. բայց սխալած է և կը տեսնէ եղեր որ բանտի կեանքը զիս ընկճած հիւծած և եռանդոտ մարեցողացած է եղեր: Ես Պապայի այդ խօսքերէն վիրաւորուած ըսի:

Քանի որ գործելու փափաք ունիմ մաշուած կեանքս և խաթարուած ֆիզիքական ոյժս բնաւ արգելք մը չը կրնար ըլլալ:

Պապան գիտէր որ դեռ Հնչակեան երկու հատուածներէն և ոչ մէկին պատկանելու որոշում տուած չեմ. կատակի ձեւով ուզեց հասկնալ թէ Կիլիկիա երթալ և գործել կը փափաքիմ, այսինքն լոկ տրամադրութիւնս հասկնալ ուզեց, իրեն հարցումին վճռական կերպով պատասխանեցի.

Ես յեղափոխական մ'եմ գործը զիս ուր որ կանչէ կ'երթամ և միշտ պատրաստ եմ մանաւանդ երբ համոզուիմ թէ պիտի կարենամ օգտակար ըլլալ և աղետաբեր ըլլալուն կասկած մը չտեսնեմ:

— Եթէ մեր կողմէն քեզի Կիլիկիայ ղրկենք կերթա՞մ:

Ես որչափ որ Հնչակեան եմ, բայց անկէց առաջ և վերջ յեղափոխական եմ, անունը կուսակցութիւնը ինծի համար բնաւ նշանակութիւն չունի:

— Ըսել է կ'երթաս:

Կիլիկիա և Զէյթունը իր անցեալն ունի. դեռ ես

բէկ էր և չեմ կարծեր թէ մոռցած էք և Հնչակեաններուն չը յաջողելուն պարագան ձեզի ծանօթ է, եթէ նորէն այդ պայմաններով ըլլայ չեմ երթար. իսկ եթէ լրացուցիչ պայմաններուն վստահ ըլլամ պատրաստ եմ երթալու. թղթակցութեամբ ես Կիլիկիան լաւ կը ճանչնամ միայն ապստամբութեամբ է որ մենք պիտի կարենանք մեր նպատակին հասնիլ: Զեր կուսակցութիւնը պէտք եղած միջոցներն ունի:

— Այո՛, ունի:

Ուրեմն ես ալ պատրաստ եմ երթալու:

*
*

Ամբողջ ուշադրութիւնս կեդրոնացուցած էի միութեան կամ համերաշխութեան յաջողութեան շուրջ և թէ միշտ կը տեսնուէի Մկրտիչեանի և Պապայի հետ: Հնչակեան կուսակցութիւնը Աղեքսանդրիոյ մէջ ներկայացուցիչ չունէր որպէս զի անոնց տրամադրութիւնն ալ հասկնայի. բայց ատիկա ինծի արգելք մը չէր որ միութեան համար չաշխատէի. մանաւանդ որ միութեան խնդիրը օրուան անհրաժեշտ պահանջն դարձած էր ժողովուրդին մէջ: Քանի որ վերակազմաւորները ժամանակին դիմած էին Դաշնակցութեան, քանի որ Դաշնակցութիւնը միութեան արգելքը Արփիարի անձը կը նկատէր, և քանի որ Մկրտիչեանը կը հաւատարմէր թէ՛ հակառակ պարագային Արփիարը պիտի հեռացնեն իրենցմէ, Մկրտիչեանի այդ յայտարարութիւնը անկեղծ նկատելով կը խրախուսուէի և բնական էր որ աւելի եռանդուն կերպով պիտի փարէի գործին և պիտի սկսէի յաջողութեան միջոցներ փնտռել:

Զիս Դահլիճ հրաւիրած էին. Մկրտիչեանը փափաքեցաւ որ հոն ճառ մը խօսիմ, իրեն ըսի:

Քանի որ վճռական կերպով որոշած եմ ասկէց

վերջ ջանքերս նուիրել և աշխատիլ միութեան գործին ,
եթէ երբեք խօսիմ միութեան մասին կը խօսիմ և կը
խնդրեմ որ հառաջարկէք անցեալի մասին ակնարկու-
թիւն մը իսկ ընեմ . որովհետեւ որոշած եմ այդ Տխուր
եւ ցաւալի դէպքի մասին լուռ մնալ և անիկա պատ-
մութեան թողուլ : Մկրտիչեանի ընդունեց « հաջարկս
և աւելցուց թէ՛ ինքը անգամ մը խօսած է արդէն
միութեան մասին և թէ այս անգամ նորէն պիտի խօսի
ինծի հետ :

Բ. — ՅԱՂՈՂՈՒԹԵԱՆ ՅՈՅՍԵՐԸ

Գահիրէի մէջ բաւական ընկերներ և բարեկամներ
գտայ : Միթինկի յայտարարութիւնները ցրուած էին ,
միթինկը տեղի պիտի ունենար 1898 Փետր . 13ի երե-
կոյեան Հայոց Գալուստեան վարժարանին մէջ :

Որոշեալ ժամանակէն առաջ երկուեւ բազմութիւնը
սրահը այն աստիճան լեցուցած էր որ ինծի ձօնուած
երգով մը զիս և Մկրտիչեանը ծափահարութեանց մէջ
չատ դժուարութեամբ բռնի առաջնորդեցին :

Ժողովուրդի մուտքը այլեւս բաւական նկատուիլ
ցաւալի նկատուեցաւ շատերուն , որովհետեւ թէ տեղ
մնացած չէր արդէն և թէ վարժարանը փչեւու վախը
կար , կարգադիր մասնախումբը զղջացած էր թատրոնը
կամ աւելի ընդարձակ սրահ մը չվարձելուն :

Նախ Մկրտիչեանը զիս ներկայացուց ունկնդիրնե-
րուն՝ իբր հին Հնչակեան մը և Թուրքիոյ մէջ հաս-
տատուած Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներէն
մէկը . յեղափոխութեան կարապետը և բռնապետու-
թեան զոհ մը և այլն այլն :

ձառը թէեւ անչափ երկար չէր, բայց քանի որ սկիզբէն մինչեւ վերջ միութեան և համերաշխութեան մասին էր, քանիցս լուռն ծափահարութեանց տեղի տուաւ:

Մկրտիչեան ալ միութեան մասին խօսեցաւ և մի-
թինկն վերջացաւ: Ժողովուրդին մէջէն երկրորդ ան-
գամ խօսելու փափաք յայտնուեցաւ խոստացայ և
Ժողովուրդը մեկնեցաւ:

Զիս ներկայացուցին Պօղոս, Տիգրան և Եագուպ
Արթին փաշաներուն ինչպէս նաեւ Բիէո Բօլատին և
կարգ մը նշանաւոր Հայերու:

Բանախօսութիւնս ահագին ոգեւորութիւն յառաջ բերած
էր Ժողովուրդին մէջ անպէս որ փաշաներուն վրայ
լաւ տպաւորութիւն ըրած էր, Ժողովուրդի այդ ոգե-
ւորութիւնը և փաշաներու տպաւորութիւնը զիս աւելի
յառաջ մղեցին դէպի միութեան գործին աշխատելու:

Նաղարէկը Ասլանի հեռագիրն առնելով նամակ մը
գրած էր կարծելով թէ դեռ Կիսլրոս կը գտնուիմ և
Ասլան նամակն ինծի ղրկած էր:

Անգին հաճի* սիրելի ընկեր!

«Մեր ուրախութեան մեր ինդակցութեան չափ
չկար: Ի՞նչպէս. ահա դուք ազատուած և նորից դար-
ձած ձեր ընկերներու գիրկը. դուք ահա նորից ազատ
և վերադարձած գործի գիրկը, գործի ասպարէզը:
Սրտագին շնորհաւորանքները ձեզ մեզնից. ամէնքիցս.
որոնցս համար ձեր ազատման հեռագիրը նոյնքան ու-
րախալի էր, որքան անտպասելի: Վերջապէս մեր կա-
րօտը բաւականացնենք:

* Բոլոր մօտիկ ընկերներս զիս «Հաճի» կ'անուա-
նէին:

Տիգրան փաշա Տ'Ապրօ

«Դուք այդ տեղ իմացաք ու տեղեկացաք աֆս քու-
լոր անցուղարձերին . որ վատ Արփեարեանը հանեց
կուսակցութեանս գլխին : Այդ ցաւալի դէպքերը մաս-
նաւորապէս խիստ զգալի էին այնպիսի ժամանակ . երբ
յեղափոխական ոյժերը պէտք էր նորոնոր եռանդով և
յոյսերով գործէին , երբ ազգային վիճակն այնպիսի
ծանր վիճակ էր ստացել : Միւս կողմից , սակայն , չեմ
կարող ծածկել . որ մենք ամենքս պէտք է ուրախա-
նանք այդ պատահած անցուղարձերին , որովհետեւ մի
կողմից այն եղաւ որ դրանց շնորհով յեղափոխական
ասպարէզում մերկացվեցան Արփիարները և խայտա-
ռակուեցան , և այդպիսով խայտառակուեցաւ սուրբ
ասպարէզը . իսկ միւս կողմից այն եղաւ . որ եթէ այժմ
երեւան չը գային Արփիարի վատութիւններն ու մատ-
նութիւնները . որպէս և նրա ստոր դաւադրութիւննե-
րը կուսակցութեանս դէմ առ հասարակ և մասնաւոր-
րապէս իմ և ամուսնոյս դէմ . ապազգային շատ աւելի
մեծ խռովութիւնները պիտի տեղի ունենային . որոնք
թերեւս այն ժամանակ օրհասական նշանակութիւն ու-
նենային կուսակցութեանս համար : Մինչդեռ այժմ
կուսակցութիւնս յաղթական կերպով դուրս ելաւ այդ
բոլոր զգուհի երկպառակութիւններից . միանգամից
մաքրեց իր շարքերը ստոր անձերից . որոնց հասցրեց
սոսկալի հարուած և միեւնոյն ժամանակ իր շարքեր
զօրացրեց նորանոր անկեղծ և եռանդուն ու թարմ ոյ-
ժերով : «Ձկայ չարիք , որ չը բերէ բարիք» ասում է
ժողովրդական առածը : Ձեր ուժեղ հարուածն էր պա-
կաս այդ (Արփիարին) վատին՝ այն էլ պիտի ստանայ :

«Ի՜նչ ասել կ'ուզէ , մենք երջանիկ կը լինինք ձեզ
այստեղ մեզ հետ տեսնուելու , գրկախառնուելու , և
սպասում ենք այդ օրուան ընկերական ամենաջերմ

Եագուպ Արփին փառա

զգացումով և երկար տարիների խիստ կարօտով ու անհամբերութեամբ:

«Մարօն ուղարկում է ձեզ իր ամենաջերմ բարեւաները:

«Կարապետ աղան, որպէս և Տօնապետեանը և մեր բոլոր միւս ընկերները ուղարկուն եմ ձեզ սիրալիր բարեւանները:

Սրտանց համբուրում եմ Ձեզ
Ձերդ Ա.Ի.Օ

28 × 1 × 97

Լոնտոն

Յ. Գ. Ձեր ազատման մասին ուղում էինք Հնչակում գրել, բայց նախամեծար համարեցինք սպասել, որ գաք, և ապա գրենք:

Նաղարէկի նամակին խելոյն պատասխանեցի չնորհակալութիւնս յայտնելով և փոխադարձ համբոյցներս ղրկելով. ու խոստացայ շուտով գործերս լմնցնելէն վերջ Լոնտոն երթալ:

Պէտք է ըսել չափ դժուար կացութեան մը ենթարկուած էի: Նախ պէտք էր ուշադրութեամբ և հեռատեսութեամբ հետեւէի միութեան գործին և այդ կենսական խնդրոյն իրականացման միջոցներ փնտռէի ու գտնէի: Երկրորդ անգամութեանս առթիւ ստացած նամակներու և հեռագիրներու պէտք էր պատասխանէի: Եւ երրորդը ֆիզիքական վատառողջութիւնս էր որ զիս կը նեղէր և բժիշկները խորհուրդ կուտային անպայման քանի մը ամիս հանգիստ ընել, հակառակ պարագային աւելի ծանր հիւանդութեան մը չինթարկուելու համար: Վերջապէս ինչ վիճակի ալ ենթարկուած ըլլայի պէտք էր աճապարէի որ առաջ գործի ձեռնարկելու որպէս զի վերջէն չը զղջայի թէ ուշ մնա-

ցած եմ, և խղճիս հանդարտութիւնը միութեան խնդրոյն մէջ պէտք էր փնտռէի, ուրիշ ոչինչ:

Նկատելով որ ծրագրիս յաջողութիւնը անպայման կերպով նիւթականի պէտք պիտի ունենար և միայն նիւթական պիտի ըլլար մեր պայքարի ճիղը մինչեւ մեր նպատակին հասնիլը. ուստի այն եղբակացութեան յանգեցայ թէ, ամենէն առաջ պէտք էր նիւթականը ապահովել. չէ՞ որ Սասունի և Ձէյթունի կռիւները և ունեցած հետեւանքները մուցած չէի, հետեւապար որոշեցի կրկին փաշաներուն երթալ իրենց գաղաքները շօշափել և տրամադրութիւննին հասկնալ կարելի եղածին չափ ու իրենց կարծիքները առնել այդ կենսական խնդրոյ մասին:

Պօզոս փաշային անկերպապահօրէն յայտնեցի մտածմունքներս, երբ տեսայ որ ինքը բաւական կը հետաքրքրուի սկսեցի գաղափարս և մտադրութիւնս պարզել որ գրեթէ համակերպեցաւ, ուստի փաշայի այդ վերաբերումէն քաջալերուած միութեան խնդրոյ առթիւ մասնաւոր ժամադրութիւն մը խնդրեցի իրմէ, ու չը զլացաւ:

Պօզոս փաշային գրեթէ հետեւեալ կերպով պարզեցի ծրագիրս:

Միութիւնը իրականանալէն վերջ պէտք է լուրջ կերպով... պատրաստուինք յարմար տեսնուած վայրի մը մէջ: Մասնակի ցոյցերու ժամանակն ալիւս անցած է և պէտք է շարունակուի, քանի որ անցեալի մէջ ապարդիւն ըլլալն փորձալ տեսանք և թերեւս ասկէջ վերջ ալ աղետաբեր ըլլան: Յեղափոխականներս միշտ պատրաստ ենք կռուելու և կռուքնիս զոհելու, իսկ զէնք և պաշար պէտք է հայթայթէ Գահիրէի մէջ կազմուած քօմիթէ մը Ձեր նախագահութեամբ և ձեր

1050 - 2002

յարմար տեսած անձնաւորութիւններէն: Նիւթականը միշտ պիտի մնայ քօմիթէի տրամադրութեան ներքեւ: Արասաճմանի մէջ պէտք է ունենանք Կեդրոն մը և այդ Կեդրոնը պէտք է ունենայ իր «Օրկան» թերթը: Կեդրոնի և «Օրկան»ի ծախքեր պէտք է հոգայ քօմիթէն: Վերջապէս յեղափոխականներս հաւաքուած և ծախսուած դրամական խնդրոյն բնաւ առնչութիւն չպիտի ունենանք: Ահա ծրագրիս հիմնական կէտերն գրեթէ ասոնք են ըսի:

Պօղոս փաշան հաւանեցաւ ծրագրիս մրայն քանի մը դիտողութիւններ ընելէն վերջ և ինծի յանձնարարեց այդ մասին տեսնուիլ Տիգրան և Արթին փաշաներու հետ ալ, թէեւ ինքը վստահ էր թէ ասոնք ալ պիտի հաւանի: ասանց ասարկութեանց:

Բանակցութիւնս գաղտնի էր ոչ ոք չը գիտէր, բացի Բիէր Փօլատէն, քանի որ ինքը թարգմանի դեր պիտի կատարէր Ֆրանսերէն լեզուին ծանօթ չըլլալուս պատճառաւ:

Տիգրան փաշան Պօղոս փաշայէն տարրեր վարուեցաւ, մէկ երկու անգամ ըսածներուս հակառակեցաւ իսկ ես միշտ պնդեցի ըսածներուս վրայ: Ինչպէս կ'երեւէր և կամ գոնէ ես այն կարծիքն ունեցայ թէ Տիգրան փաշան զիս փորձել կ'ուզէր թէ, պիտի քրծնիմ և պիտի համակերպիմ իր ըսածներուն, ընդհակառակն մինչեւ վերջ իմ համոզումներուս վրայ կեցայ ինչ որ արդէն իրողութիւնն էր: Վերջապէս Տիգրան փաշան ալ իր հաւանութիւնը յայտնեց և կրկին տեսնուելու որոշումէն վերջ մեկնեցանք, յետոյ Արթին փաշային դացինք որ նոյնպէս հաւանեցաւ:

Ճանապարհին կառքին մէջ Բիէր Փօլատ ինծի ըսաւ.
«Տիգրան փաշան դիտումսք քու քանի մը խօսքե-

րուն հակակարծիք չգտնուեցաւ քեզ փորձելու համար, քու հակառակ պնդելիդ իրեն չատ հաճելի թուեցաւ և ինքը ձեզի համակրեցաւ և թէ ըսաւ. «Նիւթական մասի սպառումն՝ հայթայթիչ մարմնոյն թողուլ ինքնին վստահութիւն կը ներշնչէ ձեռնարկելիք գործին յաջողութեան»:

Չորս անգամէ և մէկ նախագահէ քօմիթէ մը ընտրուելու որոշումն արուեցաւ և միանգամայն այդ ձեւով քօմիթէ մը եւս Բարիզի մէջ Նուպար փաշայի հովանաւորութեան ներքեւ, և թէ Բարիզի քօմիթէի անդամները պիտի ըլլային նաեւ Թընկրրեան և Մարկոսեան և արդէն Թընկրրեանի քով 1000 ոսկիէ աւելի գումար մը կար որ քօմիթէի տրամադրութեան ներքեւ պիտի դրուէր:

Պօղոս փաշան Բարիզի մէջ կաղմուելիք քօմիթէի մասին իր հօր Նուպար փաշային յանձնելու համար յանձնարարական նամակ մը պիտի տար ինծի և ես իսկոյն Բարիզ պիտի մեկնէի:

Գործը այս աստիճանին հասցնելէս վերջը անպայման իբր գաղտնիք Մկրտիչեանին գրեցի Գահիրէի մէջ տեղի ունեցածը. Մկրտիչեան իսկոյն նամակով մը իր ուրախութիւնն, հիացումը և շնորհակալութիւնը կը յայտնէր և ի մէջ այլոց կ'ըսէր.

«Պարոն ձանկիւլեան քերես Ասուած քեզ դրկած է եգիպտոս կարեւոր դեր մը խաղալու յեղափոխական գործին մէջ» ևն. ևն.: Այս մասին փոխանակուած հեռագիրները և միւս նամակները յիշել աւելորդ կը նկատեմ:

Պարագաներու բերմամբ և դիպուածաւ էր որ կապուած էի այնպիսի Հնչակեաններու որոնք վերջէն ինծի ծանօթացած էին. եթէ գտնուէին եգիպտոսի

յարմար տեսած անձնաւորութիւններէն։ Նիւթականը միշտ պիտի մնայ քօմիթէի արամադրութեան ներքեւ։ Արտասահմանի մէջ պէտք է ունենանք Կեդրոն մը և այդ Կեդրոնը պէտք է ունենայ իր «Օրկան» թերթը։ Կեդրոնի և «Օրկան»ի ծախքերը պէտք է հոգայ քօմիթէն։ Վերջապէս յեղափոխականներու հաւաքուած և ծախսուած դրամական խնդրոյն բնաւ առնչութիւն չպիտի ունենանք։ Ահա ծրագրիս հիմնական կէտերն գրեթէ սոսնք են ըսի։

Պօղոս փաշան հաւանեցաւ ծրագրիս մրայն քանի մը դիտողութիւններ ընելէն վերջ և ինծի յանձնարարեց այդ մասին տեսնուիլ Տիգրան և Արթին փաշաներու հետ ալ, թէեւ ինքը վստահ էր թէ անոնք ալ պիտի հաւանին տուանց առարկութեանց։

Բանակցութիւնս գաղանի էր ոչ ոք չը գիտէր, բացի Բիէր Փօլատէն։ Քանի որ ինքը թարգմանի գեր պիտի կատարէր ձրանսերէն լեզուին ծանօթ չըլլալուս պատճառաւ։

Տիգրան փաշան Պօղոս փաշայէն տարբեր վարուեցաւ, մէկ երկու անգամ ըսածներուս հակառակեցաւ իսկ եւ միշտ պնդեցի ըսածներուս վրայ։ Ինչպէս կ'երեւէր և կամ գոնէ եւ այն կարծիքն ունեցայ թէ Տիգրան փաշան զիս փորձել կ'ուզէր թէ, պիտի քրծնիմ և պիտի համակերպիմ իր ըսածներուն, ընդհակառակն մինչեւ վերջ իմ համադրումներուս վրայ կեցայ ինչ որ արդէն իրողութիւնն էր։ Վերջապէս Տիգրան փաշան ալ իր հաւանութիւնը յայտնեց և կրկին տեսնուելու որոշումէն վերջ մեկնեցանք, յետոյ Արթին փաշային գացինք որ նոյնպէս հաւանեցաւ։

Ծանապարհին կառքին մէջ Բիէր Բօլատ ինծի ըսաւ.
«Տիգրան փաշան դիտմամբ քու քանի մը խօսքեր

բուն հակակարծիք չդաճեցաւ քեզ փորձելու համար, քու հակառակ պնդելի իրեն շատ հաճելի թուեցաւ և ինքը ձեզի համակրեցաւ և թէ ըսաւ. «Նիւթական մասի սպառումն» հայթայթիչ մարմնոյն թողուլ ինքնին վստահութիւն կը ներշնչէ ձեռնարկելիք գործին յաջողութեան»։

Չորս անգամէ և մէկ նախագահէ քօմիթէ մը ընտրուելու որոշումն արուեցաւ և միանգամայն այդ ձեւով քօմիթէ մը եւս Բարիզի մէջ Նուպար փաշայի հովանաւորութեան ներքեւ, և թէ Բարիզի քօմիթէի անդամները պիտի ըլլային նաեւ Թընկըրեան և Մարկոսեան և արդէն Թընկըրեանի քով 1000 ոսկիէ աւելի գումար մը կար որ քօմիթէի արամադրութեան ներքեւ պիտի դրուէր։

Պօղոս փաշան Բարիզի մէջ կազմուելիք քօմիթէի մասին իր հօր Նուպար փաշային յանձնելու համար յանձնարարական նամակ մը պիտի տար ինծի և ես իսկոյն Բարիզ պիտի մեկնէի։

Գործը այս աստիճանին հասցնելէս վերջը անպայման իբր գաղտնիք Մկրտիչեանին գրեցի Գահիրէի մէջ տեղի ունեցածը. Մկրտիչեան իսկոյն նամակով մը իր ուրախութիւնն, հիացումը և շնորհակալութիւնը կը յայտնէր և ի մէջ այլոց կ'ըսէր։

«Պարոն ձանկիւլեան բերեւս Աստուած քեզ դրկած է եգիպտոս կարեւոր դեր մը խաղալու յեղափոխական գործին մէջ» են. են.։ Այս մասին փոխանակուած հեռագիրները և միւս նամակները յիշել աւելորդ կը նկատեմ։

Պարագաներու բերմամբ և դիպուածաւ էր որ կապուած էի այնպիսի Հնչակեաններու որոնք վերջէն ինծի ծանօթացած էին. եթէ գտնուէին Եգիպտոսի

մէջ հին ընկերներս անշուշտ աւելի ուրախ պիտի ըլլայի
և նախապատուութիւն պիտի տայի անոնց հետ շփուելու :

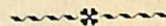
Փաշաներուն հրաժեշտ տալէ և Նուպար փաշային
յանձնելիք նամակն աւանդէս վերջ կը վերադառնայի
Աղեքսանդրիա : Ճանապարհին յանկարծ յիշեցի Սրիմ-
եանը Երուսաղէմէն փախցնելու պարագան : Կը խոր-
հէի Սրիմեանը արդէն հիմայ Կաթողիկոս է իսկ Երու-
սաղէմ կը մնայ Իզմիրեանը , եթէ յաջողինք Իզմիրեանը
Երուսաղէմէն փախցնելով արտասահման տանիլ Սրիմ-
եանին չափ օգտակար կրնայ ըլլալ յեղափոխական
գործին :

Մկրտիչեանի կարծիքը ուղեցի իմանալ Իզմիրեանի
մասին ինքը իսկոյն հաւանեցաւ և ընկերներու հետ
ժողով ընելով որոշեցինք ծրագիրս գործադրել : Քանի
որ Հայու մը Երուսաղէմ երթալ և Իզմիրեանի հետ
տեսնուիլը կրնար կասկածանաց տեղի տալ և թերեւս
Իզմիրեանի դրութիւնը վտանգել . որոշեցինք Պերճ Օ-
հանեանը զրկել իբր գրասարձիկ որ Իսապիրէնը իր
մայրենի լեզուին պէս կը խօսէր :

«Պապա»ն շատ հետաքրքրուեցաւ հասկնալ փաշա-
ներու քով ունեցածս կամ գտած ընդունելութիւնս ,
ես բոլորը վերագրեցի անհատական համակրութեան ,
որով չը կրցաւ ինձմէ որոշ բան մը հասկնալ . որովհե-
տեւ որոշած էի եղածները գաղանի պահել մինչեւ մի-
ութեան իրականանալն : Պապայի հետ ունեցած յաճա-
խակի տեսակցութիւնս շատեւն ալ ինքնադրութեան
տեղի տուած էր թէ , արդէն ես Պաշակպատկան եղած
եմ և եթէ եղած ալ չեմ արդէն քիչ ատենէն պիտի
ըլլամ : Այդ կարծիքն և ենթադրութիւնն ունեցողները
մեղադրելի չէին , քանի որ խնդրոյն տեղեակ չէին ,
այսինքն չը գիտէին թէ միութեան խնդրոյն առթիւ

պէտք էր չփում ունենայի Պապային հետ : Իզմիրեանի
խնդրոյն առթիւ պէտք տեսնուեցաւ կրկին Գահիրէ
երթալ և Պօղոս փաշայի կարծիքն աւանել , քանի որ
ինքը Իզմիրեանին շատ համակիր էր : Որոշուեցաւ որ
Մկրտիչեանն ալ հետս տանիմ և Պօղոս փաշային ներ-
կայացնեմ ու ծանօթացնեմ : Պօղոս փաշան հաւանե-
ցաւ և խոստացաւ հակառակ պարագային իր աջակ-
ցութիւնը չը զլանալ եթէ երբէք պէտք ունենայինք ,
և միանգամայն նամակ մը գրել Նուպար փաշային թե-
րեւս Բարիկի մէջ այդ խնդրոյ առթիւ ղեւապաններու
հետ գործ ունենայի հրահանգել Երուսաղէմի իրենց
հիւպատոսներուն :

Աղեքսանդրիայէն երկար նամակ մը գրեցի Իզմիր-
եանին և խնդիրը մանրամասնօրէն պարզեցի ու շատ
ապահով հասցեով մը նամակն Իզմիրեանին զրկելէս
վերջ իսկոյն Աղեքսանդրիայէն մեկնեցայ զէպի Մար-
սիլիա :

Պ. — ԵՈՉՆԳՈՏԻ ՆՇԱՆՆԵՐ Կ'ԵՐԵՒԻԷԻՆ

Աղեքսանդրիայէն գրուած էր Մարտիլիա այնպէս
որ Մարտ 31ին Մարտէյլ հասնելէս վերջ երեք օր հիւր
մնալով Բարիկ մեկնեցայ :

Նուպար փաշային ներկայանալս քիչ մը կ'ուշա-
նար կամքէս անկախ պատճաններով . . .

Վերջապէս ներկայանալիք օրս հասաւ , ինչպէս երեւ-
ցաւ Պօղոս փաշան բացի ինձի տուած յանձնարարական
նամակէն ինքն ալ մասնաւորապէս գրած էր իմ մասին
Նուպար փաշային : Իբր յարգանք և ըստ պաշտօնի պէտք
էր ընդարձակ սենեակին մէջ Նուպար փաշայէն հետու

նստէի, լայց նուպար ֆաշան «Մօտ եկէք մօտ եկէք»
ըսելով մինչեւ որ զիս իրեն ճիշդ քովի աթոռը նստե-
ցուց, ներկայ էր նաեւ Տիկին Նուպար փաշան: Թէ
փաշան և թէ Տիկինը նախ հետաքրքրուեցան անցեա-
լովս և բանտի կեանքովս, ինձի եղած հարցումներուն
պատասխանելէս պէտք եղած բացատրութիւնները տա-
լէս վերջ յարգանքներս և շնորհակալութիւնս յայտ-
նեցի:

Բաւական երկար խօսեցանք յեղափոխութեան և
միութեան մասին. փաշան իր հովանաւորութիւնը խոս-
տացու. երբ կը պատրաստուէինք հրաժեշտնիս տալու
փաշան ուղեց որ ճաշի մնանք և ստիպեց ալ. լայց
քանի որ զիս փաշային ներկայացնող պարոն... չու-
ղեց ճաշի մնալ ես ալ ստիպուած էի չը մնալ. քանի
որ Բարիզի փողոցներուն և և Նոյնիակ օթելիս ճանա-
պարհին ծանօթ չէի: Դեռ ապարանքէն դուրս չեղած
Տիկինը հետեւեցաւ մեզի քանի մը քայլ և իր խրա-
խուսիչ խօսքերէն վերջ յանձնարարեց տկարութեանս
պատճառաւ քանի մը ամիս գոնէ հանգիստ ընեմ. և
թէ մասնաւորապէս պատուիրեց որ կրկին այցելեմ,
յարգանք խոստացայ ու մեկնեցանք:

Մարկոսեանի ու Թընկըրեանի հետ ալ տեսնուե-
ցայ որոնք յօժարեցան քօմիթէն կազմելու. Թընկըր-
եան խոստացաւ իր քով գտնուած գումարն արամադ-
րելի ընել քօմիթէին: Մարկոսեան կշտամբեց զիս ա-
ռաջնորդող Ա.ին որ այնչափ ուշ զիս կը ներկայացնէր
իրեն որովհետեւ Մարկոսեան հասկցած էր թէ ես Բա-
րիզին և Ֆրանսերէն լեզուին ծանօթ չէի:

Բարիզի քօմիթէն ալ կազմուելու կոտկած չկար
կը մնար միութեան իրականանալը:

Բարիզ դառնուած միջոցիս նորէն կը թղթակցէի

Նուպար փաշա

Տամատեանի հետ որ Լանտոնի մէջ Վերակազմեալներու կեդրոնին անդամն էր։ Բարիզ հասնելէս վերջ Տամատեան ինծի կ'առաջարկէր որ հաւանութիւնս տամ որպէս զի իմ մասին գրեն իրենց օրկան Մարտ թերթին մէջ, ես համամիտ չգտնուեցայ և մերժեցի։ Իսկ երբ կրկին անգամ պահանջեցին այլեւս արտօնեցի գրել կարճ և համառօտ կերպով, քանի որ իմ զիրքս դեռ որոշ չէր, և ինչպէս Նաղարէկը այդ զիրքս նկատի ունենալով Հնչակի մէջ գրած չէր։

Մարտ թերթի ատաջին թիւը լոյս տեսած էր Ապրիլ 15/ին և որուն մէջ գրուած էր.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՆԿԻՒԼԵԱՆ

«Աքեայի բանտերուն մէջ եօթը տարի փտելէ ետք այսօր Եւրոպայ կը գտնուի այն որ Հայ ժողովուրդին ազատութեան անդրանիկ մարտին քաջարի դրօշակիր հանդիսացաւ։

Յարութիւն ճանկիւլեան 1890 Յուլիս 15ի Հնչակեան մեծ բողոքին օրը խիզախ պատերազմող եղաւ և տեղն ի տեղն իսկ ձերբակալուելով մահուան դատապարտուեցաւ զինուորական ատեանէն։ Այս վճիռը փոխուեցաւ մշտնջենական բանտարկութեան։

Անկէ ի վեր քանի մը անգամ թէեւ ընդհանուր ներում հռչակուեցաւ Թուրքիոյ մէջ Եւրոպական ճընշումով սակայն ճանկիւլեան կը մնար իր չղթաներով պրկուած։ Այս անգամ իր անունն ալ ազատ արձակուողներու ցուցակին մէջ անցաւ իր ծննդավայրը Վան զրկելու որոշումով, այսինքն համբան ունչացնելու որոշումով։ Ճանկիւլեան բուռնական ճարպիկ գտնուելով ինքզինք նետեց Կիպրոս և անկէ Բարիզ ուր կը գրանուէր հիմայ և կը դարմանէ իր խանդարուած աւուջութիւնը։

Մարմնով թէեւ տկարացած, ճանկիւլեան կը մնայ հողիով անընկճելի, սրտով խանդավառ, մաքով հաւատացեալ յեղափոխական։»

Իզմիրլեանին գրած նամակիս պատասխանը Աղեքսանդրիա տուած հասցէիս պիտի ղրկուէր և Աղեքսանդրիայէն ալ ինծի պիտի գրուէր. ուստի Իզմիր-

Տիկին Նուրյան փառա

լեանէն եկած նամակիս պատճառաւ էր որ Բարիզ կ'սպասէի։ Երբ Աղեքսանդրիայէն ինծի գրեցին թէ Իզմիրլեան փախչելու կամ արտասահման գալու հաւանութիւն տուած չէ, այլեւս Բարիզ մնալու պէտք չունէի կը պատրաստուէի ժընէվ մեկնիլ և թէ իսկոյն Տամատեանին ղրկեցի։

Տամատեանին դրած նամակին պատասխանած էին պաշտօնական նամակով մը այսինքն իրենց կեզը . Վարչութիւնը . որով կը խնդրէին ինձմէ ժննդի երթալէս առաջ Լոնտոն երթամ միութեան մասին իրենց հետ գաղափարի փոխանակութիւններ ունենամ և անկէց վերջ ժննդի երթամ . թէեւ գիտէի որ Մկրտիչեանը միութեան մասին իրենց դրած էր ժամանակին . բայց կեզրոնի սոյն առաջարկն բանաւոր գտայ թէ պէտք էր անձամբ իրենց հետ ալ տեսնուելի . ուստի իւրենց զրեցի թէ Բարիզէն Լոնտոն կը մեկնիմ :

Բարիզ հասնելէս քանի մը օր վերջ շատ որոշ կերպով կը տեսնէի շուրջս անցած դարցածը . բայց ես եւ զածները իբր լոկ կառկած նկատեցի և չուզեցի կարեւորութիւն տալ : Դժբախտաբար օրէ օր սկեպարիկութիւնս կ'անհետանար , որոշ և պարզ կերպով աչքիս առաջ կը պատկերանար դարձուածքները . բայց վայրկեան մը իսկ չէի ուզեր տարուիլ այն հոսանքէն և կարծել թէ երկուցիները ուրիշ բան չեն կրնար ըլլալ . եթէ ոչ միութեան խնդրոյն խոչնդոտի նշաններ :

Պէտք էր նուպար փաշային : Տիկինին , Մարկոսեանին և Թընկերեանին երթալի հրաժեշտս տալու ինչ որ պարտականութիւնս էր և թէ մանաւանդ խոստացած էի Տիկին Նուպար փաշային : Տուած հրաժեշտներէս վերջ ցաւ ի սիրտ կ'զգայի որ ունեցածս կասկածի արդիւնք չէին այլ իրողութիւնը , ես սխալած չէի :

Ինծի բաժնի էին թէ Լոնտոն միշտ մշուշապատ է իսկ Բարիզ ոչ , բայց ես որոշ կերպով կը տեսնէի Բարիզ կուտակուած մշուշն , եթէ այդ մշուշէն գոյացած ամպերը և այդ ամպերէն գոյացած փաղկակներ ու շանթեր իմ գլխուս տեղալու բնոյթն չունենային բնականաբար իմ ինչ փոյթս : Չէ՞ որ Բարիզը Լոնտոնի և Ս.

զեքսանդրոյ մէջտեղն էր . ուրիմն շատ որոշ էր որ տեսած ամպերս Լոնտոնէն և Աղեքսանդրիայէն եկած կուտակուած էին . բսել է ես սխալած էի կարծելով թէ դոնէ անկէ (դժոխքէն) աղատուելէս վերջ հանգիստ կեանք մը պիտի ապրէի : Չէ՞ , շատ որոշ էր որ խիստ արկածալից կեանքի մը . պիտի ենթարկուէի և նորէն պիտի տառապէի : Բայց ինչ փոյթս չէ՞ որ ես վաղուց արդէն այդ կեանքին վարժուած էի . . . Սիրտս կոյս էր , խառնուածքս մաքուր այնպէս որ ամենաուրաք և պժգալի էնթրիկներու բնաւ վարժուած չէի . բնական էր որ շուրջս անցած դարձածն տեսնելով այդ պարագան ինծի շատ ծանր թուէր , բայց իմ խիղճս հանգարտ էր , քանի որ ես միութեան խնդրոյն մէջ պարզ միջնորդ մ'էի լոկ դարձի յաջողութեան համար . դորժ մը՝ որ ժողովուրդի կենսական պահանջն էր և ես արդէն շատ վաղուց ինքզինքս նուիրած էի ժողովրդական գործին . . . :

Մեղադրելի չէին այդ . . . պարոնները , որովհետեւ այդ խեղճ ողորմելիները չգիտէին թէ ես յուսահատողներէն չեմ : Իսկ մասամբ և հեռզհետե իրենք այդ բանին կը համոզուէին , տեսնելով որ Բարիզի մէջ կ'ապրէի իբր բանտարկեալ մը որ մինչեւ երեկոյ օթելիս մէջ կը մնայի կամ օթելէս հազիւ քանի մը քայլ հեռու կրնայի երթալ Բարիզին և լեզուին ծանօթ չլլալուս պատճառաւ , և ոչ ալ իրենցմէ ի զատ ուրիշ Հայերու հետ տեսնուելու միջոցներ ունէի : Կեանք մը որ ինքնին չարաթներով Բարիզի մէջ ապրողի մը համար անտանելի էր , մէկ խօսքով կամաւոր բանտարկեալ մը , վիճակ մը որ՝ թերեւս իրենց հրճուանք պատճառէր եթէ զիս վնասած կամ յուսահատած տեսնէին , և իմ ակնարկութիւնս ու մեղամաղձութիւնս իրենց հաճելի թուէր :

Հոնտոն հասնելէս երկու օր վերջ Ապրիլ 28ին Նա-
դարբէկէն երկառով մը ստացայ որ զիս կեդրոն կը հրա-
ւիրէր տեսնուելու համար: Իսկոյն երկառով մը ժա-
մադրութիւն տուի և որոշեալ ժամուն տեսակցութեան
գացի, որ բաւական տեսնուեցանք:

Վերակազմեալներու կեդրոնը ինծի պատիւ մը ը-
նելու համար աղբ մը դրաւ Մարտի մէջ որպէս զի անձ-
նական նամակներս զրկուին Մարտի հասցէով ինծի
յանձնելի: Մարտ թերթը կուսակցութեան օրկան ըլլա-
լուն համար այդ աղբը դնելը իսկապէս մեծ պատիւ
մըն էր որ ինծի կ'ընէր Կեդր. վարչութիւնը:

Տամատեանի և Արփիարի հետ Միութեան խնդրոյն
առթիւ երկարօրէն կը խօսէինք և կը վիճաբանէինք:
Տամատեանի մասին կասկած չունէի բնաւ, ինծի
կասկած ներշնչողը միայն Արփիարն էր, և թէեւ ինքը
կը յայտարարէր:

«Եթէ երբեք իմ անձս արգելք նկատուի ևս կը
հեռանամ»:

Արփիարի հետ ունեցած քանի մը օրուան տեսակ-
ցութենէս ստիպուած էի միայն գործնականին մէջ իրեն
սոյն յայտարարութիւնը անկեղծ նկատել, և ահա այս
երկդիմի վիճակիս մէջ յանկարծ Մկրտիչեանէն նամակ
մը կ'առնէի որ իր նաւի առագաստը տարբեր հովի ա-
ռաջ բացած էր, ինքզինք միութեան ջերմ կուսակից
համարող Մկրտիչեանը չէր ուղեր որ ժընէվ երթայի,
արդօք մինչեւ այդ օրը խօսուածներ և գրուածներ
կեղծ էին, ահա Լափիւրինթոս մը որուն մէջ ինկած կը
տապալակէի և հետզհետէ միութեան խոչնդոսներ աչքիս
առաջ կը պատկերանային, այդ պարագաները աչքի ա-
ռաջ ունենալով, ակուր էի, շատ ակուր:

Որչափ որ խոչնդոսները աչքիս առաջ ցցուած էին:

բայց ես որոշած էի գործը մինչեւ վերջ հետապնդել,
թէեւ ըրածս պարզ յամառութիւն մ'էր և թերեւս ու-
րիշներու կարծիքով անօգուտ, բայց ես կը փափաքէի
որ գործի և դարձուածքներու իսկութիւնը ժողովուր-
դին պարզել և զիրենք գիտակ ընել, բան մը՝ որ կրնար
իր օգուտները ունենալ և ժողովուրդի շահերուն ծա-
ռայել:

Սորհեցայ նամակով մը Դաշնակցութեան տրա-
մադրութիւնը հասկնալ և իր հայեացքները իմանալ յի-
շելով նաեւ թէ բանտէն ազատուելէս ի վեր դեռ տկար
եմ որ դրեթէ ի վիճակի չեմ ձամբորդելու:

Դաշնակցութիւնը կը խնդրէր և կը պահանջէր որ
անձամբ ժընէվ երթամ և այն կենսական խնդրոյ առ-
թիւ անձամբ տեսնուիմ իրենց հետ: Վերջապէս քանի
մը նամակներ փոխանակուելէն վերջ Դաշնակցութիւնը
իր վերջի հետեւեալ նամակը աւքօմանտէ ընելով ան-
պատճառ զիս ժընէվ կ'սպասէր:

Ժընէվ 24 Մայիս 1897 թ.

Պ. Յ. Կ. Ճանկիւլեան
ի Հոնտոն

Յարգելի հայրենակից,

Մինչ կ'սպասէինք Ձեր գալստին՝ Ձեր ինքնաբե-
րարար յայտնած փափաքին համաձայն բերնէ բերան
կարծիքներու փոխանակութիւն մը կատարելու՝ ամե-
նուս փափաքելի միութեան և համերաշխութեան խնդրի
մասին — յանկարծ ձեր 19 Մայիս նամակը յուսալաբ
կ'ընէ զմեզ, յետաձգելով Ձեր մտադրութիւնը ֆիզի-
քական և այլ պատճառներու հետեւանօք:

Անկարող ըլլալով ո՛ր և է առարկութիւն ընել Ձեր այդ յայտնի պատճառներու մասին, զորս կ'անգիտանանք, կ'ուզենք միայն դիտել տալ որ այն ծանր գործը զոր ստանձնել չէիք վարաներ ինքնին անհարկն կը դարձնէ, կը չքայնէ առողջութեան մասին ո՛ր և է նկատում:

Միւս կողմէն աւելորդ կը համարինք ծանրանալ այն կէտին վրան. — որովհետեւ քաջ գիտնալու էք դուք, քանի որ Ձեր ձեռնարկը այդ համոզումէն միայն կրնար բխիլ — թէ որքան շատ աւելի արդիւնաւոր կրնային ըլլալ անձնական բացատրութիւններ քան երկարածիգ համակներ, որոնք ինքիքը պարզելու և լուսաբանելու փոխանակ, յաճախ կը մթազնեն և կը խեղաթիւրեն: Պ. Ավաղլին տեսակցութեան մը միջոցին, որ ունեցաւ մեզ հետ, խոստացած էր այդպիսի բանակցութիւն մը հնարաւոր ընել: Կը ցաւինք սակայն, որ դեռ կ'ուշանայ այդ խոստումին կատարումը: Ուստի կը կրկնենք, լաւագոյն է որ երես առ երես գանք, հասկնանք իրար, եթէ երբէք բաղձալի վախճանի մը հասնիլ կը փափաքինք առանց խարխափելու:

Վստահ ըլլալով որ գործին լրջութեան և մեծութեան առջեւ պիտի մոռնաք ամէն երկրորդական նկատում. կը սեղմենք Ձեր ձեռքը և կ'սպասենք Ձեր գալուն:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի

(ԿՅԻԲ)

Ժընէվի պիւռօն անշուշտ Պապայէն իմացած էր Եփիպոսի մէջ անցած դարձածը. և ունեցած դերս և թէ իրենց Բարիկի կոմիտէն գիտէր որ Բարիկի մէջ պատրաստ գումար մը կար, թերեւս գիտէր նաեւ թէ

այդ գումարը միութեան տրամադրելի պիտի ըլլար, որովհետեւ ինձմէ առաջ կոմիտէն քանի մը անգամ փորձած էր այդ գումարն առնել և չէր յաջողած: Դաշնակցութեան վերջին համակն նկատի ունենալով այլեւս որոշեցի ժընէվ երթալ, քանի որ թղթակցութեամբ իրենց տրամադրութիւնը հասկնալ անկարելի եղած էր:

Տամատեան և Արիիար ստիպուած էին ժամանակին հետեւեալ պաշտօնական համակը գրել ժընէվ.

ԼՈՏՏՈՆ 6 Մայիս 1897

Դրօշակի Խմբագրութեան

Ժընէվ

Յարգելի հայրենակիցներ,

1896 Նոյեմբեր 28 և 31 թուակիր մեր ապահովադրեալ համակներուն պատասխանը Ձեզմէ ստացած չըլլալով և ոչ ալ մեր պաշտօնակիրք Մարտի մէջ մեր կողմանէ միութեան խնդրոյ մասին գրուածին ու է պատասխան մը, թերեւս անյարմար թուէր նորէն խմբագրութեանդ հետ բանակցիլ, սակայն ազգին գերագոյն շահերը կը պահանջեն ու է փափկանկատութիւն գոհել համերաշխութիւն հաստատելու համար երկու յեղափոխական մարմիններու միջեւ. այս նկատումով անգամ մը եւս օգտակար կը համարենք Ձեզի դիմում ընել:

Մեր հանրածանօթ ընկեր Պ. Յարութիւն Ճանկրեան կը փափաքի կեդրոնական վարչութեանս կողմանէ պաշտօն ստանձնել և անձամբ ժընէվ գալով Դաշնակցական և Հնչակեան կուսակցութիւններու մի-

ութեան կամ գէթ համերաշխութեամբ գործելու խնդրին համար անձամբ իմանալ Դաշնակցութեան ձեռնհաս մարմիններու հայեացքները և առաջարկները և անոր համեմատ վերջնական բանակցութեան պատրաստութիւններ տեսնել այո՛ կամ ոչ .

Ուստի կը խնդրենք որ հաճիք մեր այս նամակին պատասխանը կարելի եղածին չափ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ մեզի հասցնել :

Ընդունեցէք մեր յարգանքները
Հնչ . կուսակցութեան Կեդր . Վարչութիւն
Ստեփանակերտ Ստեփանակերտ
ԼԵՒՈՆ ԲԱԳՐԱՏ ԳՐ . ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ
(ԿՆԻԲ)*

Դաշնակցութեան պատասխանը .

Ժընեվ 10 Մայիս 1897

Յարգելի Պարոն Տամատեան ,

Ստացանք Հնչակեան կուսակցութեան Վերակազմեալ Կեդր . Վարչութեան Մայիս 6ի գրութիւնը :

Յայտնի պատճառով դժուար է մեզ համար ուղղակի պատասխանել վերոյիշեալ գրութեան . ուստի մենք դիմում ենք ձեր միջնորդութեան և խնդրում յայանել Պարոն Յարութիւն Ճանկիւլեանին , որ խմբագրութիւնս միշտ պատրաստ է ուրախութեամբ ընդունել նրան և խօսիլ միութեան կամ համերաշխ գործունէութեան խնդրոյ մասին :

Ընդունեցէք մեր յարգանաց հաւատարմութիւնը
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՕՇԱԿԻ»Ի

(ԿՆԻԲ)

* Գ . Ստեփանեան Արփիարի կեղծ անունն էր և Լեւոն Բագրատը Տամատեանի :

Դաշնակցութիւնը այս նամակը Տամատեանին ուղղելու պատճառն այն էր որ Արփիարը իբր կեդրոնի անդամ չէր նկատէր , և զիս վերակազմեալներու կողմէն իբր ներկայացուցիչ չէր ընդուներ . Դաշնակցութեան այդ մերժումը ինծի համար արդէն ձեռնտու էր և ես ալ չէի փափաքեր իբր ներկայացուցիչ երթալ , քանի որ պաշտօնապէս Վերակազմեալ չէի դեռ :

Դաշնակցութեան մերժումը Արփիարին շատ հաճելի թուեցաւ , կարծելով թէ ես եղած մերժումէն վերադարձուած չպիտի երթամ . ընդհակառակն ես որոշած էի անպատճառ երթալ :

Վերակազմեալ կեդրոնը իր վերջնական խօսքն Վճռական կերպով ըսելու կը վարանէր . թէեւ Տամատեան ժընեվ երթալուս համամիտ է բայց ըստ օրինի պէտք էր իր պաշտօնակից Արփիարն ալ համամիտ ըլլար իրեն : Երբ նկատեցի թէ Արփիար որոշ կերպով խնդիրը կը ձգձգէր զիս վհատեցնելու կամ յուսահատեցնելու նպատակաւ , և թէ արդէն որոշած էի յաջորդ օրը իմ վերջնական խօսքս իրենց ըսելու : Արփիար տրամադրութիւնս հասկնալով յանկարծ իմ վերջնական խօսքս ըսելէս առաջ ինքը առաջարկեց որ Բարիկ ընկերներու հետ այդ մասին խորհրդակցելու համար պէտք տեսած էր երկու ժամ վերջ Բարիկ մեկնիլ , ու մեկնեցաւ :

Գրլըճեանէն նամակ մը ստացայ որ իր անտանելի վիճակը կը նկարագրէր և շատ զղջացած էր Պէրութ գտնուած միջոցնիս ինծի չհամոզուելով Պոլիս մեկնելուն :

Շոգեհնաւին մէջ պաղ առած էր և հիւանդութիւնը վերսկսած : Պոլիս հասնելուն պէս Նազըմը զինք հսկողութեան ներքեւ դրած էր . եղած բարեխօսութեանց

չնորհիւ զինք Ազգ. Ս. Փ. Հիւանդանոց տարած էին գրեթէ նորէն հսկողութեան ներքեւ : Գրլըճեան կը խնդրէր որ գրեմ Պոլսոյ ընկերներուն որպէս զի զինքը Եգիպտոս փախցնեն : Գրլըճեանի նամակը շատ յուզիչ էր իսկոյն գրեցի մեր ընկերներէն Ստեփան Դանիէլեանին որ Գրլըճեանը Եգիպտոս զրկեն :

Արփիար Լոնտոն վերադառնալու տրամադրութիւն չունէր կարծես, ուստի ստիպուեցայ Տամատեանին վճռական կերպով ըսել :

Դուք որ որոշած էիք ձեր կուսակցութեան կողմէ երթամ և Դաշնակցութիւնը չընդունեց. քանի որ ժնէվ երթալուս արգելք կը հանդիսանաք, ահա ես ստիպուած եմ իմ վերջի խօսքս ձեզի ըսելու : Եթէ երբէք Արփիարը երկու օրէն Բարիզէն հոս չհասնի ես այլեւս առանց զինքը սպասելու ժնէվ պիտի մեկնիմ :

Տամատեանը ստիպուեցաւ Բարիզ գրել ու Արփիարը իսկոյն Լոնտոն եկաւ :

Արփիարը բացարձակապէս կը հակառակէր ժնէվ երթալուս. ու ես իրեն ըսի :

Ես հոս ձեզի հիւր եկած եմ. ես ժնէվ կ'երթամ ոչ թէ իբր վերակազմեալ մը ալ անկախ Հնչակեան մը, դուք ազատ էք ինծի համակարծիք չըլլալ. բայց պէտք է գիտնաք որ ինծի ալ արգելք ըլլալու իրաւունք չունիք :

Արփիարը նորէն սկսեց իր ուղածին պէս տրամաբանել իսկ ես գրասեղանին գլուխը անցնելով իսկոյն նամակ մը գրեցի ժնէվ իրենց իմացնելու թէ միւս օրը ճամբայ պիտի ելլէի և Յունիս 10ին ժնէվ պիտի հասնէի :

Գ. — ՄԻՇՏ ԱՐՓԻԱՐԻ ՇՈՒՐԱԸ

Խնդիրը այնչափ կենսական և կարեւոր էր որ պէտք էր օր առաջ որոշ եղրակացութեան մը յանգիլ. միութեան խնդիրը՝ ժողովուրդը չափէն աւելի հետաքրքրութեան մղած էր պէտք էր ժամ առաջ գոհացնել ժողովուրդը, ըլլար արդիւնաւոր ըլլար ապարդիւն. յիշեալ պարագաները ինկատի ունենալով կ'ուզէի որ առաջ գործի ձեռնարկել, առանց կարեւորութիւն տալու թիշկներու խորհուրդներուն թէ անպատճառ դարմանուելու և հանգիստի պէտք ունէի :

Դաշնակցութեան երեք ներկայացուցիչներու հետ երեք օր ժողով ընելէ վերջը, իրենց վերջի խօսքն եղաւ թէ՝ Դաշնակցութիւնը վստահութիւն չունի Վերակազմեալ Հնչակեան կեդրոնին վրայ, քանի որ անոր մօտիկ քանի մը կարեւոր ընկերները անկեղծ չեն դէպի գործը : Իրենց այս պատասխանը լսելէս վերջ շատ իրաւացի կերպով ըսի :

Քանի որ վստահ չէիք կարող էիք ձեր նամակներով ինծի գրել անվերապահօրէն ոչ թէ ինծի ժամանակի կորուստ պատճառել, աւելորդ ծախքեր ընել տալ և այս հիւանդ վիճակիս մէջ գիտիմնչեւ հոս բերել (հիւանդ ըլլալս կը տեսնէին քանի որ բժիշկը անձամբ իրենք կը բերէին). ուրեմն այլեւս գործս վերջացած է և ես վաղը Լոնտոն պիտի մեկնիմ :

Դաշնակցականները առաջարկեցին որ գէթ համերաշխութեան մասին խորհինք. ու պատասխանեցի :

Համերաշխութիւն ըսելով ես կը հասկնամ գործելու եղանակին մասին պայմանաւորուիլ. քանի որ Վերակազմեալները ձեզի վստահութիւն չեն ներշնչեր ինչպէս կարելի է անոնց հետ համերաշխիլ. համերաշխութիւն

մը՝ որ ես խաբուսիկ կը նկատեմ և բոլորովին ապար-
դիւն և թերեւս ազիտաբեր:

Վերջապէս իրենք կ'ուզէին իրենց ամբողջ ընկեր-
ներով միասին ժողով ընել և հաւանութիւնս կ'ու-
զէին, ես չը հակառակեցայ:

Ժողովին մէջ իբր փաստ կարգացին ստիկանու-
թեան դրան մէջ Արփիարի հարցաքննութեան թարգ-
մանութիւնը. որով Արփիարը կը մատնէր Տօքթ. Թիւր-
եաքեանը, Վահրամ պէյ Տատեանը և ուրիշ Պէշիք-
թաշցի մը:

Որչափ որ ես Արփիարի նկարագրի մասին լաւ
գաղափար մը չունէի. բայց այդ չէր նշանակէր թէ,
եւս պէտք չէր որ անտղութիւններս ընէի. և հարցա-
քննութեան թարգմանութիւնը ապօրինի չգտնէի. ուս-
տի իրենց ըսի:

Եթէ Արփիարի հարցաքննութեան բնագիրը (լու-
սանկարուած) ըլլար եւ ոչինչ չունէի ըսելու. բայց քա-
նի որ հարցաքննութեան Հայերէն թարգմանութիւնն է
և Արփիարի ձեռագիր ստորագրութեանը չկայ անոր ներ-
քեւ եւ օրինաւոր չեմ նկատեր:

Կարգացին Աղասիի լպիրշ և թէ Վերակազմեալ
կեդրոնի անդամ Սուրէնի նամակները, երկու նամա-
կագիրները ինքնին դատապարտելի էին: Վերջապէս
ժողովի եզրակացութիւն ըլլալով յայտարարեցին թէ
«Դաշնակցութիւնը ժամանակին Արփիարը դաւաճան
նկատելով զինքը տէւօրի ենթարկած է»:

Ուրեմն այլեւս կը մնար ժողովի ատենագրութիւնը
կազմել և ժողովը ու բանակցութիւնը վերջացած նկա-
տել: Ատենագրութիւնը երկու օրինակ պիտի ըլլար
մէկը Դաշնակցութեան և մէկը իմ քով պիտի մնար:

Ժընեվ 1/13 Յունիս 1897

ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ներքեւ ստորագրեալները Հ. Յ. Դաշնակցութեան
օրկանին Դրօշակի խմբագրութեան ներկայացուցիչնե-
րը և Յ. Կ. Ճանկիւլեան որ թէեւ սկզբան Հնչակեան
Վերակազմեալ վարչութեան կողմէ պաշտօնապէս ա-
ռաջարկուած էր նախնական բանակցութիւններ կատա-
րելու Դաշնակցութեան հետ. բայց պաշտօնական յա-
րաբերութիւնը հնարաւոր դատուած չըլլալուն ստորեւ
յառաջ բերուած պատճառներով իբր մասնաւոր միջնորդ
մը ներկայացած էր դարձեալ նոյն դիտաւորութեամբ.
1897 Յունիս 1/13 Կիրակի նիստ զումարեցին Դրօշակի
խմբագրատան մէջ, ամփոփելու համար նախորդ երեք
օրուան երկուստեք փոխանակուած խօսակցութիւնները:

Այդ բանակցութիւնները ակներեւ ապացոյց են,
որ Դաշնակցութեան միութեան խնդրին անտարբեր
չըլլալէն դատ՝ ընդհակառակն միշտ խորհած է և այժմ
ալ կը խորհի գործնական միջոցներ գտնել այդ մեծ
գործը ի գլուխ հանելու: Եւ Դաշնակցութեան մինչեւ
հիմայ բռնած զգուշաւոր դիրքը միութեան խնդրին
նորոգ յուզուելէն ետքը, բարձումը միայն հնարաւոր
պիտի ընէ բանակցութեան սկզբնաւորութիւն մը Վե-
րակազմեալ վարչութեան և Դաշնակցութեան միջեւ:

Ա. Անհրաժեշտ է իսպառ հեռացնել Արփիար Ար-
փիարեանը թէ Հնչակեան Կեդր. Վարչութիւնէն և թէ
կուսակցութիւնէն, քանի որ այդ անձը նկատուած է
իբր դաւաճան ամբողջ Դաշնակցութեան կողմէ:

Բ. Նկատելով որ Դաշնակցութիւնը խիստ բանա-
ւոր պատճառներ ունի կասկածելու նորակազմ վար-
չութեան և կամ անոր մօտիկ շրջանակներու մէջ գլու-

նուսող կարգ մը անձերու անցեալին և նոյնիսկ անկեղծութեան մասին — բան մը որ փաստերով "ապացուցուեցաւ Պ. Յ. Կ. Ճանկիւլեանին", ու հետեւաբար այդ վարչութեան անունով կատարուելիք բանակցութիւնները պիտի չկարենան երաշխաւորել այն անկեղծ, անաչառ և բանգէտ րմբունումը գործին, որ յաւէտ փափաքելի է Դաշնակցութեան, այդ փափուկ և կրնճուոտ խնդիրը գործնական լուծումի մը յանգել տալու համար: Անհրաժեշտ տեսնուեցաւ որ Հնչակեան Վերակազմեալ Վարչութեան կողմէ կարգելիք լիազօր պատգամաւորները ընտրուին այն անձերու մէջէն, որոնք կը վայելէին նաեւ Դաշնակցութեան վստահութիւնը. ուստի և անոնց անունները նախապէս պէտք է հաղորդուին Դրօշակի խմբագրութեան:

ԾԱՆՕԹ. — Դրօշակի խմբագրութիւնն ալ իր կողմէ պատրաստ է հաղորդելու իր լիազօր պատգամաւորներուն անունները. եթէ այդ բանը պահանջուի Հնչակեան Վերակազմեալ Վարչութեանէն:

Խմբագրութեան ներկայացուցիչներ

Ռոստոմ, Վահագն, Արմէն Կարո, Յ. Կ. Ճանկիւլեան

Սոյն ատենագրութեան ստորագրուելէն վերջ պատրաստուեցայ իսկոյն մեկնիլ Ժընէվէն:

Ժընէվէն դեռ չը մեկնած հետեւեալ նամակն խմբագրեցի որ Դրօշակի և Մարտի մէջ պիտի հրատարակուէր:

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Սիրելի հայրենակիցներ,

«Ամիսներէ ի վեր հետամուտ եղայ թէ ինչ արգելքներ կրնային ըլլալ, որ յետաձգէին ժողովուրդի

այս ճգնաժամին մէջ կենսական եղած միութեան խընդիրը: Յեղափոխական ամէն դասակարգերու հետ տեսնուեցայ, որոնց վերջինն էր Դրօշակի խմբագրութիւնը, որուն հետ երկար տեսակցութիւն մը ունեցայ Ժընէվի մէջ, հոս իմացայ և իրաւացի գտայ գլխաւոր պատճառները, որոնք արգելք եղած էին միութեան խընդիրին համար կատարուելիք բանակցութեանց արգելքներ՝ որոնց վերնալուծն մասին ջանքեր պիտի ըլլան: Ուստի կը փութամ հրապարակաւ ծանուցանել Հայ հասարակութեան թէ արգելքները վերնալէն վերջ, Հնչակեան Վերակազմեալ վարչութեան և Դաշնակցական Կուսակցութեան կողմէ ընտրուած լիազօր պատգամաւորներու բանակցութիւնը քիչ ատենէն պիտի սկսի, և ժողովուրդը իրականացած պիտի տեսնէ իւր բաղձալի միութիւնը:

Մնամ խորին յարգանք

Յ. Կ. Ճանկիւլեան

15 Յունիս 1897

Ժընէվ

Յունիս 17ին Լոնտոն վերադարձայ: Արփիարը որ սկիզբէն տրամադրութիւն ցոյց տուած էր թէ՛ եթէ երբէք իր անձը պատճառ նկատուի պիտի հեռանայ. իսկ երբ Ժընէվի ատենագրութիւնը կարգաց իր գոյնը դուրս տուաւ ու ըսաւ «չպիտի հեռանամ»:

Հետզհետէ որոշ կերպով կը տեսնուէր թէ միութեան խնդիրը պիտի վիժէ: Ինչպէս ըսի Տամատեան արդէն միութեան փափաքող էր և Արփիարէն դժգոհ. ինծի թելադրեց փոխանակ թղթակցելու Աղեքսանդրիա վերադառնամ և Մկրտիչեանի ու ընկերներու հետ անձամբ տեսնուիմ. ես թէեւ Տամատեանի նման լաւատես չէի, քանի որ շարունակ Մկրտիչեանի հետ կը

թղթակցէի որով շատ որոշ էր, Մկրտիչեանը Արփիարին կառչած էր ամուր կերպով, բայց ես կը խորհէի Աղեքսանդրիա երթալ որպէս զի վերջնական կերպով համոզուէի խնդրոյն ինչ ելք ունենալուն. և ատիկայ վերջին փորձս պիտի բլար:

Լոնտոնի կայարանին մէջ Տամատեան ինծի ըսաւ.

«Գնա և ամէն գնով աշխատէ միութեան գործը յաջողցնել. եթէ երբէք չկրցար կրկին հոս վերադարձիլ, մեր պաշտօնակից Սուրէն Ամերիկա է և չեմ կարծեր որ վերադառնայ քեզի անոր տեղ կեդրոնի անդամ ընտրել կուտանք»)

Դարձայ շեշտակի կերպով իրեն ըսի.

Ի՞նչ, միթէ՞ կը կարծես որ միութեան խնդիրը վիժելէն վերջ ձեր կուսակցութեան պիտի յարիմ, այդ անկարելի է և ձեր կեդրոնին անդամ բլարը ինձ համար բնաւ նշանակութիւն չունի և չբլայ թէ ուրիշ աւթիւ այդ տեսակ առաջարկ մը ընես ինծի:

Տամատեանի հետ համբարուելէն վերջ կառախումբն ճամբայ ելաւ:

Ժողովուրդը այնչափ հետաքրքրուած էր և միութեան կը փափաքէր որու մասին օրինակ մը տալ բաւական կը նկատեմ:

Բարիզի մէջ Լեւոն պէյ խոստացած էր միութեան յաջողութենէն վերջ շատ մեծ գումար մը նուիրել. արդէն կէսն ալ վճարած էր Բարիզի քօմիթէին և մնացեալ կէսը պիտի վճարէր միութենէն վերջ:

Բարիզի, Մարսէյի և Աղեքսանդրիոյ Հայերը իսկոյն զիս կը շրջապատէին և կ'ուզէին իրենց կողմէ եղած հարցումներուն որոշ պատասխան մը առնել: Ես չուարած գրութեան մը մէջ էի ինչ պատասխանելու չէի գիտեր, որովհետեւ ես ինքս արդէն չէի գիտեր թէ

գործի վախճանն ինչ պիտի բլայ. «Քիչ մը եւս սպասել պէտք է» կը պատասխանէի:

Աղեքսանդրիա վերադարձիս Մկրտիչեանը շատ փոխուած տեսայ. արդէն գիտէի որ ինքը միշտ Արփիարի հետ կը թղթակցէր:

Դեռ Աղեքսանդրիա չհասած և թերեւս դեռ Լոնտոն զանուած միջոցիս Մկրտիչեանը նամակ մը կը խմբագրէ և համբաւաւոր Ռշտունիին և Ատոմին ստորագրել տալով Ժընէվ Դաշնակցութեան ղրկել կուտայ. նամակի պարունակութիւնը ուղղակի և որոշ կերպով զիս անուանարկելու բնոյթն կ'ունենայ: Դաշնակցականները երբ սոյն նամակը կ'ստանան կը կարծեն եղեր թէ ես արդէն գժտած և յարաբերութիւնս խզած եմ եղեր վերակազմեալներու հետ, և այդ գըժտութեան հետեւանքը կը նկատեն յիշեալ նամակը:

Աղեքսանդրիա հասնելէս վերջ վերակազմեալ բոլոր ընկերները հաւաքելով Ժողովներ բրինք և այդ Ժողովներուն մէջ ճամբորդութեանս համարատուութիւնը բրինք: Ժողովներուն ներկայ կը գտնուէին նաեւ Ռըշներ բրինք: Ժողովներու եզրակացութիւնն եղաւ իմ ստորագրութեամբ իբր մըջնորդը Դաշնակցութեան նամակմը գրել որուն պարունակութիւնը հետեւեալը պիտի բլար.

«Մէկ կողմէն թող լիազօրներ ընտրուին միութեան մասին բանակցելու և միւս կողմէ երկուստեք հաւատութեամբ յանձնախումբ մը ընտրուի Արփիարի անցեալն քննելու, եթէ երբէք հաստատուի իր մասին ըսուածները Արփիարը իր արժանի պատիժը պիտի կրէ» և այլն:

Սոյն նամակն ժողովին մէջ խմբագրուելէն վերջ ստորագրեցի և իսկոյն Ժընէվ ղրկեցին:

Աղեքսանդրիա չհասած արդէն Մուրատէն բաւական տեղեկութիւններ առած էի, տրամադիր էի Տրիպոլիս երթալ և զինքը փախցնել. գիտէի որ գործը ինքնին վտանգաւոր էր և թերեւս նորէն օձիքս թուրք կառավարութեան ձեռքն անցնէր, բայց կ'արժէր Մուրատի նման ընկերոջ մը համար այդ զոհողութիւնը ընել և վտանգն աչք առնել:

Գործի ձեռնարկելու և յաջողելու համար առնուազն 200 ոսկիի պէտք կար: Բայի Հնչակեաններէ Դաշնակցականներն ալ կը փափաքէին Մուրատի փախչելուն, ուստի քանի մը անդամներ խորհուեցաւ նիւթականի մասին և որոշուեցաւ մտերմական շրջանակի մը մէջ գաղտնի հանգանակութիւն ընել որ յաջողելուն բնաւ կասկած չկար:

Յանկարծ խնդիր ծագեցաւ թէ, Մուրատը փախցուելէն վերջ ի՞նչ պիտի ըսուէր. «Հնչակեանները փախցուցին թէ Դաշնակցականները»: Այս գորուելի առաջարկն երբ մէջտեղ ելաւ ես բացարձակապէս իրենց ըսի:

Մուրատը փախցնելէն վերջ ոչ ոքի անունը չպիտի յիշուի, այլ պիտի ըսուի «Մուրատ փախաւ կամ փախցուցին»: Ես այս պայմանով գործն յանձն կ'առնեմ:

Առաջարկս երկու կողմին համար ալ հաճելի չը թուեցաւ և խնդիրը ինքնին փակուեցաւ:

Ժրնէվ դրկած նամակիս պատասխանը ստացայ որուն մէջ ներփակած էին Ռշտունիի և Ատոմի կողմէն զրուած նամակին պատճէնը և Դրօսակի խմբագրութիւնը ինծի կը գրէր:

«Դուք ձեր անկեղծութեամբ ինքզինքնիդ բոլորովին նուիրած էք միութեան գործին. առանց կասկածելու իսկ որ ձեզի համար թակարդներ կը լարուի և

սոսկալի կերպով կ'անուանարկուիք. մենք կը ցաւինք որ դուք ձեր անկեղծութեամբ և ազնուութեամբ զոհ կ'երթաք ևայլն ևայլն»

Իսկապէս զրուած նամակն շատ անուանարկիչ էր և շատ գռնիկ ոճով խմբագրուած և թէ իսկապէս Դաշնակցութեան ըսածին պէս երկու կուսակցութեան մէջ միայն իմ անձս էր որ նշաւակ կը դառնար կարծես քառութեան նոխազ մը եղած ըլլայի: Նամակի պատճէնը Մկրտիչեանին ցոյց տուի, որ իսկապէս ինքը խմբագրած և կամ թելադրած էր այդ ոճով գրել: Մկրտիչեանը ուզեց իր խորամանկութեամբ և եղուիտութեամբ ինքզինքը արդարացնել և չքմեղացնել և միեւնոյն ժամանակ կ'արդարացներ և կը պաշտպանէր նամակագիրները. ուստի Մկրտիչեանի այդ ընթացքը և խօսքերը լսելէս վերջ ալիւս հասկցայ թէ ինչ տեսակ արարածներու հետ գործ ունէի իսկոյն թքեցի ու հեռացայ Մկրտիչեանի քովէն:

Եղածը պատմեցի Գրլըճեանին որ շատ զգածուեցաւ և Լեւոն Մկրտիչեանի հետ յարաբերութիւնս խզելս շատ արդարացի գտաւ:

Գրլըճեանի հիւանդութիւնը շատ յառաջացած էր բժիշկներէն և ոչ մին ինծի կը յուսադրէր թէ Գրլըճեան այդ թոքախտի հիւանդութենէն պիտի ազատի:

Աթէնք գտնուած իր հայրենակիցները ինձմէ խնդրած էին որ Գրլըճեան Աթէնք զրկեմ. մտածեցի եփպոսոս և Աթէնք մնալ միեւնոյն բանն էր Գրլըճեանի համար. քանի որ այդ ցաւէն ազատելու և երկար ապրելու բնաւ յոյս չունէինք, քանի որ ինքն ալ կը փափաքէր իր հայրենակիցներուն քով երթալ անմիջապէս զինքը Աթէնք զրկեցի:

Գիշեր ցորեկ ուղեղս պայթելու աստիճան կը մտածէի, որովհետեւ վայրկեանը վճռական էր. պէտք էր

չառ հեռատեսութեամբ շարժէի, քայլերս հաշուով առնէի վերջէն չզղջալու և պատասխանատուութեան ներքեւ չմնալու համար: Իսկապէս դժբախտ էի որ գտնէ սրտակից և հին ընկերներ չունէի որ անոնց հետ խորհրդակցելով վերջնական որոշման մը յանգէի և ըստ այնմ շարժէի: Վերջապէս մտածմունքներս ամփոփելով հետեւեալ եզրակացութեան յանգեցայ:

Մկրտիչեանը որ կարեւոր դեր մը կը խաղար իրենց կուսակցութեան մէջ և սկիզբէն մինչեւ վերջ իրմէ զատ չկար ուրիշ մէկը որ գիտակ ըլլար բոլոր անց ու դարձերին, սրով գիտէր թէ միութեան գործը որչափ կենսական և օգտակար էր տառապեալ Հայ ժողովուրդին համար, և այդ ամէնքը գիտակցօրէն կը զոհէր միմիայն Արփիարի մը, և մանաւանդ շատ որոշ էր որ Մկրտիչեանը սկիզբէն ի վեր ԿԵՂՄԱԾ էր: Այս ամէնքը ի նկատի ունենալով որոշեցի իրենց հետ յարաբերութիւնս խզելու հրապարակաւ յայտարարել Աթէնքի Միութիւն թերթին մէջ:

Նամակաւ Բարիզ Թնկրեանին և Մարկոսեանին գրեցի տեղի ունեցածը. իսկ ամէջայ Պօղոս, Տիգրան և Արթին փաշաներուն ներկայանալ այլ Փիէր Փօլատի միջոցաւ պէտք եղածները ցաւ ի սիրտ հաղորդել տուի:

Վերակազմեալներու ընթացքը զիս այն աստիճան զղուանք պատճառած էր և քանի մը անգամ Միութիւն թերթին մէջ նախատինքներու տարափներ իրենց հասցէին տեղացնելէս վերջ դեռ զգացած յուզմունքներու չէի կրցած վերջ տալ: Ի հարկէ ես իրենց դէմ անձնական ոչինչ չունէի. մանաւանդ որ սկիզբէն մինչեւ զիս ովսիաններով ճաշկերոյթներով և չափէն աւելի պատիւներով պատուած էին զիս. իմ քովս գտնուած իրենց նամակներուն մէջ իրենց կողմէն եղած գովեստ-

ները և շուայլուած ածականները շատ քիչերու կրնար արուիլ: Ուստի իմ իրենց դէմ լարուելուս և իրենց կատաղի հակառակորդ ըլլալուս բուն եւ միակ պատճառն իրենց ԳԻՏԱԿՅՈՐԷՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԳԷԹ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ գործը վիժեցնել տալն էր. միութիւնը կամ համերաշխութիւնը Արփիարի մը զոհելն էր: (Ուրեմն այլեւս տարակուսելու պէտք մնացած չէր թէ ատոնք ժամանակին ինչ աղտոտ դեր խաղցած էին Հին-չակեան կուսակցութիւնը պառակտելու համար). իսկ ամենագլխաւոր պատճառն այն էր որ այդպիսիները ինքզինքնին իւր յեղափոխական և ժողովուրդի շահեր մտածողներու կարգը կը դասէին, որով թէ ժողովուրդը կը շահագործէին և թէ անոր ճակատագրին հետ կը խաղային, ուստի ինձ կը մնար պարտականութիւն մը կատարել այդպիսիները իրենց իսկական գոյնով հանրութեան ներկայացնել:

Խնդիրը ինքնին շատ ծանրակշիռ էր. քայլ մը պիտի առնէի հանդէպ կուսակցութեան մը, թէեւ այդ կուսակցութիւնը կրնար իր շարքերուն մէջ ունենալ անկեղծներ և անշահախնդիրներ և ես բացառութիւնները յարգողներէն էի. բայց այդ կուսակցութեան գլխաւորներու և դրակատարներու նկարագիրը լաւ մը ուսումնասիրած էի, այնպէս որ առանց մազի մը չափ խղճի խայթ զգալու համոզուած էի թէ այդպիսիները բնաւ օգտակար չպիտի ըլլան ընդհակառակը վնասակար և Հայութեան աղէտաբեր:

Վերջապէս քանի որ կուսակցութեան մը դէմ պիտի պայքարէի և գլխաւորներու դիմակները վար պիտի առնէի: Ուրեմն շատ պարզ էր որ առած քայլս բաւական դժուար էր... Կը մտածէի թերեւս ծերունի մայրիկս ըսէր «զաւակս կորաւ» կինս որբեւայրի և զա-

ւակներս որք պիտի մնային, եթէ ենթադրուի իւրեաներս ճիշդ ալ ըլլային իմ փոյթս չէր, քանի որ ես վաղուց նուիրուած էի գործի մը որ զոհողութիւն և անձնուրացութիւն կը պահանջէր... : Ես վերջնական եզրակացութեան եկած և այլեւս որոշած էի ինչ զնով ալ ըլլար պիտի ձեռնարկէի մերկացումի գործին, համոզուելով թէ ժողովուրդի չափը անոր մէջ կը կայանար :

Ե. — ԳԻՄՆԱԿԱՌՈՐՆԵՐ

Յուսախաբուծիւնս թէեւ վերջի աստիճանին հասած էր, բայց ես յուսահատողներէն չէի. ես յօժար էի սկսիլ այն գործին և դիմել այն միջոցին որմէ կ'օգտուէր ժողովուրդը և թէ անգիտակցաբար զո՞նչ էր երթար : Որոշեցի վերակազմեալներու իսկութիւնը և բուն նկարագիրը ամփոփել գրքոյկի մէջ և ձրիաբար ցրուել ժողովուրդին որպէս զի խեղճ և անգիտակ ժողովուրդը տեսնէր թէ յեղափոխական դիմակով իր ձակատագրի հետ խաղցողները որոնք են : Քանի որ վերակազմեալներու դիմակն պատռելու և իրենց իսկական գոյներով Հայ ժողովուրդին պիտի ներկայացընէի. ամենէն յարմարը գտայ հրատարակելիք գրքոյկիս խորագիրը ընել Դիմակաւորներ :

Նիւթերը ձեռք բերելու համար ուրիշներու դիմելու պէտք չունէի, արդէն իմ սիրտս այդ նիւթերու մեծ շտեմարան մըն էր, նիւթերը որոնք ամիսներէ ի վեր զտուած և խնամքով պահուած էին : Ուրեմն նիւթերը պատրաստ էին կը մնար զանոնք ժողովուրդին ներկայացնելու միջոցն. ահա ամենէն ցաւալին այն էր որ այդ միջոցն կը պակսէր ինծի բացարձակապէս կամ-

քես անկախ պահապաններով, միջոցն նիւթկանն էր, գոյախտաբար չունէի՝ բառին լայն առումով :

Վերակազմեալները գիտէին թէ մտադիր եմ այդ տեսակ հրատարակութիւն մը ընել՝ ծանօթ էր իրենց նաեւ նիւթական անկարողութիւնս. այս վերջի պարագան իրենց հրճուանք կը պատճառէր վստահ ըլլալով թէ այդ վիճակիս մէջ անկարելի պիտի ըլլար ինձ համար այդ տեսակ ձեռնարկ մը ընել :

Աղեքսանդրիա հասնելէս քանի մը ամիս վերջ գրեթէ ոչինչս չէր մնացած բացի հինգ Եգիպտական ոսկիէն, որովհետեւ բանտէն ազատուելէս վերջ որ և իցէ կուսակցութենէ մը կամ մարմինէ մը մասնաւոր գումար մը առած չէի, ճամբորդութիւնս և ապրուստս մասնաւոր ազգայնոց ինծի տրուած նուէրներով եղած էր զոր չնորհակալութեամբ ընդունած էի : Հինգ ոսկին դրամապանակովս սենեակս թողուցած էի, երեկոյին երբ սենեակս վերադարձայ սենեկակիցիս անզգուշութեան պատճառաւ քանի մը իրեղէններու հետ գողցած էին նաեւ 5 ոսկին, ինծի պատահած սոյն դժբախտութիւնը հաւաստի աղբիւրէ տեղեկացայ որ Վերակազմեալներուն ուրախութիւն պատճառած էր : Թերեւս կարծելով թէ թշուառութիւնը կրնայ զիս ընկճել, զիջումի ենթարկել և կամ մտադրութենէս ձեռնթափ ընել, կը սխալէին. չա՛տ կը սխալէին :

Գիտէի որ վերակազմեալները ամէն գնով կ'աշխատէին զիս վարկաբեկել և նոյնիսկ ապրուստիս համար գործ մը գտնելու համար կը չարախօսէին և արգելք կ'ըլլային. բայց չէի սպասեր թէ անխղճօրէն զիս բարոյապէս մեռցնելու չափ անազնիւ ըլլային. բայց դրութիւնս և վիճակս հետզհետէ անտանելի դառնալու աստիճանին կը հասնէր այդ թշուառութեանս մէջ գոնէ սրտակից ընկեր մը չունէի քովս :

Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ Պապան Իզմիր գացած էր և անոր յաջորդած էր Վահանը: Վահանը դրութեանս ծանօթ էր բայց ոչ բոլորովին. արդէն ոչ ոք չէր գիտէր թէ երեկոյնները ուշ ատեն 10⁰⁰ փարայի հաց կ'առնէի և մութին ծովեզերք կ'երթայի այդ ցամաք հացով (ճիշդ Պոլսոյ ֆոտուլային կը նմանէր) կը գոհնայի. օրական ապրուստի մը համար որոնց որ կը դիմէի գործ մը ձեռք բերելու, կը տեսնէի որ Վերա-կազմեալները արգելք կ'ըլլային և զիս կը հալածէին, իսկ ես չէի զիջաներ մէկի մը դիմել և ժամանակ մը ապրելու համար դրամ պահանջել, բայց անոնք որ ինքնաբերաբար կուտային չէի մերժեր: Թէեւ այս պարագան ալ արժանապատուութեանս դէմ էր և վիրաւորիչ, բայց սխալեալ էի ժամանակ մը ապրելու մինչեւ որ գործ մը ապրուստի միջոց մը ձեռք բերէի:

Վահանի վարձած սենեակը ընդարձակ էր այնպէս որ քանի մը ընկերներ կրնային պառկիլ: Վահան ինծի ինծի առաջարկեց որ երթամ իր սենեակը պառկիմ, չը մերժեցի քանի որ սենեակի վարձք վճարելու վիճակի մէջ չէի արդէն:

Վերակազմեալները Վահանի սենեակը երթալս վերագրած էին հանգիստ ապրելու և միանգամայն Դաշնակցական ըլլալու և այդպէս ալ տարաձայնած էին ժողովուրդին մէջ:

Գիշերուան ժամ իննի միջոցները ես ամենէն աւաջ սենեակ գացած և անկողնոյս (եթէ երբէք կարելի էր անկողին անուշը տալ) վրայ երկնցած էի ու կը մտածէի: Վահանը երբ քանիներու հետ սենեակէն ներս պիտի մտնար ես ինքզինքս քնացած ձեւացուցի, որովհետեւ խօսելու բնաւ տրամադրութիւն չունէի, Վահանի հետ եկողները քանի մը Վերակազմեալներ էին:

Վահանը նախ անկողինս ցոյց տուաւ և պարզեց այն թշուառ վիճակս որ կ'ապրէի. իրենց ինծի վերագրածները պարզ դրպարութիւն նկատեց և իրենց դէպի ինձ ունեցած լնթացքնին հակամարդկային և անխղճութիւն: Եւ քանի մը յանդիմանական խօսքեր ըսելէն վերջ իր պատուոյն վրայ երգուննալով ըսաւ:

Ճանկիւլեանի դէպի յեղափոխութիւն ունեցած անկեղծութիւնը շատ քիչեր կ'ունենան, և թէ դէպի գործը և դէպի հայրենասիրութիւն ունեցած անհասարկութեան զոհն է ինք...: Վահանի խօսքերը այլեւս լսել չուղեցի. ուղեցի քնանալ:

Աղեքսանդրի մէջ Բ. Գ. անուշով բառի բովանդակ նշանակութեամբ բարեկամ մը ունէի, այդ վիճակիս մէջ բարեկամ ըլլալով ոչ թէ զիս կը սիրէր այլ կը պոչտէր, պատճառը դէպի յեղափոխական գործը ունեցած անկեղծութիւնս և անբասիր կենցաղս էր: Բնականաբար ես ալ փոխադարձաբար զինք կը սիրէի և կը յարգէի: Շատ անգամ և գրեթէ ամէն օր իրեն քով կ'երթայի:

Խանութէն ներս մտնելով բարեկամս իր սովորական ուրախ զուարթ վիճակին մէջ չտեսայ, իսկոյն հարձեցի թէ ցաւալի բան մը պատահած ըլլալու էր որ տխուր էր: Քանի որ զինք կը սիրէի և կը յարգէի բնական էր որ հետաքրքրուէի իր ախրութեան պատճառը իմանալ:

Բարեկամս ուսերը թօթուելով «ոչինչ չկայ» ըսաւ, ես նորէն պնդեցի և ուղեցի պատճառն իմանալ: Բարեկամս գլուխը վեր առնելով շեշտակի կերպով երեսս նայեցաւ ու ըսաւ.

«Ես մինչեւ այսօր քո անկեղծութեանդ վրայ մեծ հաւատք ունէի և քեզ կը պաշտէի. ասկից վերջ այլևս

որ և իցէ յեղափոխականի մը անկեղծութեան չպիտի հաւատամ»)։

— Կը խնդրեմ քիչ մի պարզ խօսէ որպէս զի հասկընամ և ըստ այնմ պատասխանեմ ըսի։

«Այլեւս պարզ խօսելու տեղի մնաց, Դաշնակցութենէն կ'աշտուած ես և տասը ոսկի ալ ամսական կ'առնես եղեր»։

— Ո՛ւրկէ լսեցիր և ով ըսաւ քեզի։

Այլ ուրկէ լսել կա՞յ ամենուն բերանն է և միթէ դու լսած չե՞ս։

— Առաջին անգամն է որ կը լսեմ. ըսել է ստոր համար է որ տխուր ես և դէմքդ թթուեցուցած ես։ Այո՛ւ։

Բարեկամիս խօսքերը լսելէս վերջ գլուխս կախեցի և սկսեցի մտածել. կը մտածէի այս տեսակ բարեկամ մը կորսնցնել թէ խղճես խայթ մը պիտի ըլլար և թէ պարզապէս իր վստահութիւնը չարաչար գործածած պիտի ըլլայի և մանաւանդ որ ինքը պահպանողական մէկը չէր. յեղափոխութեան վրայ իր ունեցած հաւատքն պիտի խախտէր. ուստի առանց նկատի ունենալու արժանապատուութիւն և համեմատութիւն ուղեցի այդ ազնիւ բարեկամս չվշտացնել, ու գլուխս վեր առնելով իրեն ըսի.

Քանի որ բարեկամս ես և զիս չափէն աւելի կը սիրես, ուստի ես ալ մտերմաբար քեզի կ'ըսեմ, այս երրորդ օրն է որ անօթի եմ և սանդիւմ մը չկայ քովս։

Բարեկամս՝ խօսքերս լսելուն պէս ամբողջ մարմնով նստած տեղը ցնցուեցաւ. իսկոյն աչքերը արտասուքով լեցուեցաւ և սկսեց լալ. Դիտոյ ինքզինքին դալով իսկոյն տեղէն վեր ելաւ և զիս առնելով ճաշարան մը տարաւ և ճաշելէս վերջ քիչ մը դրամ տուաւ իբր օրական ծախք։

Այդ ամենաստոր և զգուելի զրպարտութիւնը երբ լսած և պաղարիւնութիւնս պահած էի. այդ պարագան տարօրինակ և զարմանալի թուած էր բարեկամիս որով ինքը որոշած էր ինձմէ բացատրութիւն պահանջել և պատճառն իմանալ։

Իրեն հարցումներուն պատասխանեցի. Զէ՞ որ դու երգեր կը սիրես և կ'երգես ալ. Զէ՞ որ Նալբանտեան կ'ըսէ. «ճանապարհ փչոտ է, ազատութիւն սիրողին այս աշխարհ խիստ նեղ է»։ Ինչու յուզուէի. քանի որ նողկալի զրպարտութիւն մըն է և թէ խիղճս բոլորովին հանգարտ է։

Այս միջադէպէն վերջ բարեկամիս մտերմութիւնը աւելի ամրապնդուեցաւ և թէ անկէջ վերջ վերակազմեալները ազգին դաւաճաններ և ցեղեր կ'անուանէր։

Արդէն քանի մը անգամ Գահիրէ դացած փորձած էի գործ մը ձեռք բերելու և միշտ հակառակութեան հանդիպած էի. վերջապէս բարեկամիս թելադրութեամբ յանձն առի անգամ մը ես երթալ։

Աքեայի բարեկամս Շիւքրին Աղեքսանդրիտ կը գտնուէր և երբեմն կը տեսնուէինք որովհետեւ ինքը Գըլլըճեանի և միւս ընկերներու հետ շփուելով և թէ զարգացեալ ըլլալուն թուրքերէն խօսիլ սորված էր. ինքը ստիպեալ փախած Եգիպտոս եկած էր։

Աքեա գտնուած միջոցին տեղի ունցած զեղծումներու, պաշտօնէից կաշառակերութեան և անոնց հակօրինական ընթացքներու մասին խիստ և մանրամասն կերպով կեղծ ստորագրութեամբ միշտ կը գրէ եղեր Եգիպտոս հրատարակուող նշանաւոր էլ էհրամ թերթին։ Հաղարարպետը կը կասկածի եղեր որ Շիւքրին կրնայ ըլլալ այդ թղթակիցը, անգամ մը կը կանչէ կ'սպառնայ ու կ'ըսէ։

որ և իցէ յեղափոխականի մը անկեղծութեան չպիտի հաւատամ:»

— Կը խնդրեմ քիչ մը պարզ խօսէ որպէս զի հասկընամ և ըստ այնմ պատասխանեմ ըսի:

«Այլեւս պարզ խօսելու տեղի մնաց, Դաշնակցութենէն կ'աշուուած ես և տասը ոսկի ալ ամսական կ'առնես եղեր:»

— Ո՞ւրկէ լսեցիր և ով ըսաւ քեզի:

Ալ ուրկէ լսել կա՞յ ամենուն բերանն է և միթէ դու լսած չե՞ս:

— Առաջին անգամն է որ կը լսեմ. ըսել է տասը համար է որ տխուր ես և դէմքդ թթուեցուցած ես: Այո՛:

Բարեկամիս խօսքերը լսելէս վերջ գլուխս կախեցի և սկսեցի մտածել. կը մտածէի այտ տեսակ բարեկամ մը կորսնցնել թէ խղճիս խայթ մը պիտի ըլլար և թէ պարզապէս իր վստահութիւնը չարաչար գործածած պիտի ըլլայի և մանաւանդ որ ինքը պահպանողական մէկը չէր. յեղափոխութեան վրայ իր ունեցած հաւատքն պիտի խախտէր. ուստի առանց նկատի ունենալու արժանապատուութիւն և համեստութիւն ուղեցի այդ ազնիւ բարեկամս չվշտացնել, ու գլուխս վեր առնելով իրեն ըսի.

Քանի որ բարեկամս ես և զիս չափէն աւելի կը սիրես, ուստի ես ալ մտերմաբար քեզի կ'ըսեմ, այս երրորդ օրն է որ անօթի եմ և սանդիւմ մը չկայ քովս:

Բարեկամս՝ խօսքերս լսելուն պէս ամբողջ մարմնով նստած տեղը ցնցուեցաւ. իսկոյն աչքերը արտասուքով լեցուեցաւ և սկսեց լալ. Եւտոյ ինքզինքին դալով իսկոյն տեղէն վեր ելաւ և զիս առնելով ճաշարան մը տարաւ և ճաշելէս վերջ քիչ մը դբամ տուաւ իբր օրական ծախք:

Այդ ամենաստոր և զգուելի զրպարտութիւնը երբ լսած և պաղարիւնութիւնս պահած էի, այդ պարագան տարօրինակ և վարմանալի թուած էր բարեկամիս որով ինքը որոշած էր ինձմէ բացատրութիւն պահանջել և պատճառն իմանալ:

Իրեն հարցումներուն պատասխանեցի: Չէ՞ որ դու երգեր կը սիրես և կ'երգես ալ. Չէ՞ որ Նալբանտեան կ'ըսէ. «ճանապարհ փչոտ է, ազատութիւն սիրողին այս աշխարհ խիստ նեղ է». ինչու յուզուէի. քանի որ նողկալի զրպարտութիւն մըն է և թէ խիղճս բոլորովին հանգարտ է:

Այս միջադէպէն վերջ բարեկամիս մտերմութիւնը աւելի ամրապնդուեցաւ և թէ անկէջ վերջ վերակազմեալները ազգին դաւաճաններ և ցեղեր կ'անուանէր:

Արդէն քանի մը անգամ Գահիրէ գացած փորձած էի գործ մը ձեռք բերելու և միշտ հակառակութեան հանդիպած էի. վերջապէս բարեկամիս թելադրութեամբ յանձն առի անգամ մը ևս երթալ:

Ա. քեալի բարեկամս Շիւքրին Աղեքսանդրիս կը գտնուէր և երբեմն կը տեսնուէինք որովհետեւ ինքը Գլըճեանի և միւս ընկերներու հետ չփուշուով և թէ զարգացեալ ըլլալուն թուրքերէն խօսիլ սորված էր, ինքը ստիպեալ փախած Եգիպտոս եկած էր:

Ա. քեա գտնուած միջոցին տեղի ունցած զեղծումներու, պաշտօնէից կաշառակերութեան և անոնց հակօրինական ընթացքներու մասին խիստ և մանրամասն կերպով կեղծ ստորագրութեամբ միշտ կը գրէ եղեր Եգիպտոս հրատարակուող նշանաւոր էլ Էհրամ թերթին: Հազարապետը կը կասկածի եղեր որ Շիւքրին կրնայ ըլլալ այդ թղթակիցը, անգամ մը կը կանչէ կ'սպառնայ ու կ'ըսէ:

«Եթէ երբեք ուրիշ անգամ մը Ա.քեայի մասին թղթակցութիւն մը կարգամ ալեւս ձեռքէս ազատուելիք չունիս» :

Շիւքրին կը խորհի որ հազարապետի այդ սպառնալիքը որ մը սուղի պիտի նստի իրեն՝ կ'որոշէ Ա.քեայէն հեռանալ և իբր էլ էհրամին աշխատակից Եփպտոս գալ :

Շիւքրին իր ազնուութիւնը Ա.քեայի մէջ շատ անգամ փորձով ցոյց տուած էր . հետեւաբար երբ իրար հանդէպէինք քիչ մը երկար կը տեւէր մեր խօսակցութիւնը :

Մովային նախարար Հասան փաշային տղան Եփպտոսի մէջ զիս լրտեսել կուտայ եղեր ես բնաւ տեղեկութիւն չունէի . ինծի յատկացուած լրտեսները Եփպտածաւ միշտ կը տեսնեն եղեր որ Շիւքրին հետ կը տեսնուիմ :

Հասան փաշայի տղան՝ Շիւքրին իր քով տանիլ կուտայ և կը տեսնուի : Երկրորդ անգամի տեսակցութեան իբր թէ անդգալաբար խօսակցութեան նիւթը կը փոխէ և կ'սկսի իմ մասին խօսիս : Շիւքրին թէեւ զարգացեալ բայց անփորձ և խակ էր . վերջապէս երբ բարեկամ ըլլալինս կը հասկնայ Շիւքրին կ'ըսէ .

«Թէեւ ձանկիւլեանը Հայ , բայց իբր հայրենակից շատ կը ցաւիմ իր արդի վիճակին վրայ որ թշուառ կեանք մը կ'ապրի . ինքը շատ խելացի է և ամէն մէկ գործին մէջ կրնայ օգտակար ըլլալ . եթէ երբեք իրեն ծանօթ ըլլալի պէտք եղած զոհողութիւնները պիտի ընէի զինքը իր հայրենիքը կամ Պոլիս զրկելու , քանի որ արդէն կայսերական ներման արժանացած է ժամանակին : Եթէ ինքը Պոլիս մնալու դիտաւորութիւն ունենար ես այժմէն կրնայի զինքը վստահացնել թէ , առ նուազն 15—20 ոսկի ամսականով պաշտօն մը կը տրուի

իրեն , ինքը շատ գործունեայ և պարկեշտ մէկն է կը զարմանամ թէ ինչո՞ւ այս վիճակով հոս մնացած է և Պոլիս կամ Վան չվերադառնար դրամ չունենալովն պատճառաւ ես դրամ կուտամ իրեն . եթէ կ'ուզես իրեն ծառայութիւն մը ընել ահա առիթն ներկայացած է այդ բարեկամդ իր թշուառ վիճակէն ազատէ :

Շիւքրին շնորհակալութիւն կը յայտնէ որ իր միջոցաւ կ'ուզէ բարիք մը ընել ինծի և կը խոստանայ չուտով իմ պատասխանս տանիլ իրեն :

Հասան փաշային տղան իբր թէ պատասխանս տանիլն այնչափ ստիպողական չնկատեր և կ'սկսի տարրեր նիւթերու վրայ խօսիլ . պարզապէս Շիւքրին մոլորեցնելու համար :

Շիւքրին ինծի ծառայութիւն մը ընելու դիտաւորութեամբ կ'սկսի զիս փնտռել ու կը գտնայ ծովեղերեայ սրճարան մը ուր նստած կը մտածէի . եթէ Գահիրէի մէջ նորէն գործ մը չգտնէի ո՞ւր պէտք էր երթայի :

Շիւքրին ուրախ էր և յայտնի էր որ լաւ տրամադրութիւն ունէր : Սովորական խօսակցութենէն վերջ իրեն ըսի . վաղը Գահիրէ պիտի երթամ գործի մը համար եթէ յաջողիմ լաւ , իսկ եթէ չյաջողիմ թէեւ դեռ որսչած չեմ ուր երթալս բայց յամենայն դէպս Եփպտոս չպիտի մնամ :

«Էհ անանկ է նէ ճիշտ ժամանակին գտայ քեզի եթէ ոչ պիտի ստիպուէի Գահիրէ գալ և քեզ տեսնել» :

Ըսէ տեսնեմ սիրելի⁽¹⁾ Շիւքրին , արդէն այսօր լաւ տրամադրութեան մէջ կը տեսնեմ քեզ :

«Իրաւ ալ խելացի ես եղեր սիրելիս , անոր ըսա-

(¹) Արաբները իրենց խօսակցութեան մէջ «եա հապիպի» բառ շատ կը գործածեն որ սիրելի ըսել է :

ծին պէս, որովհետեւ իսկոյն հասկցար զիտաւորութիւնս)»

Շատ լաւ ըսէ տեսնեմ:

«Ինչո՞ւ Պոլիս կամ Վան չես երթար որ կրնաս հանգիստ ապրիլ և լաւ գործ մը և կամ պաշտօն մը ունենալ:»

Շիւքրին երբ պաշտօն բառը արտասանեց իսկոյն ցնցուեցայ նստած տեղս առանց իրեն զգացնել տալու և միեւնոյն ժամանակ ձեռքս իր ծունկին վրայ դնելով փաղաքշական ձեւով մը ըսի. ըսէ տեսնեմ ի՞նչ պաշտօն է:

Տրամադրութեանս փոխուիլը Շիւքրի աչքէն վրիպած չէր լսեց և սկսեց մտածել:

Սիրելի Շիւքրիս չէ՞ որ գիտես թէ ես քեզի եղբորմէս աւելի կը սիրեմ. ըսէ տեսնեմ ի՞նչ կայ:

Ինչո՞ւ Պոլիս կամ Վան չես երթար:

Երբ տեսայ որ Շիւքրին հետզհետէ կ'սկսի տխրիլ ես իրեն ըսի:

Ձե՞ս գիտեր որ ես յեղափոխական եմ, և չես գիտեր որ միութեան խնդրոյն համար կ'աշխատիմ, ես ինչպէս կրնամ ազատ կերպով Թուրքիա մտնել, իսկ տարրեր բան երբ պէտք ըլլայ ծաղուած և գաղանի կերպով կը մտնեմ. այս բանը մինչեւ հիմայ չէի՞ր գիտեր:

Շիւքրին սկսաւ մտածել և մեղամաղձառուիլ, իսկոյն հասկցայ թէ տարօրինակ բան մը կար. վերջապէս երբ ստիպեցի ըսաւ.

«Վա՛յ չան զաւակ վա՛յ կ'ուզէ եղեր քեզ ծուղակ ձգել, և սկսեց իրողութիւնը մանրամասն կերպով պատմել և պատմելէն վերջ ինձմէ ներողութիւն խնդրել: Իսկ ես Շիւքրին ըսի. Բնդակառակն չնորհալալ եմ որ եկար և իսկոյն զիս գտար և ես հասկցայ

չուրջս անցած դարձածը: Գեռ դու անփորձ ես, իմ խորհուրդս ըլլայ քեզի որ հետքդ կորսնցնես և անգամ մ'ալ այդ փաշայի տղային հետ չը տեսնուիս. կրնայ ըլլալ որ քեզի ալ թակարդ մը լարած ըլլայ, վերջապէս զգոյշ կեցիր, իսկ իմ մասին բնաւ հոգ մի չներ:

Գահիրէ հասնելու երկրորդ օրը բարեկամի մը հետ լօրտ Բրոմէրին գնացինք և եղածն պատմեցի, ու ըսաւ.

«Քանի որ Գահիրէ ես ոչինչ չես կրնար լնել անհոգ եղիր, իսկ եթէ ստիպուած ես Աղեքսանդրիա մնալ պէտք է զգոյշ կենաս. երբ ոտսիկաններ կամ լրահներ քեզ ձերբակալել և չոգենաւ տանիլ ուզեն ոյժով պօռայ և աղմկէ սրպէս զի ժողովուրդը հաւաքուի բողոքարար այն ատեն քեզ չեն կարող չոգենաւ տանիլ. իսկ եթէ քեզի աջակիսի ատեն մը ձերբակալեն որ ոչ ոք չիմանայ և կառավարութիւնը տեղեկութիւն չունենայ այն ատեն ոչինչ չենք կրնար լնել:»

Լօրտ Բրոմէրին չնորհակութիւն յայտնելով դուրս ելանք սենեակէն:

Քանի մը օր Գահիրէ մնալով երբ տեսայ որ հալածանքն նորէն կը շարունակուի և այդ դրութեամբ չպիտի կրնամ գործ մը գտնել այլեւս վհատեցայ և որոշեցի Եգիպտոսէն հեռանալ:

Քարեկամիս թելադրութիւնը իր օգուտն ունեցած չէր. նորէն նոյնը եղաւ ինչպէս որ քանինները բրած էին, իրենք վաճառական ըլլալով Թուրքիոյ հետ կապակցութիւն ունէլն կամ Թուրքիոյ մէջ գործ ունենալնուն պատճառաւ հակառակ պարագային իրենց շահեր վտանգուած կը տեսնէին ինձ նման նշանաւոր յեղափոխական մը իրենց գործին մէջ աշխատեցնելու:

Աղեքսանդրիա էի յանկարծ յիշեցի ձերուսի մայրիկս որ իր նամակներով թախանձազին կը խնդրէր

որ մեռնելէն առաջ քանէ անգամ մը զիս տեսնէ, թէեւ
ես ալ շատ կը փախաքէի զինք տեսնել, իսկոյն անդ-
րադարձայ թէ այդ աեսակ բաներու մասին մատածելա-
կատարեալ ցնորք մը կրնար բլլալ ուրիշ ոչինչ. այդ
երեւակայական մտածմունքներու մէջ յանկարծ իրիմ-
եան Հայրիկը միտքս եկաւ խորհեցայ էջմիածին երթալ
իրմէ յանձնարարական մը առնել և կովկաս երթալ
այդ յանձնարարականով վաճառականներու քով գործ
մը գտնել. և եթէ նիւթական միջոցն ունենայի գաղա-
նի կերպով Վան մասնել և քանի մը օրէն դուրս ելնել
մայրիկս և գաւազներս տեսնել ա՛խ շատ երջանիկ պի-
տի զգայի ինքզինքս. Արշափ որ կը մտածէի յանկարծ
նորէն կ'սկսէի ինքզինքս կշտամբել թէ ինչո՞ւ այդ տե-
սակ օգային և անիմաստ բաներով միտքս և ուղեղս
կը հոգնեցնեմ:

Միլօշեան կարապետը «Լուվրի» սրճարանը նստած
լրագիր կը կարդար, ժամանակին Ալի Սափա փաշայէն
իմ մասին եղած գովեստները լսելով ինծի համակրած
էր և շատ կը սիրէր. խորհեցայ իրեն պարզել ինքիրը:

Միլօշեան խոստացաւ իբր նուէր մինչեւ էջմիածին
ճանապարհածախսը վճարել. շնորհակալութիւն յայտ-
նելէն վերջ սկսայ կեղծ անունով անցագիր մը պատ-
րաստել առաւ միջոցներ վնասել ու յաջողեցայ. Ու-
րախութիւնս ալլելս չափ ու սահման չունէր. թէ
կովկասի մէջ լաւ գործ մը պիտի կարենայի ձեռք բե-
րել և թէ գաւազներէս ասնչափ տարուան կարօտս պիտի
առնէի:

Վերակազմեալներու օրկան Մարտ թերթը 1898
Յուլիս 6 թիւին մէջ խմբագրութեան կողմէ իմ մասին
երկու սիւնակի չափ շատ գռեհիկ ոճով զիս վարկա-
բեկած էր. եգիպտոսի մէջ շատերը նողկանքով կար-

դացած էին իմ մասին գրուածները թէեւ ինծի զար-
մանալի չթուեցաւ, քանի որ ես արդէն վաղուց հա-
մոզուած էի թէ իրենց նկարագրէն տարբեր բան սպա-
սելը ինքնին աւելորդ էր:

Բարեկամներէս շատերը կ'ստիպէին որ Միլօշիւն
թերթին մէջ պատասխանեմ ես մերժեցի քանի որ որո-
շած էի արդէն «Դիմակաւորներ»ը հրատարակել:

Վառնայի մէջ Գամէր Արշաւիր և Երուանդ Սրմա-
քէշիանլեան (Շ) «Շարժում» անունով թերթ մը կը
հրատարակէին. ուստի քանի մը օր վերջ եգիպտոսի
ժողովուրդը Շարժումի մէջ խմբագրութեան կողմէ
հրատարակուած «Օռկան» խորագրով և «Օրը օրին» (Շ)
ստորագրութեամբ հետեւեալ հրատարակութիւնը կը
կարդար 1898 Յուլիս 15ի թիւին մէջ:

Օ Ռ Կ Ա Ն (° °)

Հնչակեան վերակազմեալ կուսակցութեան օռկան
Մարտի յուլիս 6ի թիւին «Հիւանդութիւն մը» խորա-
գրով յօդուածէն կը քաղենք հետեւեալ քանի մը մա-
սերը.

«Այս ապուշներուն մէջ առաջին տեղը կը գրաւէ
«Հաճին», որ հազիւ թէ հասարակ կարդալ մը գիտէ,
«ան ալ կասկածելի, ու ելեր միտքը դրած է թէ ժո-
«ղովրդին ներկայացուցիչն է, անոր առաջնորդը պետք
«է հանդիսանայ... Աս ձիւնակիւրեանը ատենօք Պօլիս
«Չախմախճիներուն զլուխը սփորթայի մէջ հատը 5
«ղրուշի բապուճ կը ծախէր. «պանքա բօթա կէօմբիւք
«մալը, պէշ գուրուշա, բանթօֆլաճիս...» ետեւէն խա-
«նութ մը բացաւ և ջուր խահուէ կը ծախէր»:

«Յուլիս 15ի ցոյցին մասնակցող բազմութեան մէջ
«կը գտնուէր և ատ Հաճի Արթին ձիւնակիւրեանը.

«չենք գիտեր թէ ի՞նչ պատճառաւ չարաչար կը ծեծ-
«ուի մայր-եկեղեցիին բակը: Ջղային դրգուումին տակ
«պատրիարքարանի սրահը կը կոտրէ թուրան, ու ետ-
«քէն ալ Աշըգեան Պատրիարքին կառքը ապաստանելով
«փախչիլ կ'ուզէ, բայց ինչպէս կ'ըլլայ օձիքը ձեռք
«կուտայ գիպուածով. դատարանին առջեւ կ'ուրանայ
«ըրածը, բայց Տաճատի, Սուքիատի, լուսարարին
«յայտնութիւնները կը հաստատեն թէ թուրան կոտորոյն
«է. բերդարդելութեան կը դատապարտուի. անցած
«տարի ալ աղատեցաւ»:

Ու ասանկ չարք մը աւելի դձուծ ու թունաւոր
ըրծանքներու:

* *

Հիմակ ալ կարգանք Մարտի Ա. թիւին մէջ նոյն
Ճանկիւլեանի մասին գրուածը:

«Աքեայի բանտերուն մէջ եօթը տարի փտակէ
«ետքը այսօր եւրոպա կը գտնուի ա՛յն որ հայ ժողո-
«վրդին ազատութեան անդրանիկ մարտին քաջարի
«գրօշակակիրը հանդիսացաւ:

«Յարութիւն Ճանկիւլեան 1890 յուլիս 15ի Հրն-
«չակեան մեծ բողոքին օրը խիզախ պատերազմողը ե-
«ղաւ և տեղն ու տեղը իսկ ձերբակալուելով մահուան
«պատապարտուեցաւ զինուորական ատենանէն: Այս
«վճիռը փոխուեցաւ շղթայակալ զինուորական մշտնջե-
«նական բանտարկութեան: Անկէ ի վեր քանի մը ան-
«գամ թէեւ քնդհանուր մոռացում հռչակուեցաւ թուր-
«քիոյ մէջ եւրոպական ճնշումով, սակայն Ճանկիւլեան
«կը մնար իր շղթաներովը պրկուած: Այս անգամ իր
«անունն ալ ազատ արձակուողներու ցուցակին մէջ
«անցաւ, իր ծննդավայրը, Վան, զրկուելու որոշումով,
«այսինքն ճամբան ոչնչացնելու գիտումով: Ճանկիւլ-

«եան բաւական ճարպիկ գտնուելով ինքզինքը նետեց
«կիպրոս ուսկից անցաւ Եգիպտոս և անկէ Բարիդ ուր
«կը գտնուի հիմա և կը դարմանէ իր խանգարուած ա-
«ռողջութիւնը»:

«Մարմնով թէեւ տկարացած, Ճանկիւլեան կը
«մնայ հոգիով անընկճելի, սրտով խանդավառ, մտքով
«հաւատացեալ յեղափոխականը»:

Վերելի երկու հակամաստ գրութիւնները ցոյց
կուտան թէ Մարտի խմբագրատեղը որքա՛ն անխղճա-
հար ու անզգուշ է երբ խնդիրը հակառակորդ մը
ջախջախելու վրայ է: Բայց պէ՛տք է որ կատաղու-
թիւնը՝ յիշողութիւնը կորսնցնել տալու աստիճան
չեղտուած ըլլայ խմբագրի մը նկարագրին մէջ և զայն
ծաղրելի ընէ ամբողջ աշխարհի առջեւ, դժբախտարար
իրեն հետ մէկտեղ փափուկ դիրքի մը ենթարկելով
ամբողջ կուսակցութիւն մը որ այնքան կրնար բարգա-
ւաճիլ եթէ իր ղեկը աւելի բանաւոր անձերու վստահէր:

Օ Ր Ը Օ Ր Ի Ն

Ճ Ա Ն Կ Ի Ի Լ Ե Ա Ն

Ո՛հ, ես չեմ կրնար առանց յուզումի անունդ բե-
րանս առնել: Քեզի համար իբրեւ նախատինք, ոսո-
խիդ մէկը կը գրէ որ «փապուճճի» էր, փողոցի մը ան-
կիւնը: Ես չեմ ջանար ատիկա հերքելու. դուցէ աւելի
չնչին բաներով ալ առուտուր բրած ըլլաս. ատիկա իմ
փոյթս չէ. միայն ես կը պնդեմ որ, ինչ որ ալ ծախած
ըլլաս դուն հասարակաց շուկային մէջ, նիւթական ինչ
սեղմ վիճակ ալ ունեցած ըլլայիր, ամենքին յայտնի
է որ կինդ ու զաւակներդ քու քրտինքիդ հացը կե-
րան, դուն քեզմով ապրեցար, ո՛հ մէկ աղտոտ դրամ՝

ձեռքերդ չարատաւորեց, ո՛չ մէկ կասկած չկրցաւ մօտենալ անուանդ բոլորտիքը:

90ի դէպքերուն մէջ. որ պոլսական դէպքերու նախակարապետներէն ամենէն աւելի ուժեղն եղար, բերնէ բերան պոտեցար դու. մարդ չի մնաց որ վրադ չխօսի: Զինուորական տառնի մը մահաւճիւր՝ կախաղանին գերաններն ու խեղդանը քու աչքիդ առջեւ չողացուց, և սակայն, միթուրեան այդ խորշերէն ալ քեզմէ ցոլքեր ելան դուրսը ու վնասող ոգիներու մէջ նոր կեանքը արթուն պահեցին: Այնուհետեւ մահաւճիւրը փոխուեցաւ հարիւր տարուան բանտարկութեան, և Աքեա իր երկաթէ գառազեղներու մէջ սեղմեց քեզ ու անոնք՝ որ 90ի ամենէն համակրելի, ամենէն ակնածելի դէպքերէն եղան:

Պալատէն, Խորէնի պատրիարքութեան առաջին տարին, նուէր դրկուած էր օսմ. թուղբան: Արմաշի վանահայրը, չաեա ու բանէ մը չհասկցող մարդու պէս, չուրջառով, բուրվառով ու աղօթքներով դիմաւորեց պալատին նուէրը: Տպաւորութիւնը խիստ արտաբերու. բարեպաշտ ոգիներու համար՝ ներքին վիրաւորանք մըն էր դէպքը իրենց անխառն ջերմեռանդութեանը մէջ. բմբոստ ոգիներու համար՝ անպայման ցածութիւն էր աս մեր հոգեւորական իշխանութեան կողմէ. իսկ նոր մրմռացողներու համար՝ աններելի բան մըն էր, սրբապղծութիւն մեր բոլոր ներկայ ու անցեալ կեանքին: Ու այդ օրէն «հօշընտու» մը բոյն դրաւ ամէն զասակարգի հոգիներուն մէջ:

90ի ցոյցի կրակոտ ժամերուն՝ երբ պատրիարքութեան դռները ու սրահները դող ելան յեղափոխականներու ահեղ տեսքէն, վրէժխնդրութեան առաջին փորձը սուս օսմ. թուղբան՝ որ Ալըգեանի խուսկերովն

ու աղօթքներովը՝ պատրիարքարանի մեծ սրահին մէջ կը կախուէր հանդարտ: Հերոսի ձեռք մը կ'երկնայ մէկէն «սրբազան» նուէրին, որ ճարճատելով կ'իյնայ ոտքերու տակ: Վրէժը լուծուեցաւ. դէպքին լուրը դուրս արձագանգուեցաւ. ու ամէնքը ծափ զարկին:

Այդ մարդը, ալ իսկապէս բոլոր կատաղութիւն, զսպանակները ձեռքերուն մէջ ունեցողի մը պէս, օձի ճապկութիւնով, ամէն կէտերու վրայ երեւցաւ. եկեղեցիին բեմը. գաւիթները, բակը, չրջապատէն դուրս. յուզումը իրմով հասաւ իր ծայրագոյն աստիճանին: Պատրիարքը. դողդեղացող ու մահուան դեղնութիւնով պատուած, անոր ձեռքին տակ էր, հլու կամարար մը: Դէպքը, որ վճռուած էր պզտիկ շշուկի մը պէս անցնելու, և, զէնքերու ու սուխներու առջեւ, յեղափոխականի արիւնը քարերուն վրայ սրսկուեցաւ: Ծանկիւլեանը չիմկաւ, բայց իր չրջապատի մարդիկը իրմով իր կատաղութեան ազդումովը, նետուեցան մահուան դէմ՝ մաշը արհամարհելով:

Երբ դատաւարտութիւն, բանտարկութիւն, իրենց սիրած արհաւիրքներէն ետքը, պաշտօնական չրջանակներու մէջ հանդարտութիւն բերին, Խորէն Պատրիարք, սթափած դէպքին բերած ազդեցութենէն, սկսաւ քիչ քիչ անտարբեր աչքով դիտել յեղափոխութիւնն ու յեղափոխական դէմքերը: Իրեն համար մէկ հատիկ երկիւղալի դէմք երեւցած էր, — Ծանկիւլեանը ուստի կ'ըսէր. «Ծանկիւլեանը Աքեա է, ա՛լ յեղափոխութիւն չկայ հայոց մէջ»: Բարեբախտաբար, յեղափոխութիւնը կար ու կը մնար՝ ճանկերուն մէջ ամփոփուած վազրի պէս, որ յոգնած կը քնանայ, և սակայն, Ծանկիւլեանն ալ այդքան մեծ նշանակութիւն ունեցած էր:

Հիմա, երբ ծանր չունչ մը կը փչէ խորշակի պէս

սիրելի՛ ընկեր, կրանիդէ արձանիդ վրայ չի կրնար խամբել այն ծաղիկներ որ հոգիիդ ցոլմունքները եղան: Թող խաբուին միամիտները, դուն անոնցը չես, քու ընկերներդ, որոնց հետ կախաղանին սխնեքուն տակէն անցար անխուով, և մահուան փախուքը լսեցիք, և անոնք որ ձեզի կը հետեւէին մօտիկէն, անոնք են որ կը դնանատեն ձեզ, անոնք են՝ որ անուշը լսածնուն պէս դող կ'ելլեն ինչպէս բռնկած սիրտ մը իր սիրականի յանկարծական տեսքէն:

Մարտի մէջ իմ մասիս գրուածները ինքնին պերճախօս ապացոյցն էր թէ Վերակազմեալները «Դիմակաւորներ» հրատարակելու լուրէն չմոռուած ինչ ստոր միջոցներու կը դիմէին հրատարակելի գրքոյկիս ազդեցութիւնը կտարելու և թէ իմ իրենց հանգէպ ընելիք մերկացումներս որ աստիճանի ցաւ պիտի պատճառէր իրենց:

Մանչէսթըրի մէջ Սուրէն Պարթեւեան Վաղուան Ձայն անունով թերթ մը կը հրատարակէր. ոչ ինքը և ոչ ալ իր նկարագիրը ծանօթ էր ինձի:

Վաղուան Ձայնին մէջ միութեան խնդրոյ առթիւ յարձակած էր իմ վրայ ինչպէս նաեւ Խրիմեանին վրայ:

Բարեկամներէս շատեր կը թելադրէին որ պատասխանեմ, բայց ես իր գրուածներուն բնաւ կարեւորութիւն չտուի: Տարիներ անցնելէն վերջ երբ Պարթեւեան Վերակազմեալներու մէջ մտաւ և Ամերիկայ երթալով Ձայն Հայրենեացին խմբագիր եղաւ. սկսեց Ձայն Հայրենեացի մէջ «ինչպէս յեղափոխական եղայ» խորագրով իր կենսագրութիւնը ընել: Ս. Պարթեւեան ինքնաբերաբար այդ հրատարակութեան մէջ կ'ըսէր. «զո՛ւր և անիրաւի տեղ Վաղուան Ձայնին մէջ յարձակեցայ խեղճ Ճանկիւլեանին վրայ որ անկեղծօրէն

կ'աշխատէր կուսակցութեանց մէջ միութիւն յառաջ բերելու. ինչպէս նաեւ խեղճ ծերունի Խրիմեանին վրայ, այս երկուքն ալ մեղաւոր չէին և ոչ ալ դատապարտելի ևայն ևայն:

Իմ յանկարծակի մեկնիլս քարաքին վրայ և թէ շոգենաւին մէջ գտնուող վերակազմեալներուն զարմանք պատճառեց. չգիտէին թէ ո՛ւր կ'երթամ, թերեւս իրենք այնպէս կարծեցին թէ այլեւս «Դիմակաւորներ» չպիտի կրնամ հրատարակել, հոգ չէր թող ատեն մը այդ յոյսով օրօրուէին ու ապրէին:

Շոգենաւը երբ Աթէնք հասաւ «Դիմակաւորներ»ու ձեռագիրները յանձնեցի Գըլլճեանին և Միուքիւնի խմբագիր Ռէթէոս Մուրատեանին ու իրենց պատուիրեցի: «Երբ տպագրութեան համար պէտք եղած ծախքն զրկեմ տպագրեցէք և ձրի ցրուեցէք ժողովուրդին:» Եւ հրամայեց տալով մեկնեցայ դէպի Օսեսայ:

Շոգենաւին մէջ ինձի ընկերացած էր Միւթար Սէֆէրեան (Շահէն) որ նմանապէս Թիֆլիս կ'երթար գործ մը գտնելու:

2. — ԽՐԻՄԵԱՆ ՍԿՍԱՆ ԼԱՒ

Շոգենաւին Պոլսոյ առաջ կեցած էր գիշերը Շահէն հետս առած շոգենաւի գլխի կողմը նստած իրեն կը պատմէի:

1884ին Պոլիս հասնելէս վերջ, վեցուկէս տարուան չըջանին մէջ յոյսերով ապրեցայ, անկեց վերջ ինչպէս կալանաւոր դիս այն նաւահանգիստէն շոգենաւ դրին. ինչ յոյսերով և ակնկալութեամբ արտասահման փախայ ինչ վիճակի ենթարկուեցայ և հիմայ 14 տարի վերջ

նորէն Պոլսոյ առջեւ կը գտնուիմ, և թէ ո՞ւր կ'երթամ և ասկէց վերջ ինչ կեանք պիտի ապրիմ և ի՞նչ պիտի ըլլամ . . . :

Շահէնի հետ որ շատ երկարօրէն խօսեցայ այդ դժուրակ անցեալիս վրայ իրեն շատ գէշ ազդած էր պատմութիւնս, և ես իրեն ըսի .

Ահա քաջութիւնը հոն է որ մարդս իր նպատակին հասնելու համար պէտք է բոլոր տառապանաց տոկայ և չարչարանաց համակերպի ու չլուսահատի որպէս զի օր մը կարենայ իր նպատակին հասնիլ, ինչպէս երբեմն անհատներ առանց իրենց խռատին և նպատակին հասնելու կը մեռնին, չը կարծես թէ այդպիսիներ ապերջանիկ կը համարուին, ո՛չ, քանի որ հանրութեան համար կ'աշխատին և ամէն զոհողութիւն յանձն կ'առնեն երբ առանց իրենց նպատակին հասնելու կը մեռնին հանրութիւնը կամ ժողովուրդը իսկոյն այդպիսիներու կը նուիրէ բարձրութեան և պատուի թափանիսներ որոնք բնաւ չեն թողումիր . . . :

* *

Թիֆլիսի մէջ գումարուած էր Դաշնակցութեան պատգամաւորական ժողովը :

Դաշնակցականները զիտէին որ ես և Շահէն գործել կ'ուզենք եթէ երբեք համոզուած ըլլայինք թէ մեր գործերով կրնանք օգտակար ըլլալ : Նորէն մեզի առաջարկուեցաւ գործել և մենք պատասխանեցինք :

Մենք միշտ պատրաստ ենք գործել իբր յեղափոխականներ եթէ երբեք մեր պայմանները ընդունուին :

Կ'առաջարկէին Սասուն երթալ, սիրով ընդունեցինք ու մեր պայմանները առաջարկեցինք : Քանի մը անգամ խորհրդակցելէ վերջ չկրցանք համաձայնիլ, իմ գլխաւոր պայմաններէս մին էր ոչ թէ ցոյցը՝ այլ լուրջ

ապստամբութիւնը : քանի որ Սասուն իր անցեալը ունէր եւ ուրիշ պայմաններով չէի ուզեր երթալ :

Սասունի խնդիրը ուրեմն վերջացած էր այլևս քանի որ համաձայնած չէինք : Սկսեցինք խորհրդակցիլ Շահէնի կիլիկիա երթալու մասին : Համաձայնութիւն գոյացաւ, Շահէնը նորէն Աղեքսանդրիա պիտի վերադառնար որպէս զի Հրաչեայի հետ Կիլիկիա երթային :

Ես կը պատրաստուէի Էջմրածիւ երթալ : Ռոստոմը մօտաւորապէս 40 հոգիի համար սեղան մը պատրաստած էր և մեզի ալ ճաշի հրաւիրած էր :

Քանի որ առաջին բաժակը իմ կենացս առաջարկուեցաւ իբր յեղափոխութեան կարապետը : ես ալ ի հարկէ պարտաւոր էի քանի մը բաժակներ առաջարկել, և իբր քաղաքավարութիւն գոնէ պէտք էր քիչ մը խմել : Կախէթի գինին մեզի ծանօթ չէր : գինիի լաւութեան և անուշութեան պատճառաւ կը խմէինք . . . վերջապէս առաւօտուն երբ արթնցանք չէինք յիշեր թէ ե՞րբ և ի՞նչպէս մեզի մեր օթէլը բերած էին : Ինծի ազդարարեցին թէ պատգամաւորական ժողովի կողմէն հաղորդելիք ունին, սիրով ընդունեցի իրենց ժամադրութեան ներկայ գտնուիլ :

Երեկոյեան դէմ Զաւարեան և Եսուսէֆեան զիս առնելով Թիֆլիսի այգիին մէկ կողմը առանձնացանք, ինծի առաջարկեցին որ Դրօճակի մէջ յայտարարեմ թէ Դաշնակցութեան կը պատկանիմ քանի որ Դաշնակցութեան բարեկամ եմ, ես պատասխանեցի :

Եթէ իմ դէպի Դաշնակցութիւն ունեցած բարեկամութիւնս կասկածի ներքեւ է պաշտօնապէս եղած հրատարակութիւնը չկրնար այդ կասկածը փարատել, իսկ եթէ կասկածի ներքեւ չէ, ի՞նչ հարկ հրատարակութեան : Ես հրատարակութեան չեմ հաւանիր, նոյն

խոյն եթէ երբեք Սասուն երթալու համաձայնէինք արդէն պայմաններէս մին ալ պիտի ըլլար թէ . որչափ որ Սասունի մէջ գործէի բառ մը իսկ չպիտի գրուէր իմ մասիս . իսկ մեռնելէս վերջ ազատ պիտի ըլլայիք ձեր ուղածին պէս գրելու : Ուրեմն անունս հրատարակելու մասին այլեւս խօսելու հարկ չկայ կարծեմ :

* *

Հայրիկին ուշ առնելու ատեն երբ տուած էին էջմիածին համակուս , երկուցեան (Ը . Ե .) ժամը ութի միջոցները երկու հայեր եկան և ըսին :

«Վեհափառը մեզ զրկեց հասկնալու թէ բանի մը պէտք ունի՞ք» :

Շատ շնորհակալ եմ բանի մը պէտք չունիմ ըսի :

Ես օթել իջած էի , սրովհետեւ Սուքիաս Լալիսկու պոս Պարզեանց երբ Խրիմեանի հայրենակից ըլլալս իմացած էր Վանքին մէջ ինծի սենեակ տալ տուած չէր : Անշուշտ Հայրիկը երբ իմացած էր որ Վանքին մէջ ինծի սենեակ տուած չէն այդ պարագան իրենց ցաւ պատճառած էր և այդ պատճառաւ երկու հայերը քովս զրկած էր :

Միւս օր երբ Հայրիկին ներկայացայ և Աջն համբուրեցի ինքն ալ ճակատս համբուրեց և զիս ճիշտ իր քովի աթոռը նստեցուց ու սկսաւ լալ , ես զարմացայ ու ըսի .

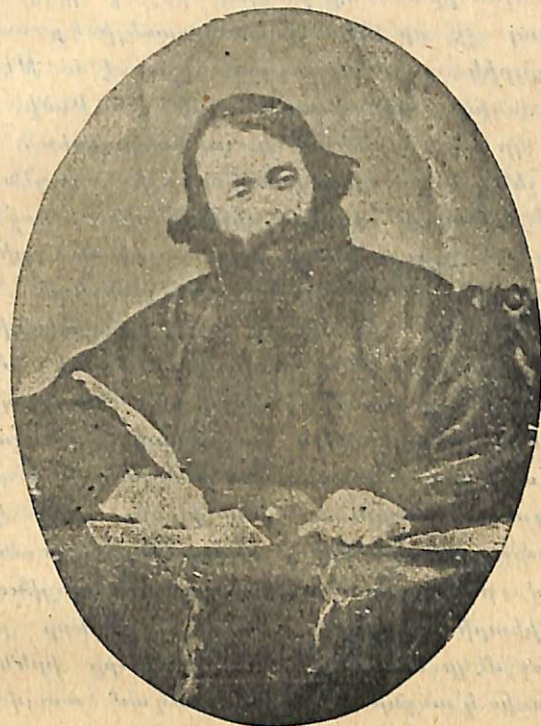
Հայրիկ ես լսած էի որ ըսած ես եղեր թէ՛ երբ Ճանկիւլեանի ազատուիլն լսեմ շատ պիտի ուրախանամ , իսկ հիմայ որ անձամբ հոս եկած եմ , կուլտս , ինչո՞ւ :

Հայրիկը դաշկինակով աչքերը սրբելէն վերջ լսաւ .

«Կուլամ անոր համար որ զիս այս վիճակին մէջ կը տեսնես , Հայ ժողովուրդը կարծեց թէ զիս կաթու-

ղիկոս ընտրելով պատիւ մը բրած եղաւ ինծի , մինչդեռ ընդհակառակն չգիտեր թէ զիս դժոխքին մէջ բերաւ դրաւ . մնացած օրերս կարճեցնելու համար» :

Ես Հայրիկի այդ վիճակը ականակով չտիէն աւելի

Կարօղիկոս Խրիմեան Հայրիկ

յուզուած էի և կուլայի , կը պատրաստուէի խնդրել իրմէն որ քիչ մը պարգ խօսի սրպէս զի ըսածները լաւ մը հասկնամ , բայց Հայրիկը ձեռքի շարժումով չուզեց որ խօսիմ և ձեռքը ծունդիս վրայ դնելով ըսաւ .

«Դաւանանք հիմայ այն սուրբ և նուիրական գոր-

ձին, ինչ խոստացած էիք և ինչ ըրիք (Հայրիկ վարիչ մարմինը կ'ակնարկէր) ինչո՞ւ ուխտադրու՞մ եղաք. պէ՞տք էր այդ գործի ասպարէզը այն աստիճանին հասցնէիք որ ժողովուրդին զգուանք պատճառէր. ես յանդիմանելու իրաւունք չունիմ. ինչո՞վ պիտի կրնաք արդարանալ. չէ՞ որ միշտ դատապարտելի էք:»

— Հայրիկ, ըսածներդ շատ ճիշտ է և թէ իրաւաւունք ունիս. այո՛ւ. շատ ցաւալի է: Ինձի և ընկերներս կը յանդիմանես, կը դատապարտես. մենք մեղաւոր չենք և ոչ ալ դատապարտելի. ցոյցէն և երուսաղէմ երթալէդ վերջը մերիններէն և ոչ մէկը կրցաւ գործին գլուխը մնալ. աքսորուեցան, կախազան բարձրացան. մեռան. Մուրատը գեռ բանան է, Գրիճեան իր օրհնական հիւանդութիւնով կը տառապի. ուրեմն գործը ամբողջովին ուրիշներու ձեռք անցաւ: Ես ալ ահա ցաւօք սրտի կ'ըսեմ գործը և ասպարէզը այնպիսիներու ձեռք անցաւ որ իսկապէս ժողովուրդին զգուանք պատճառեց: Ես չեմ ուզեր Մամբրէի և այլոց դաւաճանութեան մասին խօսիլ: Շատ կը ցաւիմ որ գործը այնպիսիներու ձեռք անցաւ որ անխղճօրէն ժողովուրդի ճակատագրին հետ խաղացին: Անշուշտ Արփիարի պարագան մոռցած չես. երբ ընկերներէս և ոչ մէկը մնացին Պոլիս. Արփիարը իրեններով գործի գլուխ կ'անցնի և մինչեւ անգամ ատով ալ չը գոհանալով կը յանդգնի Լոնտոն երթալ և մեր կուսակցութիւնը պառակտել, ահա եղածն համառօտ կերպով պարզեցի կը խնդրեմ ըսէ Հայրիկ, մենք ինչո՞վ մեղաւոր ենք և ինչո՞վ դատապարտելի:

Հայրիկին համառօտ կերպով պատմեցի միութեան խնդրոյ մասին Արփիարականներու ըրածները և ըսի.

Հայրիկ այս պատմութիւնս շատ երկար է եթէ եր-

բեք յաջողէի ձեռագիրս գրքոյկի վերածել այն ատեն պիտի տեսնէիր իմ այն ինչ որ կարող էի ընել. կը ցաւիմ որ կամքէս անկախ պատճառներով չը կրցայ հրատարակել, որպէս զի ժողովուրդը իսկապէս ճանչնար իր ճակատագրին հետ խաղցողները:

Պատճառն ի՞նչ էր որ հրատարակեցիր:»

— Դրամ չունէի, երբ ունենամ պիտի հրատարակեմ քանի որ ձեռագիրը ապահով տեղ մը պահած եմ:

— Որչափ դրամ պէտք է:

— Մօտաւորապէս 200 բուրլի:

«Քանի որ դիմակներ վար տանելու պիտի ծառայէր թող ինձի գրէիր ևս դրամ կը զրկէի:

— Ներողութիւն որ չկրցայ յիշել:

— Ձեռագիրը հիմա քո՞վդ է:

— Ո՛չ, Աթէնք թողուցի:

Ուրեմն պէտք է շուտով հրատարակես ևս պէտք եղած ծախքը կը վճարեմ բոլոր, և կրկին ճակատս համբուրելով «տպրիս» բտաւ:

Ուրեմն շուտով կը վերադառնամ հոս և կ'երթամ կը հրատարակեմ, և եթէ ես չկարողանամ երթալ դրամները զրկելըս պէս իսկոյն կը հրատարակեն:

Ո՛ւր կ'երթաս որ պիտի վերադառնաս:

— Վան պիտի երթամ մայրիկս և զաւակներս տեսնելու և քանի մը օրէն նորէն վերադառնալու:

(Յանդիմանական ժողիտով) Ի՞նչ նորէն ծուղակ իյնալու փափաք ունիս բանտէն գեռ չկշառայա՞ր:

— Անհոգ եղիր Հայրիկ. զաղանի կերպով Վան պիտի մտնեմ և առ առաւելն ութ օր մնալէս վերջ նորէն պիտի վերադառնամ:

Դիտեմ զաղանի պիտի մտնես, գիտեմ նաեւ որչափ ընկերներ և բարեկամներ ունիս, անշուշտ պիտի փա-

փառքին անոնք տեսնել . անոնց մէջ կրնայ ըլլալ որ գէշ մարդիկ չգտնուին . իսկ եթէ անոնցմէ մէկը՝ իր ուրախութիւնը բարեմասրար ուրիշի մը յայտնէ և անիկա ալ կառավարութեան լուր տայ և գտնուած տեղը պաշարեն այն ատեն ինչպէս կրնաս օձիքդ ազատել :

— Ներսիսեան Հայրիկ շատ ճիշտ է ձեր ըսածը . շնորհակալ եմ աւագ խորհուրդէտ . իսկապէս երթալս վտանգաւոր է , չեմ երթար , ուրիշն դրամները Աթէնք կը ղրկեմ թող նրաւարակին , որովհետեւ ես կ'ուզմ Կովկաս մնալ անձնական գործ մը ձեռք բերելու :

— Ձէ՛ր եւ Կովկաս մնալուդ խորհուրդ չեմ տար . որովհետեւ Կովկասի մէջ երկար ատեն չլիտի կրնաս կեղծ անուշով տղրիլ . քանի որ ծանօթներ շատ ունիս , հետեւաբար ռուս կառավարութիւնը շուտով քեզի պիտի ձերբակալէ և թերեւս թուրք կառավարութեան յանձնէ . ուստի նորէն ամենէն յարմարն է Եգիպտոս կամ Աթէնք վերադառնալդ :

Ես այլեւս իմ վիճակիս մասին ոչինչ չըսի . Հայրիկի խորհուրդին համակերպեցայ և ըսի .

Ուրեմն քանի մը օրէն կը վերադառնամ :

— Որչափ կարելի է շուտ վերադարձիր և ոչ ոքի մը յայտնեմ իսկութիւնդ . . . Եպիսկոպոսը հոս է քեզի կը ճանչնայ ուշադրութիւն լրէ՛ հա՛ . Ուրեմն ել գնա լաւ մը ուսումնասիրէ Էջմիածին Վանքը և ահա այն ատեն է որ պիտի իրաւունք տամ ինծի այս կեանքս դժոխք անուանելուս :

Հայրիկի այդ վերջի խօսքերը իսկապէս վրդովեցուցիչ էին սամբուլ մաղերս փուշ դարձան կարծես . որովհետեւ Հայրիկի կեանքը արդէն շատ վաղուց և լաւ ուսումնասիրած էր . գիտէի թէ Հայրիկը որչափ լաւատես և բարեխիտ մէկն էր . ուստի կը մտածէի Հայրիկի

պէս մէկը որ մշտնադառնալու կեանքը այդ կերպով կը պարզէ , ուրիշն բոլորովին յուսախար պիտի ըլլամ և անակնկալներու հանդէպ պիտի գտնուիմ . սուքի եղայ Հայրիկի Աջը համարեցի և Վեհարանէն դուրս ելայ :

Բացառութիւնը միշտ յարգելի է և յարգողներէն մէկն եմ եղած միշտ : Իսկապէս այն համոզման յանգած էի որ Հայրիկ շատ իրաւամբ դժոխք կ'անուանէր և կեանքը անտանելի : Ես չեմ ուզեր և բոլորովին կը նրաժարիմ մանրամասնութեանց մէջ մանեղու միամիտներու և հաւատացեալներու սոսկում չազդելու համար . այլ միայն երկու բառով կը վերջացնեմ :

Հայրիկը շատ քիչ լսան ուզած էր հասկցնել ինձ . երեք օր ուշի ուշով դիտելով և հետաքրքիր ըլլալէս վերջ այն եզրակացութեան յանգեցայ թէ . ենթրիկներ , զեղծումներ եւ անբարոյականութիւններ իրենց գաղթականէտին հասած էին , ով ալ ըլլար նորէն ինծի նման պիտի աճապարէր որ առաջ զգո՛ւնքով և նողկանքով Վանքէն հեռանալ :

Երրորդ անգամ ըլլալով Հայրիկին պիտի ներկայանայի և պիտի խնդրէի իրմէն որ արտօնէ ինծի վանքէն հեռանալ :

Հայրիկը շատ միլամաղձոտ էր այդ օրը . երբ իրմէն արտօնութիւն ուզեցի սկսաւ ակրիլ և մտածիլ . իսկոյն հասկցայ թէ էնթրիքներ ինչ խաղ խաղցած էին , շատ որոշ էր որ Հայրիկը իր բարեւարտութեամբ և վարչապէս չըլլալուն պատճառաւ կաշկանդուած ու պրկուած էր , ես այս մասին նորէն լուս կ'անցնիմ և չեմ ուզեր գրել քանի որ արդէն շատերու ծանօթ է եղածները

Հայրիկի ձեռքը համբուրելէս վերջ ինքն ալ ճաշ կատար համբուրեց և ըսաւ .

«Գնա՛ յաջողութիւն գործիդ :»

Վեհաբանէն դուրս ելած միջոցիս մտքիս մէջէն կ'ըսէի, ախոս խեղճ Հայրիկ . . . :

Թիֆլիսի մէջ Դաշնակցականներ կը խոստանային Կովկասի մէջ խնդիր դռնացուցիչ ամսականով գործ մը գտնել, որովհետեւ Եգիպտոսէն իրենց գրուած էր թէ Վերակազմեալները զիս խնչպէս հալածած և անխղճութեամբ վարուած էին : Կովկաս միալուս մասին երբ Հայրիկի առաքիւթիւնը և տուած խորհուրդը պարզեցի իրենք ալ շատ իրաւացի գտան Հայրիկի ըսածները . ուստի ճամբայ ելայ դէպի Աթէնք վերադառնալու :

Աթէնքէն մեկնելէս վերջ Գըլըճեան և Ռէթէոս միայն Պաթուսէն գրած բաց նամակս առած էին, Թիֆլիսէն և Էջմրածինէն գրած նամակներս իրենց հասած չէին, այդ պատճառաւ իրենք ենթադրած էին թէ, քանի որ բոս խոստմանս ոչ նամակ և ոչ ալ դրամ զրկած էի «Դիմակաւորներ»ու հրատարակութեան հասար. անպատճառ ուսն կառավարութիւնը զիս ձերբակալած կամ աքսորած էր, իրենք իմ կողմանէ այլեւս դրամ զրկուելէն յուսահատած ստիպալ փոխառութիւն մը բրած էին և «Դիմակաւոր»ները ապագրելի սկսած էին 50 տանթիմ գին նշանակելով :

Գըլըճեան բոլորովին հիւժուած վիճակի մը մէջ գտաւ . պարզ կմախք մը գտրծած էր, իր օրերը գրեթէ համբուած էին գոնէ ևս այլեւս իր երկար ապրելուն յոյս չուէի :

Բնականաբար Գըլըճեան պիտի հետաքրքրուէր Հայրիկի հետ ունեցած տեսակցութեանս մասին և ևս իրեն գրեթէ մանրամասն կերպով պատմեցի Հայրիկի և իմ մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնները : Գըլըճեան սերախ եղաւ որ Հայրիկը «Դիմակաւորներ»ու հրատա-

րակութեան պէտք եղած ծախքն տուած էր, ուստի ուղեց որ զինքը լանջքիս մէջ առնեմ, իսկոյն առի ուրաւ .

«Որչափ ուրախ պիտի ըլլայի եթէ երբեք մինչեւ հիմա յաջողած ըլլայիր այդ Արփիարը իրեններով դուրս քշել յեղափոխական ստպարէզէն . որպէս զի խեղճ անգիտակից Հայերը իրենց ձեռք գործիք ըլլալէ ազատուէին, և անոնք յեղափոխական անուան տակ դադրէին ժողովուրդի ճակատագրին հետ խաղալէ, թէեւ հրատարակած «Դիմակաւորներ»դ իրենց մասը կը նշանակէ, բայց ի՞նչ օգուտ որ ես չպիտի տեսնեմ :»

Ինչո՞ւ չպիտի տեսնես Գրիգոր ջան(*) քանի մը օրէն հրապարակ կը հանենք արգէն և իսկոյն արդիւնքը պիտի տեսնես :

«Ձէ՛, ես կը մեռնիմ և չպիտի կարենամ տեսնել, բայց հոգ չէ բաւական է որ իրենք պիտի տապալին և խեղճ ժողովուրդը պիտի ազատի :

Բնական էր որ ես սրտապնդէի միշտ Գըլըճեանը բայց ի զո՛ւր . . .

~~~~~

Է. — ՍՈՍՎԱԼԻ ՎԱՐՅԱԲԵՅՈՒՄԸ

Կովկասէն վերադարձս արդէն վերակազմեալներու բնաւ հաճելի թուած չէր, իսկ երբ իրենց Պրէզնի մէկ ընկերը գրած էր թէ «Դիմակաւորներ»ը մամուլ տակ է և քիչ օրէն հրապարակ պիտի ելնէ այդ լուրը զիրենք բոլորովին շանթահարած էր քանի որ վարկա-

(*) Մենք կարգ մը ընկերներս առ հասարակ ջան, ջանէ բաւը կը գործածէինք երբ իրարու հետ խօսէինք :

բեկուեւնին գիտէին : Եւ արդէն որոշած էի տպագրութիւնը վերջացնելէս վերջ «Դիմակաւորներ» — ինչպէս ասած — չալակա առնել և անձամբ տանիլ իրենց օժախին մէջ և քիթին տակ ցրուել . միանգամ ընդմիջտ իրենց հասկցնել թէ «միութեան» գործը վիժեցնելը յեղափոխական անուան տակ խեղճ ժողովուրդի ճակատագրին հետ խաղալ ինչ կը նշանակէ . և թէ այդ ընթացքներն իրենց որչափ նուզի պիտի նստի : Գիտէի . չառ լաւ գիտէի թէ առած քայլս մեծ յանդգնութիւն մըն էր . գիտէի որ Աղեքսանդրիոյ ամէն կարգի և նոյնիսկ կառավարական շրջանակին մէջ իրենք ազդեցիկ էին , գիտէի նաեւ թէ Աղեքսանդրիոյ և Գաշիքէի մէջ բաւական վերակազմեալներ կային , բայց ինչ փոյթս , չէ՞ որ արդէն չառ վաղուց ինքզինքս նաւիրած էի ժողովուրդին դատին . չէ՞ որ տարիներ առաջ համոզուած էի թէ , ես այլեւս ինքզինքիս չէի վերաբերէր , այլ հանրութեան թշուառ և տառապեալ Հայ ժողովուրդին :

Ես չեմ ուզիր հոս նկարագրել այն խիտ վշտաւիթ և սրտամորմոք տեսարանը ուր վերջի համայնքին կը փոխանակէինք Գըլըճեանի հետ քանի որ վերջի տեսակցութիւննիս և հրաժեշտնիս պիտի ըլլար . .

Աղեքսանդրիա հասնելէս մէկ օր վերջ երբ սկսեցի «Դիմակաւորներ»ը ցրուել և ծրարները նամակատուն յանձնել այդ քանր բոլորովին անակնկալ մը թուեցաւ վերակազմեալներուն , որովհետեւ այդ աստիճան յանդգնութիւն չէին սպասեր ինձմէ :

Միութիւններթի մէջ հրատարակեցի «Դիմակաւորներ»ը լոյս տեսնելը և ձրի ըլլալը :

«Դիմակաւորներ»ը հրատարակ ելնելէն մէկ ամբս վերջը վերակազմեալները սպասուածէն շատ աւելի և շախմատի կերպով վարկարեկուած էին : Ժողովուրդը

այլեւս հասկցած էր թէ վերակազմեալ բնիլը ինչ կը նշանակէր , ժողովուրդը շատ յուզուած էր : Սկսեցի պահանջուածները փոստին յանձնել և միեւնոյն ժամանակ տրցակներով հնորակալութեան նամակներ ստանալ : Բացի Եգիպտոսէն «Դիմակաւորներ»ը տարածուեցաւ արտասահման , Լիմերիկա , Կովկաս , Պարսկաստան և Երկիրը , և թէ նորէն պահանջ կար , բայց 2000 օրինակն ալ սպասած էր և ստիպուեցայ հրատարակաւ յարտարարել թէ «սպառած» է :

Վերակազմեալները բացատրութիւն պահանջելու քաջութիւն չունեցան , որովհետեւ 64 երեսէ բաղկացեալ գրքոյկիս մէջ շատ կրճատեալ և համառօտ կերպով գրած էի :

Բարեկամի մը հետ Աղեքսանդրիոյ նշանաւոր սրճաբաններէն մըն նստած էի , յանկարծ մէկը եկաւ դիմացս նստեցաւ և ինքզինք ներկայացուց . Երուանդ Օտեանն էր : Երբ սկսեց խօսիլ , իր խօսելու ձեւը այնչափ հաճելի չերեւցաւ ինձի և թէ բերանը կը հոտէր . խմած էր : Խնդրեց ինձմէ որ իր եղբայրը Հրանտ Օտեանի մասին գրածներուն բացատրութիւն տամ :

Նախ Երուանդի այդ վիճակով և այդ ձեւով բացատրութիւն ուղղիլը այնչափ գէշ ազդեց վրաս , որ ժամանակին իր գրածները կարգացած ատեն ունեցած հմայքս և համակրանքս օգը ցնդեցաւ :

Օտեանին ըսի որ իր եղբոր մասին վկայողներէն մին քանի մը օր առաջ Աղեքսանդրիայէն մեկնած էր՝ իսկ միւսն ալ Եգիպտոսէն դուրս գիտէի թէ ուր կը գտնուի : Այսչափ բացատրութիւնէս վերջ Օտեան յանկարծ ստքի ելաւ և ուղեց զիս ապասկել . քովիս բարեկամը միջամտեց և Օտեանը ձգեց հեռացաւ : Ես տեղէս բնաւ չարժած չէի կը մտածէի թէ այս տեսակ

Օտեաններն են որ հրապարակագիր պիտի ըլլան : Նստածս Մէնչիէի սրճարանի պարտէզը բաւական բազմութիւն կար : Օտեանի պատճառաւ գրեթէ ամենքն ալ ոտքի ելած զիս կը դիտէին անշուշտ կարծելով թէ ես յանցաւոր էի որ բնաւ դիմադրութիւն չլրբի և թէ Օտեանը ոստիկանութեան յանձնել չփորձեցի : Փողոցին մէջ կեցող ոստիկանը որ հեռուէն տեսած էր եղածը , Օտեանը ձերբակալուելով եկաւ դիմացս կեցաւ և զիս հրաւիրեց որ իրենց ընկերանալով ոստիկանատուն երթանք :

Ես դատ չունիմ բան մը չեմ ուզեր ըսի :

«Դէպքը քանի որ տեղի ունեցած է մանաւանդ ալսպէս նշանաւոր հրապարակի մը վրայ անպատճառ պէտք է երթանք» ըսաւ ոստիկանը :

Բազմութիւնը արդէն չորս կողմերնիս խոնուած էր , ստիպեալ համակերպեցայ և ոստիկանատուն կ'երթայինք : Ճամբան կ'խորհէի , հապա եթէ Օտեանը իր այդ գինով վիճակին մէջ կառավարութեան ըսէ թէ «Դիմակաւորներ» ու պատճառաւ էր որ զիս ապտակել կուզէր , չէ՞ որ հետեւանքը գէշ պիտի ըլլայ . ինչ հարկ որ կառավարութիւնը մեր ներքին խնդիրները իմանայ և գործը օտար դատարաններուն առջեւ ելնէ :

Ոստիկանապետը Օտեանին հարցուց թէ ինչո՞ւ զիս ապտակել կ'ուզէր , կը վայլէ՞ր այդպիսի նշանաւոր սրճարանի մը մէջ մարդ ապտակել :

Օտեան կծկառելով ուսերը թօթուելով ըսաւ թէ զիս ապտակելու դիտաւորութիւն չունէր :

Ոստիկանապետն դարձաւ ինծի հարցուց թէ , պատճառն ինչ էր որ կ'ուզէր քեզ ապտակել :

Իսկոյն մօտեցայ և ոստիկանապետին տկանջին ըսի . չէ՞ք տեսներ որ այս մարդը գինով է . հետեւաբար իր

ըրածէն տեղեկութիւն չունի օձիքը թող տուէք որ երթայ գործին :

Ոստիկանապետը Օտեանը քովը կանչեց և բերանը հոտուրապէն վերջ ըտաւ .

— Կը վայլէ՞ ցորեկ տուն գինովնալ . հայտէ գնա ուրիշ տուն այլեւս այս տեսակ բաներ մի ըներ , այս անգամ քեզի ներելի է :

Ոստիկանապետը գայէք ըսաւ և դուրս ելանք :

Օտեանի ըրածը շատ գէշ աղբած էր բարեկամներու վրայ , շատեր կ'ափսոսային որ այն պահուն քովս գտնուած չէին որ զինքը փառաւորապէս ծեծէին և զիս կը մեղադրէին թէ , ինչո՞ւ զինքը ծեծած չեմ : Վերջապէս ամէնքն ալ յուզուած էին :

Գիշերուան ժամ 11ի միջոցները երկու բարեկամներու հետ մեր օթէլի քովերը ժուռ կուգայինք , խօսքերնիս երբեմն կը դառնար Օտեանի դէպքի մասին . յանկարծ Պետրոսը ըսաւ թէ Օտեանը և Բարեպաշտն է որ անկիւնէն դուրս ելնելով մեր առջեւէն կ'երթային : Պետրոսը արդէն ցորեկուրնէ շատ յուզուած էր և թէ ինքը երկայնահասակ հովիտ մէկն էր . իսկոյն վազեց Օտեանին վրայ յարձակելու երբ մենք հասանք արդէն Պետրոս՝ Օտեանը գետին փռած իր ձեռքի կեռասէ գաւազանով անխնայ կը ծեծէր . վերջապէս փառաւոր կերպով Օտեանը ծեծել սկսած էինք մինչեւ որ ստիպուեցաւ «նոգի աղատող չկայ» պօռալ . պահապանները վաղեցին եկան ինչպէս նաեւ ոստիկանները : Պետրոս՝ օձիքը ձեռք չտուաւ . ոստիկանները չորսս առնելով ոստիկանատուն կը տանէին , ես և բարեկամս խոյս տալ չուզեցինք եթէ ոչ մենք ալ կարող էինք զեւս ոստիկանները չեկած խոյս տալ :

Պետրոս՝ Օտեանը ծեծած միջոցին այնչափ յուզ-

ուսած էր որ իր գաւազանի ծայրը գտնուած երկաթը ճակտին հանդիպելով ճեղքած էր և արիւն կը վազէր :

Ոստիկանապետը ոստիկաններէն և պահապաններէն պէտք եղած տեղեկութիւնները առնելէ վերջ դարձաւ Օտեանին ըստ :

«Յորեկը այս էֆէնտին (զիս ցոյց տալով) վեհանձն վարուեցաւ և չուզեց քեզի դատարանին յանձնել . ըսել է այդ ըրածի փոխորէն է որ այս ընկերդ հեռդ առնելով գիշերուան այս պահուն նորէն ուզած ես խայտառակութիւն ընել , հիմա ես քեզի կը սորվեցնեմ» :

Օտեանը և Բարեպաշտ սկսեցին երդնուլ թէ մենք յարձակած ենք իրենց վրայ և մանաւանդ մեր միւս ընկերը . Օտեանը իսկոյն բաճկոնը և շապիկն քակելով կոնակր ցոյց տուաւ որ գաւազաններու հարուածներէն կ'ապուստցած և ուսած էր , և թէ Օտեան եղած էր պօռալոյ թէ «հոգի ազատող չկայ» :

Ոստիկանապետը համոզում գոյացուց թէ իրօք չարաչար կերպով ծեծ ուտողը՝ Օտեան և Բարեպաշտ եղած են և դարձաւ մեզի ըստ :

«Ես ժամ մը առաջ այն կողմէն կ'անցնէի դուք երեքդ այդ տեղուանքը կը քալէիք ուրիմն իրաւ է որ ասոնց կ'ապասէիք որ ծեծէիք» :

Ես պատասխանեցի , մենք ժամանցի համար հոն ժուռ կուգայինք մեր օթէլին գրեթէ առջեւն էինք , իսկ ասոնց տունը «Աքտարին» է գիշերուան այս պահուն ինչ գործ ունէին «Սարաֆիէ»ի մեր օթէլին բոլորտիքը . ըսել է մեզի ծեծելու համար այդ հեռու տեղէն մեր թաղը եկած էին : Եթէ երբեք ես ասոր չը մեղքնայի ցորեկի դէպքին առթիւ երբ հոս եկանք զինքը գատարանին կը յանձնէի և իրաւունք ալ ունէի , հետեւաբար ըսել է ես վերջէն ծեծելու դիտա-

ւորութիւն չունէի , բայց չէի կարծեր թէ գիշերուան այս պահուն այնչափ հեռու տեղէ գալով մեր վրայ վրայ պիտի յարձակէին նորէն :

Ոստիկանապետը իմ ըսածներս աւելի բանաւոր դատաւ և հրամայեց որ բանտարկուինք , իսկ բարեկամս Մ . Ամերիկայի հպատակ լլլալով ազատ արձակեց :

Բանտին մէջ տասը վայրկեան մնալէս յետոյ ուզեցի ոստիկանապետին երթալ . տարին ու ըսի .

Կարծեմ զիս բանտարկելու իրաւունք չունիք , քանի որ ես , օթէլիս առջեւ բարեկամներու հետ ժուռ կուգայի և Օտեանը ցրեկուան վրէժը լուծելու համար ընկեր մը հետ առած ու եկած զիս ծեծելու , և թէ ես կարող եմ ձեզի երաշխաւոր կամ օթէլիս հասցէն աւալ . ես արդէն դատ պիտի բանամ իրեն դէմ ցեղրեկի և հիմակուան ըրածին համար , ուրեմն զիս ինչո՞ւ կը բանտարկէք :

Ոստիկանապետը համոզուեցաւ ըսածներուս և ոստիկանին ըստ որ զիս տանի օթէլս յանձնէ :

Օտեան և Բարեպաշտ բանտը մնացին մինչեւ միւս երեկոյ և հագիւ կարողացաւ երաշխաւորութեամբ բանտէն ազատուիլ :

Գործերնիս դատարանին յանձնուած էր . դատաւարութիւնը տեղի ունեցաւ , Բարեպաշտը մէկուկէս ոսկի , իսկ ես մէկ ոսկի տուցանքի . որովհետեւ բժըշկական տեղեկագիր կար որ Օտեան սոսկալի կերպով քանակոծուած էր , բայց Օտեանը մէկ ամիս բանտարկութեան և դատարանի ծախքերը վճարելու դատապարտուեցաւ , ցերեկի դէպքին և գիշերուան այդ պահուն մեր կողմը գալուն համար : Օտեան իր մէկ ամիս բանտարկութիւնը դրամական հատուցումի վերածելու համար գործը փաստաբանին յանձնած էր , և այդ բոլորը իրեն եղած էր 25—30 ոսկիի :

Օտեան՝ իր բրածին գղջացած էր ինչ որ ինքը իր գրչով իսկ խոստովանեցաւ և գրեց ժամանակ թերթի մէջ իր հրատարակած «12 տարի Պոլսէն դուրս» թերթին մէջ և միանգամայն երգում իրաւ որ անգամ մըն ալ այդ տեսակ ապուշութիւնն չպիտի բնէ :

«Դիմակաւորներ»ը հրապարակ ելնելէն գրեթէ վեց ամիս վերջը Գահիրէ էի և անձնական դործ մը գտնելու կ'աշխատէի : Լսեցի որ վերակազմեալները Ազգասանդրիոյ մէջ պատգամաւորական ժողով ունին եղեր : Ես այլեւս իրենցմով բնաւ չէի հետաքրքրուեր : որովհետեւ գիրենք ջախջախած և նախատանաց սիւնին գամած էի :

Օրին մէկը վերակազմեալներու պատգամաւորական ժողովէն հետեւեալ նամակն ստացայ .

Պարոն Յարութիւն Ծանկիւլեան

Սիրելի հայրենակից

Գահիրէ

Հնչակեան յեղափոխական կուսակցութեան երկրորդ պատգամաւորական բնդհանուր ժողովը չորս պատգամաւորներէ բաղկացեալ մասնախումբ մը կազմեց . պաշտօն տալով անոր , ձեզ հրաւիրելով բացատրութիւն պահանջել «Դիմակաւորներ»ի պարունակութեան մասին :

Ժողովը պիտի վերջանայ յառաջիկայ շաբաթ օր , ուստի , հաճեցէք հինգշաբթի կէս օրէն առաջ Ազգասանդրիա գտնուիլ , Հաճի Տիւտուրի օթէլը ժամը 12էն մինչև 1 , ուր ձեզ պիտի սպասէ մասնախումբի անդամներէն պարոն Իսրայէլ :

Ընդունեցէք մեր սիրալիր բարեւները

Ի դիմաց պատգամաւորական ընդհ. ժողովոյ

ատենադպիր

ատենապետ

Ղեւոնդ Շահմիր

Կ. Յ. Փափագեան

38 Հոկտ. 17

Ազգասանդրիա

Սոյն հրաւիրագիրը ինծի չափէն աւելի ուրախացուց . որովհետեւ ես այդ բացատրութեամբս պաշտօնապէս հաստատած պիտի ըլլայի իրենց վերագրածներս ու անկէց վերջ որ և իցէ պատճառ մը չպիտի ունենային զրքոյկիս տարբեր մեկնութիւններ տալու , սնմիջապէս իրենց սոյն նամակին պատասխանեցի հետեւեալ կերպով .

Համար 459

Սիրելի Պարոնայք

Կ. Յ. Փափագեան և Ղեւոնդ Շահմիր

Ազգասանդրիա

Ներկայիս 17 թուակիր նամակնիդ սիրով ստացայ , այդ մասին զգացած զոհունակութիւնս աւելի մեծ պիտի ըլլար , եթէ յանուն Հնչակեան յեղ. կուսակցութեան ընդունուէր նաեւ , իբր անհրաժեշտ հետեւանք ձեզ ուղղելու հաւանական զգալի եղող պատասխանիս համար հասցէ մը ցոյց տալու մասին , հոգ չէ , քանի որ ձեր նամակի սկզբունքը սիրով ընդունած եմ . այդ թերութիւնը եւս առնելու չափ հոգեկան չեղող պակասութիւն մը ես կը լրացնեմ . ներկայ նամակիս մի ընդօրինակութիւնը պարոն Շահէնին զրկելով , որպէս զի եթէ երբեք ներկայս չստանալու լինիք — զոր չեմ յուսար ըստ որում կրկնակի ապահովագրեալ կը զրկեմ , «Հաճի Տիւտուրի օթէլ»ը ուր կ'ըսէք պիտի սպասէ զիս պարոն Իսրայէլ — վերահասու լինիք թէ ձեզի անմիջապէս պատասխանելու առիթ երբեք փախցուցած չիմ , ճշգրտապահութիւնը աւելի վեր հանող անհերքելի փաստ մը ևս կը նկատէք անշուշտ այսօր իսկ Պարոն Շահէնի միջոցաւ ձեզ — Պ. Կ. Յ. Փափագեան — զըր-

կած նամակս, ձեր հասցէն իմանալու յոյսով: Արդ կ'արտօնուիմ պատասխանելու ձեր յիշեալ հրաւերին:

Նկատելով որ 98 Ապրիլ 10 թուակիր նամակաւս Միւլքիւն թերթի մէջ հրատարակած եմ թէ միանգամ ընդ միշտ յարաբերութիւնս խզած եմ ձեզ հետ:

Նկատելով որ ի մէջ այլոց երկու մեծագոյն պատճառներով, այսինքն նախ «Դիմակաւորներ»ին մէջ Հնչակեան կուսակցութեան անդամակիցներէն մի քանիին վրայ եղած դիտողութեանց նկատմամբ յիշեալ կուսակցութեան ինձմէ բացատրութիւն պահանջելով, երկրորդ՝ սոյն բացատրութիւն պահանջելու կարողանալու համար «Դիմակաւորներ»ու հեղինակը իւր իրաւասութեան տակ գտնուող անդամակից մը ճանչնալ ուղեւով. մի կողմէ դատախազ, իսկ միւս կողմէն դատաւորի յատկութիւններն միացնել կը ճգնի:

Նկատելով որ դատաւորի յատկութիւնը իւր դուրսութեան պատճառ չունենալով դատախազութեան տեսակէտն ալ ի մէջ գտնուելով, լինի Նազարբէկեան «Մարտ»եան կուսակցութեանց որ և իցէ մարմին մը իւր անդամներու դէմ գրուած բանի մը համար բացատրութիւն պահանջելու՝ լաւ ևս է ըսելու դատաւորութիւն ընելու՝ համար կազմուելի դիւանի մը մարմինը իւր սահմանից դուրս ու է կողմնակալութեան և աջակցութեան կասկածներէն հեռու եղող անձնաւորութեանց մէջ փնտռելու անխուսափելի պէտքն ունի:

Նկատելով որ «Դիմակաւորներ»ի հեղինակը, իւր արդարացի աշխատութիւն ու է մի կուսակցութեան օրկան լինելով ի յոյս հանած չէ, այլ ընդհակառակն իբրեւ մի անկեղծ ազգային անդամ իւր դիտողութիւնները ընդհ. ազգին նուիրած է. որով իր անկեղծութեան հակառակ պնդել յանդգնող դատախազներու

դէմ մի անգամ եւս և աւելի ընդարձակ միջոցներով ըլլալիք արդարացումը յանուն ընդհ. ազգին դատաւորի յատկութիւն ունեցող անխտիր և անկողմնակալ դիւանի մը առջեւ պէտք է լինի: Նկատելով որ Հնչակեան յեղ. կուսակցութիւնը ակնկալուած դիւանի մը Աղեքսանդրիոյ մէջ նիստ ունենալ փափաքելու տաւն, «Դիմակաւորներ»ի հեղինակը հակառակ բնական և դրական օրինաց գտնուած միւս քաղաք հրաւիրելու համար նորա ճանապարհածախս ինչպէս նաեւ դատաւարութեան միջոցին ըլլալիք ծախքերն հայթայթելու պարտականութիւնը ստանձնելու պայմանին պէտք է հպատակի:

Արդ վերոյիշեալ պատճառներով ստորագրեալս իրաւացի կը համարի բնել հետեւեալ առաջարկութիւնը Հնչակեան յեղափոխական կուսակցութեան ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին զինք հրաւիրող պարոններուն:

1. — Նազարբէկեան Հնչակեան յեղ. կուսակցութեան կողմէ երկու, Դաշնակցութեան յեղափոխական կուսակցութեան կողմէ երկու. ազգային չէզոք և պատուաւոր անհատներէն երկու, «Մարտ»եան կուսակցութեան կողմէ երկու: Սոյն ծի կողմէն ընտրուելիք մէկը, որ ընդամենը ինք դատաւորներէ բաղկացած դիւանի մը ներկայութիւն Գահիրէի մէջ:

2. — Եթէ Աղեքսանդրիա նախամեծար կը համարուի ստորագրեալին վճարել:

Ա. ճանապարհի ծախս մէջը ըլլալով դատաւարութեան առաջին ամսուան համար 4 անգլ. ոսկի:

Բ. Անկէ աւելի տեւող ժամանակի իւրաքանչիւր ամսուան համար 3 անգլ. ոսկի:

3. — Եթէ դրամական կողմն իրենց անախորժ թուի,

ստորագրեալին կողմանէն դիւանին ներկայանալու փոխանորդի մը ընդունուելու սկզբունքը ։

Անհամբեր պատասխանին սպասելով

մնամ սիրալիր բարեւներով

Յ . Կ . ձանկիւլեան

Հասցէ

H. G. Djangulian

Post Restant

(Egypte) Caire

Սոյն նամակիս իրենց պատասխանը եղաւ հետեւեալը .

Աղեքսանդրիա 21 Հոկտ . 98

Պարոն Յարութիւն Ճանկիւլեան

Պանիրե

Սիրելի հայրենակից

Հնչակեան պատգամաւորական ընդհ . ժողովը նամակաւ մը ձեզ հրաւիրած էր Աղեքսանդրիա , իր ընտրած մասնախումբին ներկայանալով բացատրութիւն տալու «Դիմակաւորներ»ի պարունակութեան մասին : Բայց դուք փոխանակ անձամբ ներկայանալու երկտողով մը կ'իմացնէք թէ «պիտի պատասխանէիք բայց հասցէ չէր տրուած» :

Ընդհ . ժողովը ձեր գրաւոր պատասխանին չէր սպասեր , այլ անձնական ներկայութեան :

Ընդհ . ժողովը ներկայիւս կրկին կը հրաւիրէ ձեզ , նախորդ նամակաւ յայտնուած ժամադրաւայրը , որ է՝ Հաճի Տիւտուիի պանդոկը ուր ձեզ պիտի սպասէ յառաջիկայ կիւրակէ կէս օրէ վերջ մասնախումբի անդամներէն պարոն Իսրայէլ :

Ընդունեցէք մեր սիրալիր բարեւները

ի դիմաց ընդհ . պատգմ . ժողովին

ատենադպիր

ատենապետ

Ղեւոնդ Շահմիր Կ . Յ . Փափազեան

Ահա նամակիս պատասխանը զոր կը յանձնեմ պատ . ընթերցողաց դատաստանին և դատողութեան :

Յիշեալ նամակն ստանալէս վերջը , այն եզրակացութեան յանգեցայ թէ , իրենց պատգ . ժողովը կը կարծէ եղեր թէ իրենց հրաւերն ստանալով Աղեքսանդրիա պիտի երթամ և իրենց կողմէ կարգուած մասնախումբին պիտի ներկայանամ և մասնախումբն իբր թէ տուած բացատրութիւններս բաւական նկատելով ի նպատակ իրենց պաշտօնական յայտարարութեամբ մը զիս զրպարտիչ նկատել պիտի տար : Որոշեցի Աղեքսանդրիա երթալ և պատգամաւորական ժողովի ատենապետին հետ անձամբ տեսնուիլ : Շահէնի միջոցաւ Կ . Յ . Փափազեանէն ժամադրութիւն մը ուղեցի և ժամադրաւայր որոշեցի : Որոշեալ ժամուն Փափազեան եկաւ որ Շահէնին հետ հասած իրեն կ'սպասէինք : Արդէն առաջուց Շահէնին պատուիրած էի որ ինքը ներկայ ըլլայ մեր տեսակցութեան որպէս զի Փափազեանը վերջէն իր ուղածին պէս մեր տեսակցութեան տարբեր մեկնութիւն չտար :

Ինչպէս կ'երեւէր Փափազեան կ'սպասէր որ մեր սովորական խօսակցութենէն վերջը ես Շահէնը հեռացնէի և կամ մենք Շահէնէն դատուելով առանձին տեսնուէինք : Փափազեանի այդ մտադրութիւնը կռահելով իրեն ըսի .

Մենք ուրեմն կրնանք սկսիլ , Շահէնը իմ ընկերս է , ձեր ալ ծանօթը , հետեւաբար իր ներկայութիւնը արդեւ մը չէ մեզի համար . Փափազեան ստիպեալ տեղի տուաւ ինչպէս կ'երեւար ըսածս իրեն այնչափ հաճելի չթուեցաւ :

— Ի՞նչ է ձեր կարծիքը և համոզումը հրատարակած «Դիմակաւորներ»ու մասին , անշուշտ իրողութիւններ են , բայց շատ կարճ և համառօտ այնպէս չէ :

— Ես ուշադրութեամբ կարդացած չեմ այլ վեր ի վերոյ՝ և նկատած եմ որ պարունակութիւնը շատ անհիմն բաներ են :

Կը զարմանամ որ առանց ուշադրութեամբ կարդալու ինչպէս կ'ըսէք թէ անհիմն է, և թէ քանի որ պարունակութիւնը անհիմն նկատած էիք, ինչո՞ւ կարեւորութիւն տուիք և բացատրութիւն կը պահանջէիք :

— Ժողովն որոշեց և ես իբր ատենագետը պէտք էր ստորագրէի :

Ձեր այդ տրամաբանութիւնը ինքնին հրաշալի է և Ամերիկայի վերակազմեալները շատ լաւ պատգամաւոր մը քնտրած են և առանց ձեր ժողովի որոշումներուն գիտակ ըլլալու կ'ըմբռնեմ որ շատ լաւ որոշումներ տուած ըլլալու էք :

— Քիչ մը առաջ կ'երթաք կ'արծեմ ձեր այդ խօսքերուն մէջ, ըսելով

Փափաղեան ոտքի ելաւ մեկնելու և ես զինքը նստեցուցի :

Ինչո՞ւ կը մեկնիք միթէ՞ խօսքերս ձեզի ծանր թուեցաւ : Քանի որ այդչափ կզգածուիք և արժանապատուութիւն էր փնտռածնիդ և քանի որ ըստ ձեր կարծեաց դատապարտուիլս կասկածանաց ներքեւ չէր, աւելի լաւ չէ՞ր որ առաջարկած ձեռովս մասնախումբ մը կազմէիք որ տարբեր կուսակցութեանց և չէզոք ժողովորդի վկայութեամբ և որոշումներով դատապարտութիւնը աւելի զօրաւոր և հիմնաւոր ըլլար, և մանաւանդ թէ այդ հաւաքական որոշումն աւելի հաւատք պիտի ներշնչէր ժողովուրդին, որով զիս իբր զրպարտիչ և ստախոս պիտի անուանէիք :

— Մենք որոշեցինք մեր ըսած ձեռով կազմել :

Ըսել է զիս խաբել կ'ուզէիք, բայց չը խաբուեցայ,

այո՛, կը հասկնամ ձեր տրամաբանութիւնը. կը կարծէիք որ իսկոյն պիտի ներկայանայի ձեր կազմած մասնախումբին և մասնախումբնիդ վերջէն պիտի յայտարարէր ժողովուրդին թէ՝ «Ճանկիւլեանը չկրնալով պահանջուած բացատրութիւնները տալ և փաստերով ու վկաներով հաստատել «Դիմակաւորներ»ու մէջ իր գրածները, հետեւաբար զրպարտիչ և ստախոս մը նկատուեցաւ. ես, ես : այսպէս կ'ուզէիք այնպէս չէ՞, և կը կարծէիք թէ ձեզ պէս ապուշ էի և որովհետեւ գիտէիք որ գրածներս շատ պարզ և համառօտ էին և մասնախումբի ներկայութեան ալ աւելի ահաւելի յայտնութիւններ պիտի ընէի. որոնք վկայներով և փաստերով պիտի հաստատէի. ահա այդ պատճառաւ էր որ փախուստ տուիք. նախամեծար համարելով «Դիմակաւորներ»ու պարունակութեան բաւականանալով լուի : Ահա այս էր իմ ժամադրութիւն ուղեւորս պատճառը և իբր վերջի խօսքը ձեզի կ'ըսեմ : Գայէք ձեր լսիկներուն ըսէք երբ Յ անձերէ բազկայեալ մասնախումբ մը կազմէք ես պատրաստ եմ բացատրութիւններս տալու, ապա թէ ոչ ես արդէն «Դիմակաւորներ»ու մէջ խարանուելիք ճակատները խարանած և իրենց վայել մակդիրներ տուած եմ :

Փափաղեանը առանց որոշ բան մը ըսելու հեռացաւ : Քանի մը օրէն թէ ինքը և թէ միւս պատգամաւորները Ազեկոսանդրիայէն մեկնեցան :

Գահիրէի և Ազեկոսանդրիայ մէջ շատեր և կարգ մը վերակազմեալներ հետաքրքրութեամբ կ'սպասէին մասնախումբի կազմուելուն. իսկ երբ տեսան որ վերակազմեալները այդ յանդգնութիւնը չունեցան շատեր Օտեանի հասցէին հետեւեալ խօսքերը կ'ընէին «Եթէ երբեք քիչ մը համբերէր պիտի տեսներ որ վերակազմեալներու պատգ. ժողովը չէր յանդգնէր բացատրու-

բութիւն պահանջել, բնականաբար ինքն ալ բացառ-
բութիւն պահանջելու յիմարութիւնը չպիտի ունենար
ծեծ չպիտի ուսէր չպիտի բանտարկուէր և այնչափ
զբամ չպիտի ծախսէր. ուրիմն «Դիմակաւորներ»ու
առաջին զոհը խեղճ Օտեան եղաւ ։»

Իսկ ես տարբեր կը մտածէի Օտեանի մասին ։ Ին-
քը Աղեքսանդրիոյ մէջ գրեթէ միշտ վերակազմեալնե-
րու հետ կը տեսնուէր, քանի որ վերակազմեալները
միշտ գէշ կը խօսէին իմ մասին և «Դիմակաւորներ»ու
պարունակութիւնը զրոյարտութիւն կը նկատէին, Օտ-
եանը այդ խօսքերէն ներշնչուելով եկած էր էր ինձմէ
բացառութիւն պահանջելու ։ Օտեան՝ եթէ քաղաքա-
վարական ձեւով մը ինձմէ բացառութիւն պահանջած
ըլլար ես իրեն պիտի պատմէի գէպք մը որ թերեւս
ինքն ալ զարմանար և չը կրնար եղածին խելք հաս-
ցնել ։

Հրանտ Օտեանը ինծի ծանօթ չէր ։ Բարիզ գլու-
նուած միջոցիս Հրանտ մէկի մը միջոցու իր գարթը
զրկած էր ինծի և խնդրած էր որ անգամ մը տես-
նուինք, Հրանտի հրաւերը չը մերժեցի և իրեն զրկած
մարդը գիտ առաջնորդեց Հրանտի օթէլը, և սենեակին
մէջ երկուքս առանձին տեսնուեցանք ։

Սովորական խօսակցութիւններէ վերջ Հրանտ գրե-
թէ իր խօսակցութիւնը սկսեց հետեւեալ կերպով ։

Չեւնարկելիք միութեան գործը բաւական դժ-
ուար է. այս՝, միութիւն կամ համերաշխ գործակցու-
թիւն ամենուս ալ փափաքած բանն է, բայց ես կը
խնդրէի որ միութեան գործին սկսելէն առաջ՝ նախ
պէտք է սա կեդրոն բոլորածը կարգադրես և մաքրելու
աշխատիս, Արփիարը ինծի չափ չես կրնար ճանչնալ,
Արփիարը չը կրնար կեդրոնի անգամ ըլլալ, Արփիարը

լաւ գրող կրնայ ըլլալ. կեդրոն մը որուն ատենապետը
Սրվազլին է միշտ Կիպրոս կը մնայ, մէկ անգամը
Մկրտիչեանն է որ միշտ Աղեքսանդրիա կը մնայ և իր
անձնական գործն ունի, Սուրէն Ամերիկայ է. բոլր է
միայն Տամատեան մը կը մնայ կեդրոնի մէջ, ի՞նչպէս
կարելի է մէկ անգամով կեդրոն կազմել և կուսակ-
ցութիւն մը վարել ։

Հրանտի հետ ունեցած երկու ժամուան տեսակցու-
թեանս միջոցին ինծի միշտ գէշ և աննպաստ խօսեցաւ
Արփիարի և իրեններու մասին ։

Լոնտոն հասնելէս վերջ կեդրոնի մէջ սեղանին
շուրջը նստած Տամատեան, Արփիար և ես կը խօսէինք.
Արփիար ի միջի այլոց ինծի ըսաւ ։

Ձեմ կարծեք որ Փարիզ Հրանտի հետ կարողացար
տեսնուիլ երանի թէ տեսնուէիր, որովհետեւ անիկայ
մեր լաւ ընկերներէն մէկն է ։

Արփիարի խօսքերը ինծի այնչափ զարմանալի
թուեցաւ որ նստած տեղս գլուխս վեր առի և ուղղա-
կի Արփիարի երեսը նայեցայ ու խնդացի ։

Ի՞նչ կը նայիս և ինչո՞ւ կը խնդաս ըսաւ ։

Ըսած խօսքերուդ կը խնդամ ուրիշ ի՞նչ բանի
պիտի խնդամ, ըսի ։

Ի՞նչ միթէ սուտ կը խօսի՞մ ։

Ես որչափ որ Արփիարի խօսքերուն կը խնդայի
այնչափ ալ կը զարմանայի թէ, այս ի՞նչ հանելուկ է
Աստուած իմ ։

Վերջապէս երբ Արփիարը շատ պնդեց ստիպուեցայ
Հրանտի ըսած խօսքերը մէկիկ մէկիկ պատմել ։ Է՛հ,
այլեւս Արփիար նստած աթոռէն վեր ցառքեց եկաւ
քովս կեցաւ և ձեռքերը խաչածեւ սրտին վրայ դնե-
լով և քանիցս կրկնելով ըսաւ ։

Հրանտը իմ մասին այդպէ՞ս խօսեցաւ ըսել է, հէ՛ :
Այո՛, ճիշտ պատմածիս պէս, ըսի :

Արփիարը սկսեց այլեւս սենեակին մէջ դառնալ ու
դառնալ և միշտ ինք իրեն ըսել :

Հրանտը իմ մասին այդպէս խօսէ հէ՞ :

Արփիար այնչափ յուզուած էր որ երբեմն երկու
ձեռքով դիւի մազերը կը բռնէր և նորէն կ'ըսէր :

Հրանտը իմ մասին այդպէս խօսէ հէ՛ :

Վերջապէս Արփիարը այնչափ յուզուեցաւ այլեւս՝
որ ցտեսութիւն ըսելով սենեակէն դուրս ելաւ :

Արփիարը մեկնելէն վերջ ևս դարձայ Տամատեանին
ըսի :

Տամատ, ըսածներուս մէջ չափազանցութիւն չկար
այլ իրողութիւն էր, Հրանտի այդ ձեւով խօսիլ և
Արփիարի այս ձեւով խօսիլ և յուզուիլ, այս ինչ տե-
սակ դարձուածքներ են, այս ինչ օյինպազութիւն է
ճիշտը խօսելով իմ խելքս չի հասնիր ասանկ բաներուն :

Անշուշտ տեղի ունեցածը բաւական ուշադրաւ էր
և այդ իսկ պատճառաւ էր որ անկէց վերջ հետաքրք-
րուեցայ և ինծի հանդիպող ծանօթներէ ուղեցի տեղե-
կութիւնները հաւաքել Հրանտի անցեալի մասին, և
ահա այդ հաւաքած տեղեկութիւններէս էր որ Հրան-
տի գեղծումի խնդիրը ծագեցաւ : Կարծեմ Երուանդ
Օտեանը եթէ այս դէպքերուն ծանօթ ըլլար զիս չպիտի
մեղադրէր և թէ այդ ձեւով բացատրութիւն չպիտի
պահանջէր ինձմէ :

Այլեւս համոզուած էի և բնաւ յոյս մը չունէի որ
Եգիպտոսի մէջ պիտի կրնամ գործ մը ձեռք բերել :

Կովկասէն վերադարձիս Ռէթէոս ինծի խորհուրդ
տուած էր եթէ երբեք չը կրնամ Եգիպտոսի մէջ գործ
մը գտնել Աթէնք վերադառնալ և հոն ծեծուած սուր-

ճի գործ քննմ որ բաւական շահաւոր գործ մըն էր :
Ռէթէոս այդ մասին միշտ կը գրէր ինծի, ուստի որո-
շեցի վերջնականապէս հեռանալ Եգիպտոսէն ու Աթէնք
երթալ :

Արդէն վերջի ատենները ստիպուած էի այլեւս
Աղեքսանդրիւս Հմալ օգլին խոնաւութեան պատճա-
ռաւ, որովհետեւ արիւնքթութիւնս և թանչքի հի-
ւանդութիւնս հետզհետէ սկսած էր անտանելի դառ-
նալ, բժիշկներու դիմելս այլեւս անօգուտ էր, բարե-
կամ բժիշկներ գործողութիւն ընելու խորհուրդ կու-
տային որ միակ դարման կրնար ըլլալ, բարեկամներէս
մին խոստացաւ գործողութեան վերաբերեալ 5—6 ոսկի
ծախքը վճարել, իսկ մէկ բժիշկ բարեկամս հարցումիս
անկեղծօրէն պատասխանեց, «Եղած գործողութիւնը
90/80 վտանգաւոր է ևս խորհուրդ չեմ տար ընելու,
այլ իբր բարեկամ կը թելադրեմ որ Աղեքսանդրիոյ խո-
նաւ օգէն հեռանաս և չոր օդի մը մէջ ապրիս որ թե-
րեւս առանց գործողութեան այդ հիւանդութիւնդ
մեղմանայ :

Ճամբան մէկու մը հանդիպեցայ որ զիս կը հրաւի-
րէր Կամսարական եղբարց տունն ուր Կոստանդին պէյ
Կամսարական զիս տեսնել կ'ուզէր :

Կոստանդին պէյի հետ մասնաւոր սենեակ մը ա-
ռանձնացանք դէմ դիմաց նստեցանք և ինքը ձեռքերը
խաչածեւ սրտին վրայ դնելով ըսաւ :

«Յիշէ՛ Պ. Ծանկիւլեան Վանայ այն օրերը, որ իմ
կառավարութիւնս ինչ տրամադրութիւն ունէր դէպի
հայերս, յիշէ՛ 95, 96 թուականները, արդէն ներկան
կը տեսնես, յիշէ՛ լաւ յիշէ, և ուշի ուշով աչքիդ ա-
ռա՛լ բեր 20 տարուան մէջ տեղի ունեցածներ... :

Մեր խօսակցութիւնը բաւական երկար տեւեց,

իրենց ցաւ պատճառեց քայքայուած ֆիզիքականս . ինքն ալ դարմանուելու և հանգիստի պէտք ունիս ըսաւ : Մեկնած միջոցիս իրմէն հրաժեշտ կ'առնէի քանի որ միւս օր Աղեքսանդրիայէն պիտի մեկնէի : Կոստանդին պէյ խոստացաւ միւս օր չոգենաւ գալ և հոն զիս իր եղբոր ծանօթացնել որ նոյն չոգենաւով պիտի մեկնէր Օտեսա :

Շոգենաւին մէջ նորէն բաւական տեսնուեցանք , զիս իր եղբոր ծանօթացուց . Կոստանդին պէյի հետ մտերմօրէն տեսնուիլս բնական էր որ վերակազմեալներու հաճելի չլիւթէր . իսկ չէզոքներու վրայ լաւ տպաւորութիւն մը ընելը ինքնին յայտնի էր . քանի որ վերջապէս ռուսական հիւպատոսի մը հետ էր որ մտերմօրէն կը տեսնուէինք : Շոգենաւուն մեկնելու ժամը կը մօտենար ձեռքի պինդ սեղմումով համալուրուեցանք և իրարմէ բաժնուեցանք :

Ը. — ԱՆՅԱԶՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԹՇՈՒԱՌՈՒԹԻՒՆ

1899 Ապրիլ 18ին Աթէնք հասայ . փոքրիկ խանութ մը ձեռք բերինք և Միուքիւնի նախկին գրաշար Յակոբի հետ սկսեցինք ծեծուած սուրճի գործ ընել : Յակոբի ազգականները Պաթումէն խոստացած էին իրենց դքսմ գրկել . քովս գտնուած շատ աննշան և փոխառութեամբ ձեռք բերած գումարով գործի սկսեցինք սպասելով Յակոբի խոստացուած գումարին . Միուքիւն թերթին ծաւալը մեծցուցինք և սկսեցինք բաժանորդներ ձարել . բայց թերթը չկրցաւ երկար կեանք ունենալ և քանի մը ամիսէն դադարեցաւ : Յակոբին դրամ չղրկեցին . քանի որ երկու մարդ ապրեցնելու չափ

գրամագլուխ չունէինք . ստիպեալ խանութը ծախեցի և փոխառութիւնս վճարեցի : Եզիպտոսէն արդէն յուսահատ . Կովկասի մէջ ապրիլս անկարելի , Լոնտոն և Բարիզ վտրձով տեսած էի որ չպիտի կարենայի գործ մը ընել և ապրիլ : Ամերիկայէն ընկերներէս և բարեկամներէս շատերը գրեցին և նոյնիսկ ճանապարհածախս ալ զրկեցին , բայց զրկածնին իրենց վերադարձուցի , որովհետեւ գիտէի որ տկարութեանս պատճառաւ ոչ Ամերիկայ կրնայի մնալ և ոչ ալ գործարաններու մէջ աշխատիլ հիւժուած ֆիզիքականովս . ուրեմն կը մնար Պուլկարիս որ կը յուսայի հոն գործ մը գտնելով ապրիլ ու գէթ ընտանեացս օգնել . որովհետեւ բանալէն ազատուելէս վերջ երեք տարի Միութեան խնդրոյն աշխատելուս պատճառաւ անգամ մը միայն աննշան գումար մը զրկած էի իրենց . վերջապէս ուրիշ ձար չունէի պէտք էր պատրաստուէի Պուլկարիս երթալ :

Պիրէոնէն Վառնա կամ Պուրկազ մեկնող բացի Յունական չոգենաւէն ուրիշ չոգենաւ չկար , ի հարկէ Յունական նաւերը այնչափ վստահելի չէին քանի որ հակառակ պարագային Թուրք կառավարութիւնը կրնար այդ չոգենաւերէն հայեր դուրս հանել և ձեռքակալել : Ռէթէոսի հետ խորհեցանք թէ կրնայ ըլլալ որ մատնուիմ . Հետեւաբար Յունական չոգենաւով մեկնիլս վտանգաւոր էր . մանաւանդ երբ չոգենաւին մէջ ըլլալս գիտցուէր անպատճառ զիս չոգենաւէն դուրս պիտի հանէին . քանի որ ժամանակին Հասան փաշայի տղան կը ջանար զիս Եզիպտոսէն Պոլիս տանիլ :

Ռէթէոս յոյներու մէջ շատ նշանաւոր ծանօթներ և բարեկամներ ունէր , խորհուրդ տուած էին որ վտանգաւոր է . խորհեցայ որ միակ ապահով միջոցն էր իբր Յոյն ճամբորդել . բայց ինձի յարմարող անցագիր մը

գտնել չափ դժուար էր. վերջապէս Ռէթէոս անցադիր մը գտաւ և ես իրեն ըսի, եթէ կարելի է չոգենաւի առաջին կամ երկրորդ նաւապետը զանա՞ք և խնդիրը իրենց պարզենք, եթէ իրենք յանձն կ'առնեն այն առանձն գործը աւելի ապահով կ'ըլլայ: Ռէթէոս իր բարեկամներէն յոյն մը գտաւ որ երկրորդ նաւապետին բարեկամն էր. Ռէթէոս իր բարեկամէն յանձնարարական գարթ մը առաւ երկրորդ նաւապետին համար ու նաւապետը գտանք գրօսարանի մը մէջ: Ռէթէոս՝ որ Յունարէնը իր մայրենի լեզուին պէս կը խօսէր առանց վերապահութեան նաւապետին պատմեց թէ ես ինչպէս մէկն եմ և միեւնոյն ժամանակ ձեռք բերած անցադիրն իս ցոյց տուաւ ու ըսաւ:

«Եթէ երբեք յանձն կ'առնէք զինք անվտանգ Պուր կազ հասցնել լաւ, իսկ եթէ ոչ չպիտի երթայ:»

Նաւապետը պատուոյ խօսք տուաւ որ անվտանգ զիս Պուրկազ պիտի հասցնէ. միայն պատուիրեց որչափ առեն որ Պուրսոյ առջեւ կենանք իրեն քովէն չզատուիր:

Շոգենաւին մէջ բացի ինձմէ ուրիշ Հայ մըն ալ կար որ ան ալ Պուրկարիա կ'երթար: Շոգենաւնիս Պուրիս հասնելէն վերջ երկու ոստիկաններ ներս մտան և նաւուն մէջ գտնուող ճամբորդները կը դիտէին և կարծես մէկը կը փնտռէին: Երկրորդ նաւապետը իր մէկ բարեկամին հետ աթոռներու վրայ նստած կը խօսէին ես ալ իրենց քով կեցած քարափի վրայ խռնուած բարձութիւնը կը դիտէի և քովս կեցած էր գաւառացի Հայը՝ երբ տեսայ որ ոստիկանները իրենց փնտառութեն վերջ ուղղակի դէպի մեզ գալ սկսեցին, կամացուկ մը քովիս Հայուն ըսի որ չըսէ թէ ես Հայ եմ և թէ ըսէ որ շոգենաւին մէջ ուրիշ հայ չկայ: Ոստիկանը եկաւ

քովիս Հայուն անցադիրը ուղեց անցադիրը տեսնելէն վերջ երբ հասկցաւ թէ Պուրկարիա կ'երթայ գլուխը չարժեղով և ատամները կրճտելով ըսաւ.

«Ի՞նչ կայ ինչո՞ւ կ'երթաք այդ քաֆիրներու մէջ ... կա՞յ:»

Ոստիկանը դարձաւ ինձմէ անցադիրս ուղեց, ես որ մինչեւ այդ ատեն պաղարիւնութեամբ կեցած և դէպի Պուրկարներ եղած այդ նախատական խօսքերը լսած էի, արդէն կամաց կամաց արիւնը երակներուս մէջ եռալ սկսած էր:

Ի՞նչ կարծեցիր դիմացինդ, ասոր նման Հայ մը որ ուղած ձեւովդ խօսիս, ի՞նչ իրաւունքով ինձմէ անցադիր կ'ուզես, ըսի:

«Հայտէ. չափ խօսք չեմ ուզեր անցադիրդ տուր գործ ունինք» ըսաւ:

Դուն ինծի լաւ կը նայիս ես թուրք չեմ և եթէ քիչ մըն ալ առանկ ափեղ ցփեղ խօսքեր ընես ոտքէդ բռնելուս պէս գլխիվար քեզի ծով կը նետեմ:

Միւս ոստիկանը դարձաւ Հայուն հարցուց.

Շոգենաւին մէջ եղած միւս Հայը ո՞րն է:

Ուրիշ Հայ ըլլալը ես չեմ գիտեր ըսաւ:

Ոստիկանները սպառնական ձեւով շոգենաւէն քարափ ելան և քիչ մը վերջ գոմիսէրի մը հետ վերադարձան: Նաւապետը ինծի ըսաւ որ լաւ պատասխանեցիր և բաւ մի վախնար: Գոմիսէրը քովս եկաւ և ըսաւ.

«Ներեցէք ձեր անցադիրը կրնա՞մ տեսնել:

Քանի որ կ'ուզէք կրնաք տեսնել ըսելով անցադիրս գրպանէս հանելով իրեն տուի և կարդալէն վերջ ինծի տուաւ չորհակալ եմ ըսելով:

Գոմիսէրը երբ կը մեկնէր իրեն ըսի. այս ձեր ոս-

տիկանները քիչ մը կրթեցէք կամ չնորհ. քով մարդիկ-
ներէն ընտրեցէք, պահ մը առաջ զիս այնչափ բարկա-
ցուց իր կոշտութեամբ որ քիչ մնաց փորձանքի մը պի-
տի հանգիպէի :

«Կը ներէք ասոնց ճահիլութեան» ըսաւ. ու հե-
ռացաւ :

Նորէն շոգեհաւին մէջ Հայ փնտռեցին երբ չգտան
շոգեհաւէն զուրս եղնելով գացին :

Մատնիչը կամ լրտեսը Պիւրէնի մէջ իր դերը լաւ
կատարած էր, առանց գիտնալու թէ իմ անցագիրս
ճիշտ Յոյնի մը անցագիր էր :

Օգոստ. 22ին Պուրկազ հասանք : Պուրկազի մէջ
քանի մը Հնչակեաններ և բարեկամներ գտայ. Պուր-
կազի մէջ ինծի յարմար գործ մը չկար : Ուղեցի Սիւ-
վէն երթալ, նորէն ի գուր և կրկին Պուրկազ վերա-
դարձայ :

Պուրկազի ընկերները խորհուրդ տուին որ Վառնա
երթամ թերեւս հոն կարենամ գործ մը գտնել որ Պուր-
կարիոյ ամենէն հայաշատ քաղաքն էր և 1999 Սեպտ.
1ին Վառնա հասայ : Քանի մը օրէն յայտնի եղաւ որ
Վառնայի մէջ ալ չպիտի կարենամ առանց դրամազլիւի
գործ մը գտնել : Ինչ որ կը յուսացուէր քանի մը վա-
ճառականներու քով պիտի յաջողէինք ծառայութիւն
ընել անոնք ալ բացարձակապէս յայտարարած էին թէ,
իրենք բնաւ երբեք չեն ընդունիր զիս իրենց գործին
մէջ ծառայեցնել, ինծի հրամայելնին արժանապատուու-
թեանս վիրաւորում նկատելով : Այս ձեւ մերժումներ
ըրած էին Գահիրէի մէջ քանի մը վաճառականներ ալ :

Իսկապէս դրութիւնս հետզհետէ անտանելի կը դառ-
նար : Կը մտածէի թէ դրամ չունիմ որ դրամազլուիս
ընելով գէթ ապրելու չափ գործի մը ձեռնարկեմ : Երկ-

գորդ եգիպտոսի մէջ վերակազմեալները իրենց վրէժը
լուծելնուն համար միշտ արգելք եղած էին. երրորդ
իրբ նշանաւոր յեղափոխական մը խոհեմութիւն սեպած
էին զիս իրենց գործնական մէջ չը գործածել, իսկ չոր-
րորդը արժանապատուութիւնս վիրաւորուած կը նկա-
տէին զիս հրամայելու : Կը մտածէի եթէ երբեք ծիրու-
նի մայր մը ընտանիք և երկու զաւակներ չունենայի
սրոնց տպրուտ հայթայթելու պարտաւոր չըլլայի թե-
րեւս պարզ բռնակրութիւն մը ընելով կրնայի անօթի
չմնալ և տպրիլ. այս և այս տեսակ մտածումներով
Վառնայի քարավր ժուռ կուգայի և կ'ըսէի երանի թէ
հարաւոր և կարելի ըլլար Վան երթալի ընտանեացս
թշուառութեան մասնակից ըլլայի և ամբողջս միասին
տառապէլնք : Բարեկամներէս մէկը եկաւ և սովորա-
կան քանի բառեր փոխանակելէն վերջ առաջարկեց և
ուղեց տրամադրութիւնս հասկնալ թէ. եթէ քանի մը
ծանօթներ նախաձեռնարկ ըլլային և աջակցէին սրճա-
րանի մը պատահանին մէջ կը զիջանէի՝ ծխավաճա-
ռութիւն լնել : Եւ իսկոյն շնորհակալութիւնս յայտ-
նեցի և ըսի :

Որ և իցէ զոչ մը որ զիս տպրեցնելու և ընտան-
եացս օգնելու ոլիտի ծառայէ ամենայն սիրով և շնոր-
հակալութեամբ կ'ընդունիմ, ինձ համար միայն գո-
ղութիւնը և վստահութիւնը չարաչար գործածելն ա-
մօթ է :

Բարեկամս քանի մը օրուան մէջ գործը յաջողցու-
ցած էր :

Ծխավաճառութեան գործը հազիւ թէ զիս կ'ապրե-
ցնէր ընտանեացս օգնելու բնաւ յոյս մը չէր ներշնչէր :

Վառնայի մէջ կը գտնուէր Հնչակիան մասնաճիւղ
մը, քանի մը անգամներ ինծի զիմեցին և խնդրեցին

որ իրենց մէջ մտնամ իրենց առաջարկն մերժեցի չատ բանաւոր պատճառներով, ի՞նչու եւ չնչակեան ըլլալէ դադրած չէի, բայց սրտած էի գործօն դեր մը ունենալու համար դեռ սպասողական գիրքի մը մէջ մնալ երբ մասնագէտը թախանձագին կը խնդրէր եւ իրենց ըսի:

Ես պիտի աշխատիմ որչափ կարելի կուտակցութեանց մէջ միութիւն գէթ համերաշխութիւն յառաջ բերել. բայց քանի որ իմ աջակցութեանս կը կարօտիք եւ անպաշտօն կերպով յանձն կ'առնեմ ձեզի պէտք եղած հրահանգները եւ ուղղութիւնը առաջ, չնչակեանները սիրով եւ չնորհակալութեամբ ընդունեցին առաջարկս եւ սկսեցի երբեմն իրենց ժողովներուն երթալ տոմարները կարգադրել նամակները խմբագրել եւայլն: Վառնայի մէջ կային նաեւ Դաշնակցութեան կոմիտէ մը եւ վերակազմեալ չնչակեան մասնագէտը մը: Վառնայի վերակազմեալները անհունապէս կը տարբերէին Աղեքսանդրիոյ վերակազմեալներէն: Յաջողեցայ Ռուսոսքի, Պուրկազի, Բրովատիայի եւ Պաթումի մէջ կազմել տալ միութենական յանձնախումբերը նպատակնիս էր կուտակցութեան մէջ միութիւն կամ գէթ համերաշխութիւն յառաջ բերել:

Վառնայի մէջ գտնուած կարգ մը յեղափոխականներ եւ նախկին Դաշնակցականներ ստակալի կերպով լարուած էին Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ Վարդօյին դէմ. Իրաւունքի մէջ չատ անգամ կը գրէին եւ Վարդօյի ընթացքը կը քննադատէին եւ կը պարտաւէին: Իրաւունքի Մարտ 22ի թիւին մէջ կը հրատարակէին հետեւեալը.

ՎԱՆԵՑԻՈՑ ԹՈՒՔԸ

ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ ԱՌ Պ. ՎԱՐԴՈ(*)

Իրաւունքի 10րդ թուոյն մէջ կարդալով խմբագրեալ Յարութիւնի նամակը, մեզ հետ մեկտեղ ըստ Վանեցիներուն սիրտը արդար զայրոյթով մը լեցուեց, որով ստիպուեցանք հրապարակաւ հարցնել Շարժումի խմբագիր Վարդօյին, որ քաջութիւնը ունեցած էր Օթէլ «Տունավ»ի մէկ անկիւնը Վանեցիներուն վրայ թքնելու, թէ իր այդ թուքը նետած պահուն չը յիշեց արդեօք թէ իր այդ անարգած ու նախատած Վանեցին իր ծոցէն նուիրեր է Գողշեաններ, Ագրիպասեաններ, որոնք Յեղ. նախակարապետներն եղան, չը մտաբերեցի՞ր արդեօք թէ Տէրոյեաններ եւ Աւետիսեաններ Ձեզ պէս խաբեբաներու Ընկեր ըլլալու նուաստութիւնը յանձն առին մեր թշուառ հայրենիքի փրկութեան համար. հապա՞ թոխմախեան Արսէն վարդապետը... Ոսկան Նազարը, Ինչպէս մոռնալ Ոսկանը որ իր կեանքին վերջերը տեսնելով ձեզ պէս կեղծ ու սոոր յեղափոխականներու չնորհիւ ազգին թշուառացած վիճակը, քաջութիւնը ունեցաւ ձեր դիմակները պատռելու: Մուսկա՞ք որ ատոնք Վանի զաւակներն են, Հայաստա-

(*) Անցեալ չարթու ութը Վանեցի ազգայններու ստորագրութեամբ սոյն բաց նամակը ստացած էինք ու տեղւոյ անձկութեան պատճառաւ յետաձգած: Բայց այդ յետաձգման դէմ Վանեցի ազգայնք բորբոքած, դիմեցին անոնցմէ մէկ քանին խմբագրատունս եւ պահանջեցին անպատճառ այս նամակի հրատարակութիւնը:

Խմբ.

նի ծոցէն ծնած ու անոր սուրբ հողին վրայ նահատակ-
ուած . մոռցա՞ք կամ միթէ կ'ուրանաք ներկայիս մէջ
չտեսնելու համար ատոնց յաջորդը Ճանկիւկեանը . ու
տակաւին ամէն սրբութիւն ոտքի տակ առնելով դուք
պարո՞ն , դուք որ ամենէն աւելի պատրաստ էիք ա-
տոնց յիշատակը յարգելու՝ յիմարութիւն ունեցաք
հայութեան այդ պաշտելի գոհերուն ճակտին ձեր թու-
քը նետելու առանց մտածելու թէ՝ ձեր այդ արարք-
ներով թուք մըն էք արդէն ձեր պատկանած կուսակ-
ցութեան ճակտին և նախատինք հայութեան . և մենք
հպարտութեամբ կուգանք ըսել թէ Վանեցի մայրեր
մինչեւ ցարդ ծնած չեն քեզ պէս բազմախնդիրներ .
Վանեցին այնքան բարձր է քեզմէ , որ նախամեծար
կը համարի թ. քնել ցեխին քան քեզի պէսներու վրայ ,
ինչպէս որ վայել է Ալեքսանդրաբօլի բազմախնդիրի
ճակտին :

Մարտիրոս Յակոբեան
Մկրտիչ Կարապետեան
Յարութիւն Մուրաշեան
Ալիքսան Խաչիկեան
Մկրտիչ Մանուկեան
Վարդան Կարապետեան
Խաչիկ Վարդանեան
Լեւոն Յարութիւնեան

Յ. Գ. Յարգելի խմբագիր հաճեցէք յառաջիկայ
չաբաթ աւուր թուով անփոփոխ հրատարակել առանց
առարկութիւններ ընելու :

Նոյն

Վառնա 2 Մարտ 1910

Պ. — ՈՐԲԱԽՆԱՄ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՄԷ

ՀԻՄՆԵԼՍ

Ձքաւոր և գրեթէ ապրուստի միջոցէ դուրկ ըլլա-
լով ինծի վիճակուած էր միշտ մտատանջութեան են-
թարկուիլ , այդ դառն մտածմունքներու մէջ կը խոր-
հէի թէ՝ անհատները միայն յեղափոխական ասպարէզին
մէջ չէ որ կրնան իրենց պարտականութիւնները կա-
տարել և ծառայել իրենց ազգին և հայրենիքին . յիշե-
ցի 95—96 թուականներու բռնապետութեան արհա-
ւիրքները ու հայութեան հասած աղէտները որուն
պատճառաւ հազարաւոր այրիներ և որբեր անոք և
անօգնական մնացած էին , ապագայ սերունդ մը որմէ
ապագային պիտի օգտուէր Հայութիւնը : Կը մտածէի
ինչո՞ւ Վառնայի պէս հոծ հայութիւն ունեցող քաղաք
մը իր որբախնամ ընկերութիւնը չը կրնայ ունենալ որ
նպաստած ըլլայ Հայաստանի մէջ գտնուած որբանոց-
ներուն և կամ իր սեփական ծախքով որբեր խնամել
որբանոցներու մէջ : Մտածմունքս շատ գովելի կը գըտ-
նէի , իսկ ձեռնարկել և հիմնել բաւական և շատ
դժուար , քանի որ ուրիշներու աջակցութեան և մաս-
նակցութեան պէտք ունէի . որոշեցի գործի ձեռնարկել
յաջողելու յամառ մտադրութեամբ :

Յղացած գաղափարս պարզեցի բարեկամներէս Ազ-
նաւորեան Խաչատուրին , պատ . Աբրահամ Ամիրխան-
եանցին և Փաշաջեան Արշամին , Տիկին Աղաւնի Ազ-
նաւորեանին , Տիկին Ամիրխանեանցին և Տիկին Իւդա-
բեր Փաշաջեանին , Պալջեան Օր . Իսկուհիին (Տիկին Հ.
Թիրեաքեանին) և իր քոյր Զապէլին , որոնք Վառնայի
մէջ վարժուհի էին :

Ծրագրիս հաւանեցան և խոստացան եթէ երբեք
գործի ձեռնարկելու ըլլամ իրենք իրենց աջակցութիւն
չպիտի զլանան :

Կանոնագիրը պատրաստեցի և 1900 Սպրիլ 17ին
Վառնայի Խաւուհի և Շաւթում թերթերուն մէջ յայ-
տարարութիւն մը հրատարակեցի և Որբախնամ ընկե-
րութեան մասնակցիլ փափաքողները ընդհ. ժողովի
հրաւիրեցի :

Ընդհ. ժողովը կազմած կանոնագրիս հաւանեցաւ
և որոշեց կազմել Որբախնամ ընկերութիւնը : «Երկ-
սեռ Որբախնամ ընկ. Վասպուրականի» անունով և իս-
կոյն ձեռնարկեց ընտրական գործողութեան : Ընդհ.
ժողովոյ դիւան մը ընտրուեցաւ չորս անդամէ բաղ-
կացեալ . այսինքն Ա. Բ. ատենապետ և Ա. Բ. ատե-
նադպիր : Հինգ անդամէ բաղկացեալ գործադիր ժո-
ղով մը ընտրուեցաւ որուն մէկ անդամը ևս ընտրուե-
ցայ և վեց տարուան շրջանին մէջ միշտ վերընտրուեցայ :

Սպրիլ 23ին ալ տիկնանց ընդհ. ժողով գումարել
սուի որոնք իրենց գործադիր ժողով ընտրելէն վերջ
գործի սկսեցին : Քանի մը ամիս վերջ Շումլայի մէջ
ալ Որբախնամի մասնաճիւղ մը կազմել սուինք :

Այլեւս սկսեցինք Վանայ , Մշոյ , Բաղէշի , Կարնոյ ,
Սեբաստիոյ , Արաբկիրի , Կեսարիոյ , Եդեսիոյ և Ակնայ
որբանոցներուն մէջ 1—4 որբեր խնամել : 2—3 տարի-
էն խնամուելիք որբերնուս թիւը 17ի հասաւ . իւրա-
քանչիւր որբի համար տարեկան կը վճարէինք 5 օսմ.
ոսկի , ընկերութիւնը անընդհատ շարունակուեցաւ վեց
տարի և քանի մը որբեր ու որբուհիներ շրջանաւարտ
եղան , որոնցմէ քանիները ուսուցիչու վարժուհի եղան :

Ծխավաճառի գործս շարունակելով որոշ կերպով
կ'երեւէր որ քիչ ատենէ պիտի ստիպուիմ ձգել , քանի

1 Վարազայ որբն . 2 Սեբաստիոյ որբն . 3 Մուշի որբն . 4 Եդեսիոյ
որբն . 5, 6 Վանայ Սպլուպաշի որբն . 7 Կեսարիոյ որբն . 8 Բաղէշի
որբն . 9 Ակնայ որբն . 10 Կարնոյ որբն :

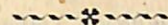
որ օրական ծախքս իսկ դժուարութեամբ ձեռք կը բերէի :

Բարեկամներէս մին կ'ուսանէր Գերմանիա : Հայաստանի մէջ դանուած որբերու և այրիներու խնամակալութեան ժողովի նախագահ Պ. Լօխմանի հետ իր ունեցած մէկ տեսակցութեան ատեն խօսք կը դառնայ Գումգարուի ցոյցին շուրջ, փրօֆէսոր Պ. Լօխման իր հիացումը կը յանանէ եղեր ցոյցի զեկավարներու մասին : Բարեկամս իմ Վառնա գտնուիլս կ'իմացնէ և իր խօսակցին հետաքրքրութեան գոհացում տալու նպատակաւ պէտք եղած մանրամասնութիւնները ևս կուտայ իրեն և թէ ինչ գործով պարապիլս կը յայտնէ : Փրօֆէսորը կը խնդրէ բարեկամէս հաւանութիւնս առնել թէ, իր կողմէն եղած 200 ֆրանք նուէրը պիտի ընդունիմ :

Բարեկամս փրօֆ. Լօխմանի հետ իր ունեցած տեսակցութիւնը պարզելէն վերջ ինծի խորհուրդ կուտար որ ընդունիմ, քանի որ ինքը վիճակիս ծանօթ էր, բարեկամիս խորհուրդին հաւանեցայ և ընդունեցի : Ամիրխանեանց Պատ. Աբրահամի միջոցաւ 200 ֆր. ստանալէս վերջ շնորհակալութեան նամակ մը գրեցի փրօֆ. Լօխմանին : Փրօֆ. Լօխման ուղած էր նաեւ «Իմականորներ» պրօշիւրս որ ղրկեցի : Քանի մը ամիս վերջ փրօֆ. Լօխման պատ. Ամիրխանեանցէն կը խնդրէ որ Գումգարուի ցոյցի և բանտի կեանքիս նկարագրութիւնը ընեմ և իրեն ղրկեմ :

Բնական էր որ պիտի կարենայի Պ. Լօխմանի այդ առաջարկն մերժել, ուստի համառօտ կերպով ցոյցի նկարագրութիւնը ընելով «Ֆիլիպ» ասորագրութեամբ պատ. Ամիրխանեանցին յանձնեցի Պ. Լօխմանին ղրկելու համար :

Պ. Լօխման երբ գրածս Գերմաներէնի թարգմանել կուտայ, կը տեսնէ որ պրօշիւրի վերածելու արժանի բան մըն է, անմիջապէս պրօշիւր չինել կուտայ և հասոյթը կը յատկացնէ իրենց ժողովին որ Հայաստանի մէջ որբեր և այրիներ կը խնամէին :

Ժ. — ՊՈՒՐԿԱԶԻ ԶԵՆՔԵՐՈՒ ԶԵՂՄՈՒՄԸ

Գումգարուի ցոյցէն վերջը Կովկասէն Յակոբ Վարդ Պատրիքով անուն Կովկասահայ մը Պոլիս եկած Հնչակեան կուսակցութեան մէջ մտած էր : Իբր քիչ շատ զարգացեալ մէկը վարիչ մարմինը իր մէջ առած էր :

Պատրիքով քիչ ատենէն կը յաջողի դիտումնաւոր կերպով իրեն դիրք մը չինել վարիչ մարմնոյ մէջ :

Պատրիքովի վտանգութեանը նշոյններ կը տեսնուին և վարիչ մարմինը զինք կ'զգուշացնէ. բայց Պատրիքով փոխանակ զգուշանալու ընդհակառակն կը ջանայ մասնաճիւղի կնիքը և այլ կարգ մը առարկաները իր տրամադրութեան տակ պահել. օտարանպատակութեան պատրուակի ներքեւ :

Վարիչ մարմինը գալիք վտանգը աչքի առաջ ունենալով կը ջանայ կնիքը ևս առնել իրմէն, իսկ Պատրիքով անդրդուելի հը մնայ և քանի մը օրէն վերջ կը ձերբակալուի :

Յակոբ Վարդ պատրիքովը թէ իր հարցաքննութեան և թէ դատավարութեան միջոցին ամէն ինչ կը խոստովանի որով բացարձակապէս կ'երեւի թէ ինքը դիտմամբ կնիքը և տոմարը միշտ իր տրամադրութեան ներքեւ պահած է որպէս զի ձերբակալուելով կարեւոր դիրք մը տալ տայ իրեն :

Ռուս կառավարութիւնը թուրք կառավարութեանէն կ'առնէ Պատրիքովը պայմանաւ որ որոշուած աքսորի պատիժը կրէ կովկասի մէջ :

Պատրիքով իր աքսորի պատիժը լրացնելուց յետոյ ինքը համոզուած էր թէ, Հնչակեան կուսակցութիւնը այլեւս զինքը իբր Հնչակեան չափի ընդունի իր շարքերուն մէջ : Պատրիքով այս պարագան նկատի ունենալով կ'երթայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ կը մտնայ : Իսախ Արվախի կամ Վարդօ կեղծ անունով :

Պուրկազի դէպքը ինծի պատմած միջոցին Վարդօն Դաշնակցութեան Պալքանեան ներկայացուցիչն էր և Վառնա կը մնար :

Պուրկազի զէնքերու խնդիրը հետզհետէ կը տարածուէր Պուրկարիոյ մէջ : Ես արդէն այդ խնդրոյ մասին սկիզբէն ի վեր կը թղթակցէի արեւմտեան պիւնոսիին հետ և թէ անձամբ միշտ Վարդօյէն կը պահանջէի որ լուսաբանէ զիս այս կնճռոտ խնդրոյ պարագաները :

Արեւմտեան պիւնոն իմ գրած նամակներու և պատասխանէր հետեւեալ կերպով .

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Ն օ 225

29 Mars 1900

Պ. Ճանկիւլեան, Վառնա

Յարգելի բարեկամ

Ստացանք Ձեր Մարտի 1ից գրած նամակը : Ընդունեցէք, խնդրում ենք, մեր շնորհակալութիւնները թէ ձեր բարեկամական վերաբերմունքի համար դէպի մեզ և թէ մասնաւորապէս զէնքի հարցում Ձեր ցոյց տուած ջանքերի առիթով :

Զէնքի հարցը այսքան ձգձգեց հակառակ մեր կամքին : Սակայն ի նկատի ունենալով մեր հաւատը դէպի Ռուստումը, որին է յանձնուած այդ գործի քննութիւնը, մենք ստիպուած ենք էլի սպասել : Խնդրում ենք միայն Ձեր աջակցութիւնը Ռուստումին, որին նոյնպէս գրւում է զէնքի հարցին վերաբերեալ Ձեր ունեցած տեղեկութիւնների մասին :

Ստացել էք արդեօք դեռ անցեալ տարուոյ Յուլիսի 22ից մեր գրած մի նամակը Աթէնքի Ձեր հասցեով :

Ձեր ուղած յաւելածները ուղարկւել են Ձեզ Ձեր նամակը ստացուելուն պէս :

Չեմ բարեկներով

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Իսկ Պուրկազի զէնքերու և տիկնանց «Արշալոյս» խմբի խնդիրներու մասին Ռուստումի հետ փոխանակուած հեռագիրներու և նամակներու ի պատասխան Ռուստումը ի միջի այլոց ինծի կը գրէր հետեւեալ նամակները .

Յարգելի բարեկամ

Պ. Ճանկիւլեան

Վաղուց է պատրաստուում եմ ձեզ մի քանի տող գրել զէնքի խնդրի մասին : Երէկ ստացայ Ժընեւից Ձեր 19/1 Փետր. նամակը, հիմա շտապում եմ դրա առթիւ ունեցած կարծիքս Ձեզ հաղորդել :

Թէ մեր հակառակորդները առիթ են գտել զէնքի խնդիրը հրապարակ հանելով աշխատիլ Դաշնակցութեան վարկը ձգել, դրա մէջ զարմանալի ո'րինչ չկայ : Շատ բնական է նոյնպէս, որ յացաւորները իրենք աշխատին աւելորդ աղմուկներով աւելի ևս խճճել գործը, որպէս զի իրենց մեղքերը աչքի չընկնին ընդհանուր խառնաշփոթութեան մէջ : Սրա հանդէպ մենք ամէն

կերպ պէտք է աշխատինք չտարւել հոսանքով, չպէտք է շտապենք, որ կարող է մեզ սխալ քայլերի հասցնել:

Զէնքի խնդրի առթիւ ամբաստանուածներ շատ կան՝ և դրանցից իւրաքանչիւրը միուսի վրայ է նետուած յանցանքը: Այսպիսի պարագաներում հարկաւոր է ոչ միայն փաստեր հաւաքել անձնապէս համոզւելու համար, այլ և ուրիշներին համոզւելու համար: Բուրգաս եղած ժամանակս որքա՛ն ջանք թափեցի, բայց անշնչան բացառութեամբ չկարողացայ անկեղծ խոստովանութիւն լսել. և եթէ եղան ցուցմունք տուողներ, դրանցից ոչ մէկը չհամաձայնեց իր ասածներին տակը ստորագրել: Այս խոչընդոտների հանդէպ ինձ մնում էր միայն հեռանալ և ճշմարտութիւնը իմանալու համար մի նոր ընթացք բռնել, ինչ որ յոյս ունիմ, պիտի յաջողի:

Կրկնում եմ, աճապարելը մեզ օգուտ չի բերել, պէտք է շարունակել լուռ և սառնասիրտ կերպով ամբողջ ճշմարտութիւնը իմանալ: Դուք էլ, խնդրեմ, աշխատեք Ձեզ ծանօթ վստահելի անձնաւորութիւնների միջոցով, տեղեկութիւններ հաւաքել, ըստ կարելւոյն մանրամասն, այս կնճռոտ խնդրի վրայ:

Գալով մասնաւորապէս Ա. Ալթըպարմաքեանին, պէտք է ասեմ, որ ես էլ շատերի հետ միասին, համոզուած եմ, որ նա յանցաւոր է: Վերջերումս մեր վստահելի ընկերներից մէկը սկսել է պնդել, թէ Ալթ. անմեղ է: Մեր ընկերոջ այս համոզումը չի կարելի անուշադիր թողնել. նրա հետ ես նամակագրութեան մէջ եմ Ալթ. մեղսակցութեան հարցի մասին, անշուշտ չուտով մենք մի եզրակացութեան կը գանք: Ապրանքը յամենայն դէպս մեր ձեռքին պէտք է պահել, որովհետեւ Ալթ. եթէ այնքան էլ մեղաւոր չլինի, որքան

մենք ենք կարծում, նա բոլորովին անմեղ էլ չէ կարող լինել, ինչպէս մեր ընկերն է պնդում: Ի միջի այլոց խնդրեմ հազորդել գրաւման պարագաները և նոյնպէս յայտնել, թէ Առաքելը կարող է արդեօք որ և է միջոցով յետ ստանալ իր ապրանքը:

Ինչպէ՞ս էք դուք, Իմացայ, որ ձեր գործերը լաւ չեն եղել, ինչպէ՞ս են հիմա:

բարեկամական բարեւանքով՝

Ռոստոմ

13 Մարտի 1900

Ֆիլիպէ

29 Մարտի 1900 Ֆիլիպէ

Յարգելի բարեկամ

Պ. Յ. Ծանկիւլեան,

Ձեր նամակը, — ինչպէս արդէն իմացած կը լինէք իմ բաց գրից, — ստացայ կայարանի ճանապարհի վրայ, երբ պատրաստուում էի մօտակայ մի գիւղաքաղաք գնալ՝ զէնքի խնդրին ծանօթ մէկին հարցաքննելու համար: Հարցաքննութիւնները գրաւոր, ստորագրութիւններով. հիմա ձեռքիս է:

Եթէ ես անմիջապէս ճանապարհ չընկայ Վառնա Ալթ. խնդրի համար, դրա պատճառն այն էր, որ իմ կարծիքով, ատեան կազմելու դեռ ժամանակը չէ. մեր ձեռքին դեռ այնքան փաստեր չկան, որ կարողանանք ատեանի առաջ դնել և դատաւորներին, ովքեր էլ դրանք լինին, համոզել սրա կամ նրա անպայման մեղսակցութեան մէջ: Սա գլխաւոր պատճառն է, ձեր և Ալթ. միջեւ գոյացած համաձայնութեան կէտերի մասին մի այլ անգամ կարծիքս կը յայտնեմ:

Երբ ես Ձեզ գրել էի, թէ չպէտք է աճապարել,

գրանով ուզում էի ասել, թէ սպասենք, մինչեւ որ կարողանանք որքան կարելի է չափ գրաւոր փաստեր ձեռք բերել: Սեփական համոզում գոյացնելը բաւական չէ, մեր ձեռքին պէտք է ունենանք այնպիսի փաստեր, որ ուրիշներին էլ կարողանանք համոզել. այնպիսի մի փաստ, որ այս օրերս յաջողեցանք ձեռք ձգել, այսինքն գրաւոր յայտնութիւն իր և վկաների ստորագրութեամբ: Իսկ եթէ ոչ, եթէ մենք բերանացի ցուցմունքների հիման վրայ այս կամ այն վճիռը կայացնենք, չի կարող պատահի, որ մարդը վաղը իր խօսքը փոխի, ուրանայ իր ասածները: Հասարակութիւնը ինչպէ՞ս իմանայ, թէ ով է ճշմարիտը, արդարո՞ւ Սկզբում ես էլ էի աճապարում, բայց յետոյ համոզւեցի, որ աւելի լաւ է սպասել և կողմնակի ճանապարհներով գրաւոր ապացոյցներ ձեռք բերել, քան թէ շտապել և առանց համոզեցուցիչ փաստերի գործ տեսնել, որովհետեւ ամենամեծ յանցաւորը անգամ ասպարէզ կ'ունենայ իրեն արդար հռչակելու և կեղծ թէ անկեղծ հաւատացողների խմբի միջոցով ազմուկներ յարուցանելու:

Նոյն է մասնաւորապէս Ալթ.ի վերաբերմամբ: Եթէ հիմա ատեան կազմուի. ի՞նչ փաստ կարող ենք առաջ բերել, բացի բերանացի յայտնութիւններից, և մարդը կարող է միշտ միջից դուրս գալ. չնայած որ ընդհանրութեան կարծիքով նա է ամենազխաւոր յանցաւորը: Դուք գուցէ հարցնէք, թէ այս դէպքում ի՞նչ իրաւունք ունինք նրա ապրանքը գրաւած պահելու: Այն հիման վրայ, կը պատահի անհամ ես, որ Ալթը Բարմաքը Կարապետի փախչելուց յետոյ սիրացել է նրա թողած գոյքին և իր վրայ է աւել նրա պարտքերը վճարելու պարտականութիւնը: Սա արդէն անպայման ապացուցուած իրողութիւն է: Արդ, Դաշնակցութիւնը

Կարապետի պարտատէրերից ամենամեծը լինելով՝ իրաւունք ունի գրաւել Ալթ. ապրանքը, երբ սա չի մտածում վճարել Կարապետի ամենախոշոր պարտքը: Եթէ նոյն իսկ Ալթը Բարմաքը բոլորովին անպարտ լինի զէնքը ծախելու գործի մէջ, դարձեալ մենք իրաւունք ունինք պահանջել նրանից մեր պարտքը:

Չաճապարելուս միւս պատճառը այն էր, որ կարողանանք մի կերպ հաստատ իմանալ, թէ ուր և ո՞ւմ մօտ են գտնուում Կարապետի թողած սնտուկները: Այդ էլ իմացանք, հարկ եղած դիմումներն արինք և գուցէ մի քանի օրից յետոյ սնտուկները մեր տրամադրութեան տակ լինին: Գոնէ այսպիսի մի խոստում տեղի է ունեցել:

Աւելորդ եմ համարում աւելացնել, թէ այս բոլորը դեռ եւս հրապարակ հանելու չէ, որ կարող է այս կամ այն կերպով վնասել մեր գործին:

Եթէ դուք կարողացել էք ձեռք ձգել դրական փաստեր Ալթ.ի մեղսակցութեան վերաբերեալ, խնդրեմ ինձ յայտնել, և առհասարակ այնպիսի մի ճանապարհ բռնենք, որ ամէն ինչ մեր մէջ խորհրդակցութեամբ կատարւի, որպէս զի իրարու չհակասենք: Անձնական տեսակցութիւնը, ի հարկէ, աւելի լաւ կը լինէր: Ես արգէն մտադիր եմ դուրս գալ Ֆիլիպէից մի պտոյտ անելու մեր կազմակերպական գործի համար, բայց ժամանակը այնքան էլ յարմար չէ:

Իսկ եթէ Ալթ.ը հաստատ խօսք է տալիս (գրաւոր), որ Կարապետին բերել կը տայ եւ կը պահի, մինչեւ որ դատար վերցանայ, այն ժամանակ, խօսք չկայ, անմիջապէս ճանապարհ կ'ընկնիմ: Չպէտք է մոռնալ, որ զխաւոր դատը Կարապետինն է և ոչ Ալթը Բարմաքին: Սպասելով ձեր նամակին

Միամ ձեր
Ռոստոմ

28 Ապրիլ 1900 Ֆիլիպե

Յարգելի բարեկամ

Պ. Ճանկիրւեան,

Ստացայ Ձեր վերջին նամակը, որ ինձ բաւական զարմանք ու ցաւ պատճառեց:

Երկիւղ կրելով, որ չլինի թէ ձեր նամակի կէտերին մանրամասը պատասխանելը նոր թիւրիմացութիւնների տեղիք տայ, թողնում եմ այդ, սպասելով անձնական տեսակցութեան, ուր, յուսով եմ, բոլոր թիւրիմացութիւնները կը պարզուին:

Վառնա գալ մտադիր եմ մօտաւորապէս ամիս, ամիս ու կէս յետոյ:

Յարգանք՝ Ձեր
Ռոսսով

6 Մայիս 1900 Ֆիլիպե

Յարգելի բարեկամ

Պ. Ճանկիրւեան,

Ձեր բացգիրը, որով յայտնում էք մի քանի Դաշնակցականների և Վարդի միջեւ ծագած խնդիրների մասին, ստացել եմ:

Քանի որ տեղւոյս կոմիտէն արդէն ստանձնել է առժամեայ կեդր. կոմիտէի դերը, որուն կը վերաբերին բոլոր այդ կարգի խնդիրները, թող Վարդից դժգոհ դաշնակցականները փութան անմիջապէս պարզել նրան իրենց դժգոհութեան էութիւնը:

Ձեր բացգիրը ներկայացրի տեղւոյս կոմիտէին, և իր երեկուայ նիստին մէջ ուղեց նախ և առաջ հասկընալ խնդիրը:

Թող ուրեմն շտապին հաղորդել եղելութիւնը իր բոլոր մանրամասնութիւններով:

Յարգանք՝ Ձեր
Ռոսսով

Վարդօն բացարձակապէս զիս կը շոյէր և կ'ուզէր միշտ բարեկամ մնալ ինծի հետ, որպէս զի գտնէ Վառնայի հետաքրքիր հայերը այն համոզումը գոյացնէին թէ, Վարդօն իբր ներկայացուցիչ մեղաւոր չէ այդ խնդրոյ մէջ, քանի որ իմ բարեկամութիւնս կը վայելէ: Իսկ Վառնայի հայերը հետզհետէ կ'սկսէին կասկածով վերաբերուիլ դէպի ինձ: Քանի որ Պուրկազի զէնքերու գողութիւնը և զեղծումը հրապարակին վրայ էր. ինծի այլեւս ուրիշ միջոց չկար, միակ միջոցս էր խիստ սառն կերպով վարուիլ Վարդօյի հետ մինչեւ որ Դաշնակցութեան արեւմտեան պիւնոյին հետ իմ յարաբերութիւններս վերջ գտնէր:

Բոլորովին անկեղծ և անվերապահ կերպով Վարդօյին հասկցուցած էի դէպի զինք ունեցած սառն վերաբերումս, և թէ Վառնայի կարեւոր դասակարգի ինձմէ պահանջուած բացատրութեանց կը պատասխանէի. այո՛, Վարդօն որոշ կերպով յանցաւոր է զէնքերու խնդրոյն մէջ, գողնալ և գողցնել տալ միեւնոյն բանն է կուսակցութեան մը ներկայացուցիչի համար:

Վարդօն արդէն լսած ու տեղեկացած էր որ զինքը կ'ամբաստանեմ այդ խնդրոյն մէջ:

Վարդօն՝ Դամէր Սըշաւիւր և Երուանդ Սրմաքէշ-խանլեանը պատրուակաւ մը վշտացուցած էր. այնպէս որ անոնք ստիպուած էին Շաւոնում թերթը Վարդօյին թողուլ:

Վառնայի մէջ կը հրատարակուէր նաեւ Իրաւունք անունով թերթ մը որու խմբագիրը և տէրն էր Յակոբ Գուրպէթեան:

Երեւոյթէն կը գուշակուէր արդէն թէ Պուրկազի զէնքերու խնդիրը շուտով պիտի պայթի:

Բացի Պուրկազի զէնքերու խնդրէն Վարդօն ժա-

մանակին Դաշնակցութեան կանանց «Արշալոյս» խումբի գրամներուն մէջ ալ ահագին զեղծումներ ըրած էր։

Վառնայի մէջ շատերը գիտէին թէ Պուրկազի և «Արշալոյս» խումբի խնդիրը ձեռք պիտի առնեմ պէտք եղածն ընելու։

Վարդօն հետեւեալ երկտողը զրկած էր ինծի Յ. Խաչիկեանի միջոցաւ պայմանաւ որ օրինակեմ և բնագիրը նորէն Խաչիկեանին յանձնեմ։

Պարոն Ճանկիւլեան

Ձեր գաղտնի քայլերը իմ անձս մրտտելու համար՝ ըսլորն ալ յայտնի են ինձ, նոյնիակ ձեր վերջին գարթ փօսթալը Ֆիլիպէ գրած, քանի մը Դաշնակցականներու կողմէ, ևս գիտեմ ինչ վրէժ էք լուծում ձեր «Դիմակամաւորներ» չտպագրելու և այլ խնդիրներ են, գիտեմ նոյնպէս ձեր աջակիցները, որ նոյնպէս ցաւեր ունին, ի դուր էք մուծ անկիւններում գործում։ Սուլթանի թուղթան ջարդողը բաց ճակատ պէտք է կռիւ մղէ, իմացէք որ ձեզ բացարձակապէս արհամարհում եմ։ Ինչ որ ունեցել էք մինչեւ հիմայ չէք ասեր ցած մարդ էք, և եթէ զիտցածներդ պահէք ևս առաւել ցած էք։

Արվախի

Վառնա 10 Մայիս 1900

Վարդօն քանի մը օրէն վերջ սոյննամակը նոյնութեամբ հրատարակեց Շաքսումի մէջ։

Քանի որ Արվախի Վարդօ կը պահանջէր պէտք էր հրատարակէի խնդիրը, թէեւ վերջի նամակաւս պիւռօյին և Ռոստոմին գրած էի թէ. եթէ Պուրկազի և «Արշալոյս» խումբի խնդիրներու մասին չը կարողանամ գոհացում տալ անձամբ և նամակով ինձ դիմողներուն պիտի ստիպուիմ հրապարակ գալ։

Ռոստոմ ինծի կը գրէր.

Յարգելի բարեկամ

Պ. Ճանկիւլեան,

Հաստատում եմ 5—6 օր առաջ գրած նամակս։

Ստացայ Ձեր Մայիս 8ի նամակը, որով յայտնում էք, թէ ստիպուած էք հրապարակ դուրս գալ և ամէն ինչ պարզել ժողովրդին. միեւնոյն ժամանակ ինձ դարձեալ հրաւիրում էք Վառնա, յոյս ունենալով, որ իմ ներկայութեամբ խնդիրը կարող է ուրիշ ելք ստանալ։

Նախ և առաջ չեմ կարող զարմանալ չյայտնել, որ Ձեր նամակներուն մէջ դուք աւելորդ էք համարում յայտնել ինձ մինչեւ անգամ այդ խնդիրների ինչ լինելը. մինչդեռ պատրաստուում էք, — երեւի ամենայն մանրամասնութեամբ, — հրապարակ հանել նոյն խնդիրները ժողովրդի առջեւ։ Ձեմ հասկանում, ինչ է պատճառը, որ նախ քան հրապարակ հանելը, — որի վնասները ինքներդ էք խոստովանում, — ինչ է պատճառը, որ չէք պարզում ինձ. կամ Դաշնակցական մի որ և է մարմինն գոնէ շատ համառօտ կերպով յարուցելիք խնդիրների էութիւնը։ Գուցէ թիւրիմացութիւններ կան, որ կարող են պարզուիլ նամակագրութեամբ, և դուք պատճառ չէք դառնալ Դաշնակցութեան վրայ նոր անտեղի ամբաստանութիւնների բարդութիւններ։

Շատ լաւ դիտեմ, որ իմ ներկայութիւնը վառնայում աւելի շուտ կը պարզի խնդիրը, սակայն ևս էլ ստիպուած եմ ցաւօք սրտի կրկնել, որ հիմա, մօտ ժամանակներումս, անկարող եմ ձեռք առաջարկն ընդունիլ։ Ձեմ կարծում, որ արամադրուած լինիք իմ այս ընթացքը բացատրելու անհոգութեամբս դէպի Դաշ-

նակցութեան շահերը : Անշուշտ պէտք է ընդունէք , որ կարող են լինել շատ կարեւոր պատճառներ , որ թոյլ չտան ինձ մօտ օրերս հեռանալ Ֆիլիպէից :

Սրա հետ միասին աւելացնում եմ , որ ամէն կերպ կ'աշխատիմ որքան կարելի է շուտով կարգադրել մի քանի անյետաձգելի գործեր և ճանապարհ ընկնել դէպի Վառնա մատդրուում ժամանակիցս աւելի շուտ :

Իսկ եթէ կարծում էք , որ մի երկու շաբաթ սպասելը մեծ վնաս կը պատճառի ձեր գործին , եթէ համոզուած էք , որ կազմակերպութեան վերաբերեալ զանազան խնդիրներ , այն էլ դեռ չպարզուած խնդիրներ , — լրագրութեան նիւթ դարձնելով՝ ծառայութիւն պիտի մատուցած լինէք յեղափոխական գործին . այն ժամանակ , ի հարկէ , ինձ այլեւս ասելիք չի մնար :

Այն էլ աւելացնեմ՝ նոր թիւրիմացութիւնների տեղիք չտալու համար , որ իմ Վառնա գալս ոչ մի պաշտօնական կերպարանք չի կարող ունենալ : Ես կը գամ իբր մասնաւոր անհատ Դաշնակցութեան շահերի համար երկու ուրիշ անհատների միջեւ ծագած թիւրիմացութիւնները պարզելու նպատակով : Ես ոչ ներկա կայացուցիչ եմ այստեղ և ոչ դրա նման մի այլ պաշտօն ունիմ : Այնպէս որ , եթէ անպատճառ ուղենաք այս գործին պաշտօնական կերպարանք տալ , այն ժամանակ պէտք է դիմէք տեղւոյս կոմիտէին . որ է այսօր Դաշնակցութիւնը ներկայացնող մարմինը Պալքանեան երկիրներում :

Անցեալներում էլ եթէ զբաղուել եմ այդ կարգի խնդիրներով , դա եղել է ամէն անգամ բիւրօյի յատուկ յանձնարարութեամբ և այն էլ այնպիսի մի ժամանակ , երբ Վարդը ներկայացուցչի պաշտօնից հրաժարել էր տակաւին տեղւոյս կոմիտէին չէր ստանձնել առժամեայ կեդր . կոմիտէի պաշտօնը :

Այսքանը բաւական համարելով և յոյս ունենալով , որ Ձեր յետագայ քայլերում անտես չէք առնել յեղափոխութեան շահերը :

Մնամ ձեր

Ռոստոմ

11 Մայիս 1900 Ֆիլիպէ

Ռոստոմի սոյն նամակը ընականաբար գէշ պիտի ազդէր իմ վրայ , չը գիտէի թէ Ռոստոմը վերջի պահուն ինչո՞ւ պիւռօյէն իրեն յանձնուած պաշտօնը կը լքէր իրեն գրած նամակիս պարունակութիւնը չը հասկընալ կը ձեւացնէր և թէ զիս կը յանձնարարէր կեդր . կոմիտէին հետ թղթակցիլը : Իսկապէս Պուրկաղի զէնքերու զեղծումի խնդիրը Տրէյֆիւսի խնդրոյ նման կը կնճռուէր հետզհետէ , և կարծես այդ երեւոյթներէն կը գուշակուէր որ զիս յուսահատեցնել կ'ուզէին , բայց ես յուսահատողներէն չէի : Քանի որ անգամ մը Պուրկաղի և Տիկնանց մասնաճիւղի խնդիրը ձեռք առած էի որոշած էի մինչեւ վերջ հետապնդել ինչ գնով ալ ըլլաւ մինչեւ որ խաչագողները հրապարակ հանէի :

Արդէն Վառնայի մէջ Ալթը Բարմաքի հետ բաւական գործ ունեցած էի , ինչպէս նաեւ Վարդօյի հետ . իսկ վերջի պահուն Ռոստոմի իր պաշտօնէն ձեռքնիւթափ ըլլալը տեսնելով , որոշեցի ստիպողական կերպով հեռագրով զինք Վառնա կանչել որ իսկոյն եկաւ :

Ռոստոմը Վառնա հասնելուն պէս գործի սկսեցինք և քանի մը օրուան մէջ խնդիրը բաւական պարզուեցաւ . ես պէտք եղած եզրակացութեան հասած և համոզում գոյացուցած էի . բայց նորէն գաղտնիքն զաղտնիք կը մնար :

Քանի որ Ռոստոմը Վառնայէն մեկնած էր , և ես պէտք եղած համոզումը գոյացուցած էի . քանի որ

Պուրկաղի և տիկնանց մասնաճիւղի զեղծումներու մասին իմ պիւնոյի և Ռոստոմի ու Վարդոյի մէջ ահագին խնդիրներ տեղի ունեցած էին, և վերջապէս քանի որ ժողովուրդը չատ իրաւամբ կը պահանջէր որ այդ կենսական խնդիրները պարզեմ և անոր մասին հրապարակաւ բացատրութիւն տամ. ես պարտաւոր էի ժողովուրդի այդ պահանջին գոհացում տալ. ուստի 1900 Յունիս 14ին Իրաւունքի մէջ կը գրէի:

ԱՆՀԱՏԻ ՄԸ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Կտրէ անբուժելի վերքը՝ որ մարմնոյ
«մնացեալ մասը չը վարակուի»

Յաւալի է թէեւ որ նորէն տխուր ու ցաւալի դեր մը ստանձնելու դրութեան մէջ կը գտնուիմ, բայց ինչ որ կը վերաբերի ժողովուրդի շահուն և օգտակար է հանրային գործին, պատրաստ եմ միշտ սիրով հտանձնելու այն դերը և կատարել կարողութեանս չափով, որչափ տխուր և ցաւալի ըլլայ:

Ինչպէս յեղափոխական զինուորի մը պարտականութիւն է կռուիլ բռնութեան դէմ իր ազգի և հայրենիքի ազատութեան համար, նմանապէս ալ պարտական է յեղափոխական ասպարէզի վրայ սլքտացող կասկածելիները իրենց իսկական գոյնով ներկայացնել ժողովուրդին:

Ինչ փոյթ ժողովուրդին երբ յեղափոխական մը մոռնալով իր նուիրական պարտականութիւնը միշտ կը տեսնէ ինքզինք փառաց ի փառս հասնելու երեւակայական սեւ երազներով մրափել, և այդ մրափումէն վերջ ինքզինքը գտնէ հոն՝ ուր որ էր արդէն: Եւ վերջապէս՝ ինչ փոյթ որ այդ տեսակ գործիչ մը իր երազ-

ները և օգային երեւակայութիւնները իրականացած չը տեսնելով կ'սկսի զղջալ և վա՛յ կարդալ ըսելով. «աւաղ փառացս անցաւորի» բացազանչութիւններով հոգեւորն շահաւորներ կ'արձակէ. իսկ ժողովուրդի աննըւան գաւաճ մը երբ կը տեսնէ որ այդ կարգի գործիչներ կ'սկսին իրենց ընթացքով յեղափոխական գործին վրայ անպատուութեան շուք մը ձգել, ժողովուրդի ճակատագրին հետ խաղալ, և յեղափոխական ասպարէզը իրենց շահատակութեանց վայր մը դարձնել, ահա այն ատեն իր անհատական պարտականութիւնը կատարելու նպատակաւ կ'սկսի ձայն բարձրացնել, հաւլածել, հարուածել, և դիմակադերձ ընելով իբր անպէտ և վնասակար արտաքսել ասպարէզէն այդ կարգի յեղափոխականները և գործիչները:

***

Պալքանեան երկիրներու Հ. Յ. Դաշնակցութեան ընդհ. ներկայացուցիչ Պարոն Վարդոյի անցեալը արդէն մեզի ծանօթ էր, որովհետեւ տարիներ առաջ մեր ընկերներէն քանինները որոնք իրեն հետ գործ ունեցած էին, մանրամասն կերպով մեզի նկարագրած էին որ վնասակար եղած էր Յեղ. գործին: Երբ Պուրկաղի հասանք նոյն նկարագրութիւններն էին որ կը կրկնուէին. հետեւաբար իր անցեալը չատ գէշ և տխուր տպաւորութիւն թողուցած էր մեր վրայ. և ահա այս ամէնուն վրայ կուգային իրենց անմոռանալի և նշանաւոր տեղը գրաւել Պուրկաղի 28 սնտուկ գողցուած զէնքերու և տիկնանց մասնաճիւղին զեղծման խնդիրները: Ներկայացուցիչ պարոնը ինք լաւ գիտէր թէ այս վերջի խնդիրներէն ինչ սոսկալի անկում կրած ու վարկաբեկ եղած էր:

Մենք այս վերջի խնդիրներուն աւելի մօտէն ծա-

նօթ և պրպտողներէն մէկն էինք . ամենքէն առաջ մենք զգուսնքով մը ու արհամարհանքով մը երես դարձուցինք իրմէն . ինչպէս մինչեւ ցարդ նոյն վարմունքն ունեցած էինք իր նմաններուն հետ : Ուստի քանի մը անգամ ուղղակի և թէ անուղղակի կերպով իրեն հասկցուցած էինք որ այլեւս չմօտենայ և չը տեսնուի մեզ հետ . բայց ցաւ է ըսել որ ինքը մեր այս պարզ և որոշ ակնարկութիւնը լաւ հասկնալով հանդերձ, չհասկնալ կը ձեւագնէր : Իր ծրագիրը գէշ չէր , եթէ երբէք յաջողէր :

Պ . Վարդօ կուգէր իր վարկաբեկութեան դարման և անկումի կանգնումն մեզ հետ տեսնուելուն և բարեկամ մնալուն մէջ գտնել . ուստի մենք իր յամառութիւնը տեսնելով , բռնեք :

«Պ . Վարդօ» ժողովուրդը թէ բացակայութեանս և թէ երեսիս կ'ըսէ . — «Այդ անպատիւ պարոնին հետ տեսնուիլդ քեզի պատիւ չը բերեր :»

Գիտէ՞ք Պ . Վարդօն այս խօսքերէն քանի մը օր վերջ ինչ ըրաւ . — իր սովորական յատկութիւնով հայհոյալից երկտողով մը մեզ կը հրաւիրէր հրապարակ գալ և չափուիլ իր հետ :

Մենք իր երկտողը կարդալէ վերջ ըսինք . այս ուղտորմէին բերնով և գրչով հայհոյելու համար ստեղծուած է . բոլորովին ինկած է և այլեւս վերականգնելու յոյս չկայ :

Ծիշդ խօսելով ցաւ զգացի — քանի հայ մըն էր վերջապէս — որ գինքը այդ վիճակին մէջ տեսնելով գոնէ համեստութեան ձեւով չգիջանեցայ երկտողով մը պատասխանելու անպատուութիւն յանձն առնել :

Բարեկամներս իրենց նամակներով 28 սնտուկի և Տիկնանց մասնաձիւղի խնդիրներու մասին տեղեկու-

թիւններ ուղած էին , նամակներուն պատասխանել հարկ չկար քանի որ կ'սպասէի այդ խնդիրներու կարգադրութեան եւ բաւարարութեան . իսկ հակառակ պարագային մտադիր էի արդէն հրապարակաւ պարզել այդ խնդիրները :

Վերջի քանի մը օրուան ճամբորդութեանս միջոցին տեսայ որ հայեր ընդհանրապէս կը հետաքրքրուէին ատ խնդրով և թէ նախկին ընկերներս ու բարեկամներս կ'ստիպէին որ օր առաջ հրապարակեմ այդ խնդիրները . ուստի խոստացայ քանի մը օրէն յետոյ հրատարակել :

Հաւանական է որ Պ . Վարդօ առանց այդ գրութեանս վերջանալուն սպասելու սկսի իր ծանօթ յատկութիւններով և Աւօ , Հիւլէ և Կէտ կեղծ անուններու տակ պատասխանել կամ գրել :

Թերեւս այդ պարոնը իր ամենաստոր գէնքին դիմէ զիս մրտելու համար , Դաշնակցութեան հակառակ ներկայացնել . թող բնաւ չփորձէ այդ բանը ընել քանի որ նամակներս կենդանի վկաներ են որ բարեկամն եղած եմ Դաշնակցական կուսակցութեան : Այո՛ կը սիրեմ կուսակցութիւնները բայց կուսակցութեանց մէջ գտնուած բախտախնդիրներ ու խաչադողներ սոսկալի կերպով կ'ատեմ և իրենց դիմակները պատուելու բնաւ չեմ վարանիր : Բարի է մեզ յուսալ և թէ պատճառներ ունինք այնպէս հաւատալու թէ Դաշնակցութիւնը Պ . Վարդօի անուղղայ ընթացքը — անբուժելի վէրքը — ի նկատի ունենալով ներկայացուցիչ ըլլալէ պիտի դադրեցնէ ու քիչ օրէն բոլորովին պիտի աւտաքսէ Դաշնակցութեան յուզուած և պղտորուած մտքեր հանդարտեցնելով , քանի որ ժողովուրդը «ըսի ըսաւ»ներ թերթերու մէջ կարգալէ այլեւս ձանձրացած ու զգուած է . հետեւաբար ես այդ պարոնի բոլոր գրուածներուն բնաւ երբեք չպիտի

պատասխանեմ. այլ միայն մէկ միջոց մը կ'ընտրեմ որ ամենէն բարերար ու կտրուկն է :

Ես գրածներս տօքիւմաններով ապացուցանելու պարտաւոր եմ և ամբաստանեալ Վարդօն ինքզինք արդարացնելու իրաւունք ունի. հետեւաբար ես կ'առաջարկեմ տեղւոյս բանիմաց, պատուաւոր և չէզոք ազգայիններէն ընկերական ատեան մը կազմել և այդ ատեանը վճռէ յանցաւորի պատիժն :

Գիտեմ Պ. Վարդօն այս առաջարկս չպիտի ընդունի, ինչպէս չընդունեց և հակառակեցաւ 28 սնտուկի համար կազմուելիք ընկերական ատեանին :

Պարոն Վարդօն պատուաւոր և համեստ ճանչցուած տիկին մը. օրիորդ մը և պարոն մը կը հրաւիրէ պիտական դատարան, ինչ զարմանալի և ջաւալի բան. կը ցաւիմ որ դեռ կ'ուզէ իր անկումէն վերականգնելու ճիգեր ընել, և իրեն վերադրուածներէն օձիքը ազատել ու ժողովուրդի աչքին փոշի փչել. առանց գիտնալ ձեւացնելու թէ այլեւս ո՛ւշ է . . . :

Յեղափոխական տիկիներ և օրիորդներ օտար դատարաններուն ներկայացնել և յեղափոխական հաշիւներ այդ դատարանին մէջ մաքրել, ասկէց աւելի ամօթ և անպատուութիւն կրնա՞յ ըլլալ ժողովուրդի մը համար. արդեօք այդ պարոնը առանց կարմրելու կարո՞ղ է մատնանիչ ընել և ցոյց տալ որ և իցէ ազգի մը յեղափոխականները որ իրենց հաշիւները օտար դատարաններու առաջ կարգադրած ըլլան. հետեւաբար բնաւ ներելի չէ իրեն ժողովուրդի մը պատուոյն հետ խաղալու :

Պարոն ներկայացուցիչը շատ լաւ գիտէ որ տիկնանց մասնաճիւղի խնդիրը հրապարակ հանող ես եղած եմ և թէ չկրնար ուրանալ որ ուրիշի մը միջո-

ցաւ կ'ուզէր ինծի լուր ղրկելով որ Տիկնանց Մասնաճիւղի խնդրին չը միջամտեմ. արդեօք ինչո՞ւ : Ինքը լաւ գիտէ պատճառը : Ուրեմն ինչո՞ւ փոխանակ զիս դատարանին յանձնելու ուրիշները կը յանձնէ. այո՛, ես իբր հայ ժողովուրդի զաւակը իրաւունք ունիմ հետաքրքրուելու, իմանալու և հաշիւ պահանջելու թէ, ինչո՞ւ այդ զեղծումները տեղի ունեցած են, սանթիմներով հաւաքուած այդ խոշոր գումարները ինչ կղան և կամ ո՞ւր մնացին. . . : Հետեւաբար եթէ այդ պարոնը անպատու կ'ուզէ յեղափոխական հաշիւներ օտար դատարանի մէջ մաքրել, եթէ այդ պարոնի ըսածը լոկ սպառնալիք մը չէ, և եթէ երբեք այդ պարոն այնչափ քաջութիւն ունի դատարան դիմելու, ես ի սրտէ յարգելով Պուլկարական օրէնքները միշտ պատրաստ եմ սիրով և յօժարութեամբ ընդունիլ դատարանի հրաւիրագիրը և արձակած վճիռները :

Յ. Կ. ՃԱՆԿԻԻԼԵԱՆ

Վարդօ՛ առանց գիտնալու թէ այդ օրը Իրաւունքի մէջ պիտի սկսէի «Յանցանք որո՞նք են» խորագրով մէկ ամսոյ չափ գրել իր դէմ, հետեւեալը պատասխանեց .

ՎԵՐՋՍՊԷՍ Հայերէն Հուգուգի(*) նոր գործիք, Յ. Ճանկիւլեան դադարեց կանանց ետեւ թագնուած գաղտնի խտրիզներ սարքելուց ու իմ մի, ինչպէս և ինքն է խոստովանում, խիստ պահանջի համեմատ հրապարակ եկաւ : Սակայն այդ արգահասելի կրկին քաջութիւնը չունեցաւ որոշելու թէ ինչի՞ մէջ է մեղադրում ինձ : Ուստի այդ ինքնակոչ դատախազին հրաւիրում եմ նոյն Հուգուգի մէջ որոշ կերպով յայտարարել թէ ինչո՞ւմ է ինձ մեղադրում, որպէս զի ես էլ ըստ

(*) Իրաւունք թերթը կ'ակնարկէ :

1900 Յունիս 17

ՅԱՅՅԱՆՔԸ ՈՐՈՒՆ Է

Ա.

28 ՍԵՏՈՒԿ ԶԷՆՔԵՐՈՒ ԽԱՉԱԳՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Յեղափոխութիւնը սուրբ է. յեղափոխութեան զինուորներ, մաքուր, անկեղծ և անձնուէր պէտք է ըլլան: Գերի և ստրուկ ազգերու բարօրութեան և ազատութեան միակ միջոց միշտ յեղափոխութիւնը եղած է և պիտի ըլլայ:

Խիստ ցաւալի է ըսել թէ վերջի տարիներս մեր յեղափոխական գործը հետզհետէ այնպիսի կերպարանք մը ստացաւ որ այսօր ժողովուրդի մէկ մասը բոլորովին տարբեր կերպով կը վարուի դէպի այդ սուրբ գործը և այդ գործի զինուորները. այսինքն 90—96 թուականներու բաղդատմամբ բոլորովին հակապատկերն է:

Այդ քննադատութիւնը ընել և պատճառները քննել երկար ուսումնասիրութեան պէտք ունին, հետեւաբար զանց կ'ընենք. բայց միեւնոյն ժամանակ մենք ազատ ենք մեր անհատական համոզումները և կարծիքները յայտնել:

Իրենց ազատութիւնը և անկախութիւնը ձեռք բերող ազգաց պատմութիւնները երբ կարդանք պիտի տեսնենք որ իրենց յեղափոխական ասպարէզի մէջ գտնուած են, բաղդախնդիրներ, եսամոլներ, չահախնդիրներ, խաչագողներ, դաւաճաններ և մասնիչներ. բայց միեւնոյն ժամանակ պիտի տեսնենք որ այդպիսիներ իրենց արժանաւոր պատիժները կրած են:

Դժբաղդաբար մեր մէջ ալ գտնուեցան այդպիսի վատ և ստոր արարածներ, որոնք արդէն վաղուց ա-

այնմ վարվեմ, ոչ թէ ընկերական կամ պատուոյ ատեանի առջեւ, որովհետեւ այդ առասպելական ստախօսին ես ոչ ընկեր և ոչ պատուաւոր եմ ճանաչում, այլ պետական դատարանի, որը պատժում է սովորական զրպարախնդիրներն և ոճրագործներին:

Բոլորովին միտք չունիմ բանտ նստեցնել ծանկիւլեանին, այլ մեծ փափաք՝ պետական օրէնքով իր բարոյական անկման վերջին պսակը պաշտօնապէս ճակտին փակցնել, չը նայելով որ սարսափելի տօկիւմաններ ունի, և ներքէլ...

Իսկ գալով կանանց խմբի գանձապահուն և հաշուակալուն, վերջնապէս առաջարկում եմ դրանց որոշել թէ՛ իրենց այդ յայտարարած 507 ֆրանկից անձնապէս իմ միջոցով որչափ գումար են յանձնել տեղական կոմիտէին և յայտարարել իրողութիւնը՝ որ ես իրենց հետ ուրիշ ոչ մի դրամական գործ չեմ ունեցել. հակառակ պարագային, ես, չը լինելով ոչխարային ազգասէր, և իրենց փաստարան «ասպետ ծանկիւլեանի մը» խրատներին կարեւորութիւն չտալով, պատիւս պաշտպանելու համար, պէտք է կատարեմ իմ առաջին որոշումս՝ դրանց դատարան հրաւիրելով. որպէս զի յստակ կերպով պարզուի թէ ես կանանց խմբի խառնափնթոր հաշիւների մէջ բաժին չունեմ, Իսկ գալով այն թէ՛ իմ ասածներս լոկ սպառնալիքներ չեն, ինչպէս ուզում են հասարակութեան հաւատացնել, այդ կարող են հաստատել դատի յանձնվածները, որոնք դատարանի կոչնագրերը արդէն մի շաբաթ է որ ստացել են:

ՎԱՐԴՈ-(ԱՐՎԱԽԻ)

1900 Յունիս 17

ռիթմի մը կ'սպասէին իրենց շահատակութիւնները ի գործ դնելու, ժամանակը հասած նկատելով՝ դէմքերնուն դիմակ անցուցած, ազգասիրական սկզբունքներուն գաղափարներուն մարմնացումի ճիշդութեամբ, անկեղծի և անշահախնդրի յատկութեամբ, անձնուէրի և անձնազոհի պարտականութեամբ, իբր իրենց ստրուկ և տառապեալ եղբայրներուն ցաւերուն և վիշտերուն ցաւակից, յանուն իրենց ազգի և հայրենիքի ազատութեան, չարչարուելու, բանտարկուելու և մեռնելու պատրաստ՝ անկեղծ և մաքուր զինուորի մը պէս եկան և ինքզինքնին յեղափոխական ասպարէզին մէջ նետեցին, ճիշդ գառնազգեստ գայլերու նման: Չը մոռնանք ըսելու նաեւ այնպիսիներ ինքզինքնին բարձր խտէալի մը տէր (°) կը ցուցնէին:

Վերջէն տեսնուեցաւ որ այդպիսիներ գոնէ անուս և պարզ զինուորի մը չափ անկեղծ և մաքուր ըլլալու ազնուութիւնը չունեցան և անուս ու պարզ զինուորը իրաւունք ունեցաւ իրեն թոյլ տալու այդպիսիներուն ըսելու. «Թեկ եմ խելքիդ. ուսմանդ և գրչիդ ալ վրայ»:

Յանցանքը որո՞ւնն է.— ժողովուրդին է թէ դիմակաւորներուն:

Դիմակաւորները յանցաւոր չեն. քանի որ անխղճութեամբ իրենց արհեստ բրած են կեղծել. կողոպտել, ժողովուրդի արիւն քրտինքով ժողոված սանթիմներ կորզել և այդ գումարը իրենց շուայլ և հանգիստ ապրուստին յատկացնելու. այո՛, յանցանքը ժողովուրդինն է որ այդպիսիներու սխրագործութիւնները տեսնելով և դիտնալով հանդերձ կը պաշտպանէ և այդպիսիներու ազտութիւնը վարագոյրով մը ծածկելու համար ամէն ճիգեր կը թափէ ամենէն ստոր միջոցներ չի խնայեր, պարզ գործիք մը և դասալիք մը ըլլալով. մենք այդպիսիներուն ամենայն համարձակութեամբ կ'ըսենք. «Նման զնման սիրէ»:

Մենք այնպէս համոզուած ենք թէ որչափ որ կեղծ յեղափոխականներ անպատիժ մնան և ասպարէզէն չարտաքսուին, այնչափ ալ այդ կեղծարարներու թիւը պիտի բազմանայ: Այդպիսիներու դիմակները պատուե-

Տիպոյիս ւսմանուած Մկրտիչ Սարգեան

յու է, հրաչէկ երկաթով իրենց ճակտին վրայ, ԱՆԽԻՂՃ, ԱՆՍՄՈԹ և ՎԱՏ մակդիրները դրոշմելու և որ առաջ ասպարէզէն արտաքսելու է:

Քանի որ յեղափոխութիւնը սուրբ է, և պէտք է միշտ սուրբ մնայ. կեղծ սրտեր, պիղծ լեզուներ և աղտոտ ձեռքեր պէտք չէ որ գոյութիւն ունենան այս սրբութեան ասպարէզին վրայ:

Ինչպէս ըսինք ամէն ոք ազատ է իր անհատական համոզումն և կարծիքն ունենալ հետեւաբար մենք ալ այս տխուր և ցաւալի դէպքերու մասին մեր անհատական համոզում և կարծիքը ունենալու ենք:

Ի հարկէ մենք պիտի պարտաւորուինք որոշ նպատակաւ մը մեր այս հրատարակութեան մէջ մուտք և անորոշ կէտեր թողուլ, որոնք կրնան յեղափոխական գաղափարներ, չը հրատարակելիք նամակներ, և մեզի վերապահուած կէտեր ըլլալ. անշուշտ պիտի պարզենք այն առեւն միայն երբ հարկ տեսնուի:

Արդէն ինչպէս պիտի տեսնուի մեր գրածներէն. խաչագողութիւն այնպիսի ճարպիկ և հետակորոյս ձեւով մը կատարուած է, գործին այնպիսի կերպարանք մը տրուած է, խնդիրը այն աստիճան խճողուած է, չըսենք թէ ճիշդ Տրէյֆիւսի խնդրին կը նմանի, այլ գրեթէ կը համապատասխանէ:

*
*
*

1899 Օգոստ. 20ին Պուրկազ հասնելու երկրորդ օրը քանի մը բարեկամներս և ծանօթներս կ'սկսին պատմել խաչագողութեան մը խնդիրը:

Պատմութիւնը որչափ լուրջ կերպարանք առաւ այնչափ ալ հետաքրքրուեցայ և սկսեցի պաղարիւնութեամբ լսել այդ ցաւալի պատմութիւնը:

Տարակուսելով կը զարմանայի թէ, ինչպէս կարելի էր այդ բազմաքանակ իրեղէններ Պուրկազի պէս տեղ մը ծախուիլ գաղտնի կերպով մի միայն մէկ կամ երկու անհատներու ձեռքով կամ գիտակցութեամբ, և թէ

միայն այդ իրեղէններու ծախուիլէ երկու ամիս վերջ երեւան ելնէր այդ խաչագողութիւն:

Բարեկամներս կ'ըսէին, «իրեղէնները կը պատկանէր Դաշնակցական կուսակցութեան և թէ այդ իրեղէնները յանձնուած էր տեղւոյս կոմիտէին, դիմեցինք կոմիտէի անդամներուն բայց գոհացուցիչ պատասխան մը չառինք, Քանի որ Պալքանեան երկիրներու ընդհ. ներկայացուցիչը Պ. Վարդան էր, իսկոյն նամակով մը խնդիրը իրեն իմացուցինք, մեր նամակին չը պատասխանեց ստիպուեցանք հեռագրով զինք հոս կանչել, ոչ հեռագրին պատասխանեց և ոչ ալ ինքը հոս եկաւ. արդէն իրեղէններու արձակ համարձակ ծախուիլը, և մեր նամակը ու հեռագիրը անպատասխանի մնալը, ու իրեն հոս չի գալը, այլեւս մեզ համար տարակուսելու պէտք չկար թէ, յանցանքը որո՞ւն է»:

Բարեկամներս հանդարտեցուցի ըսելով. քիչ մը եւս սպասեցէք Դաշնակցութիւնը կը կարգադրէ այդ խնդիրը:

Այդ տխուր տղաւորութեան ներքեւ բաժնուեցայ բարեկամներէս ու առանձին երկար մտածելով հետեւեալ եզրակացութեան յանգեցայ.

Իրեղէնները գնուած է ժողովուրդի արեւան քրտինքով ձեռք բերած սանթիմներով. ամէն ոք գիտէ թէ ինչ դժուարութեամբ կը փոխադրուին այս իրեղէնները, հեռու տեղերէ եկած հոս հասած ու վատահելի անձնաւորութեանց (կոմիտէին) յանձնուած է: Իրեղէններու ծախուիլն օրը օրին իմացուցած են ընդհ. ներկայացուցիչն և թէ հեռագրով զինք հոս կանչած. բայց ոչ պատասխան և ոչ հոս եկած է: Իրեղէնները օր ցորեկով և նոյն իսկ տօնավաճառի մէջ ծախուած է. ու

զարմանալի չէ՞ որ կոյր ու խուլ ձեւացեր է պարոն ներկայացուցիչը, ինչո՞ւ ի՞նչ պատճառաւ . . . :

Յ. Կ. ՃԱՆԿԻԻԼԵԱՆ

(ՇԱՐՈՆԱԿԵՆԻ)

Սոյն խորագրով հրատարակութիւնն աւանդելով Վարդօն՝ կղզայ թէ շարունակութիւնը ուրիշ բան չը կրնար ըլլալ եթէ ոչ իրեն բարոյապէս մեռնիլը. ուստի իր քանի մը բարեկամներու միջոցաւ դիմում ընել կուտայ ԻՐԱՆՈՆԳ լրագրի պատասխանատու Տօքթ. Վարդանեանին ձիւղ սա բաւերով .

«Եթէ ԻՐԱՆՈՆԳ մէջ «Յանցանք ունէն է» խորագրով Ճանկիւլեանի հրատարակութիւնը չը դադրեցնէ՞ք մեր բարեկամ Վարդօն բարոյապէս մեռցնել կը նշանակէ :»

Բանի որ Տօքթ. Վարդանեանէն խնդրողները իրեն բարեկամներ էին կ'ստիպուի Գուրպէթեանին յայտարարել որ այդ խորագրով հրատարակութիւնը դադրեցնէ . Գուրպէթեան ստիպեալ կը համակերպի Վարդանեանի առաջարկին, ուրիշ կերպ կարելի չէր, քանի որ Պուլկարիոյ մէջ հրատարակուած թերթերու պատասխանատուներ պէտք էր Պուլկարոհպատակ ըլլային :

Թէեւ Գուրպէթեան ալ ինծի պէս համոզուած էր որ զեղծումի գլխաւոր դերակատարը Վարդօն էր, և ինքը աներկբայ էր որ ես ձեռքս ունեցած տօքիւմաններով Վարդօյի խաչագողութիւնը պիտի ապացուցանեմ : Բայց ցաւալին այն էր որ կիմնապիտն աւարտող Պուլկարոհպատակ մը կամ Պուլկար մը գտնել շատ դժուար պիտի ըլլար, բայց Գուրպէթեանը որոշած էր ամէն զոհողութիւն յանձն առնելով գտնել այնպիսի պատասխանատու մը որ իր թերթը ամէն կաշկանդումէ զերծ ըլլար :

ԺԱ. — ՍՈՒՐ ԵՒ ԿԱՏԱՂԻ ՊԱՅԳԱՐԸ

Վարդօն որ կարծեր էր թէ իմ յօդուածներու շարքը ընդհատելով պիտի կարենար իր օձիքը ձեռքէս ազատել, բաւորովին հակառակը տեղի ունեցաւ. ժողովուրդը ալ աւելի սկսեց հետաքրքրուիլ Պուլկարի զէնքերու խնդրով և խնդիրը հետզհետէ սուր կերպարանք և իմ ու Վարդօյի մէջ տեղի ունեցած պայքարը աւելի կատաղի գոյն մը կ'ստանար :

Վարդօն ինձմէ վրէժ լուծելու համար միշտ կը փնտռէր այնպիսի միջոցներ որ գտնէ զիս վարկաբեկելու ընդդէմ ունենային : Վարդօյի ձեռք առած միջոցները բնաւ զիս չէր հետաքրքրէր և մազի մը չափ վախ չէր ազդէր, որովհետեւ յեղ. և հանրային կեանքին մէջ անձիս և անուանս շուրջ բիծ մը իսկ չկար զիս անպատուելու և վարկաբեկելու համար :

Վարդօն չէ՞ որ իր նպատակին համեմատ համար ամէն միջոցներու կը դիմէր և ամէն ստորնութիւն յանձն կ'առնուր. հետեւաբար գտաւ աննկարագիր վերակազմեալ մը և հետեւեալ գրութիւնը հիւրընկալեց իր թերթին մէջ .

1901 Յունիս 16 Վառնա

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ

Պ. ՃԱՆԿԻԻԼԵԱՆԻ

«Ժողովրդային Սրտութիւն» անունով կազմակերպութիւն մը առաջ բերած էք, և այդ նպատակով ալ դրամ հաւաքած : Ամենուս ալ միակ իղձն ու փափաքն է այդ միութիւնը, որուն հեղինակը մեզի համար միշտ յարգելի պիտի մնայ, եթէ երբեք անոր զգացումներուն

ու հայեացքներուն ուղղութիւնը մութի մէջ չէ, ինչպէս ձերը՝ քանի որ չէք ուզեր միութեան խնդրին մէջ ձեզի հետ նոյն փափաքն ունեցող անձերու հետ համերաշխութեան մը յանգիլ:

Ձեր անցեալ և ներկայ յեղափոխական գործունէութեան վրայ հայեացք մը նետելով, հոն կը տեսնանք իրար հակասող արարքներու և իրարու անհաշտ գաղափարներու յաջորդական յարումի շրջան մը: 1890 թուականին Գում-Գաբուի անդրամիկ ցոյցին, որ կազմակերպուած էր՝ Սուլթանին՝ հայոց ցաւերը ներկայացընելու և դարմանը խնդրելու նպատակով, դուք Սուլթանին թուղբան կոտրեցիք: Միտքս Սուլթանին թուղբանի կոտորելը այսպէս չէ, այլ մատնանիշ ընել ցոյցին ընոյթին հակասող մէկ արարքնիդ, միակ ծնունդը ձեր խելապատակին, քանի որ, եթէ կը յիշէք, թուղբան կոտորելուդ ոգւով չափ հակառակեցաւ և արգելք եղաւ Պ. Համբարձում Պօյաճեան(*) (Սուրառ):

Աքեայէն ազատելուդ ետքը, Վերակազմակերպութեան յարեցաք ու Նազար Բէկի գէմ ելաք. քիչ վերջը Հընչակեաններէն ալ զատուելով՝ Դաշնակցականներու գիրկն ինկաք և սկսաք Հնչակեան կարեւոր գործիչ-

(*) Ինչ որ ալ ըլլայ, Պ. Թ. Փ. երբեք չի կրնար դատաւարտել Ճանկիւլեանի այդ արարքը, որ իր ամբողջ գոյութեան մէջ իր միակ գովելի գործը պիտի կազմէ անշուշտ: Հայ յեղափոխութեան այդ անդրանիկ փորձին մէջ, ամէն ճշտարտապէս խանդավառ հայ աւելի անկեղծ չի կրնար ըլլար, քան թէ Ճանկիւլեանը: Պապը Ալին ալ խաղաղասիրական էր բայց արիւնով վերջացաւ: Ապահովապէս հոն ալ Ճանկիւլեանին չէր յանցանքը:

Ծ. Խ.

ներէն գրեթէ ամենուն դէմ անիմաստ ու անհեթեթ քննադատութիւններ ու զրպարտութիւններ տեղալ մերթ գրաւոր մերթ բերանացի. օրինակ ձեր տխրահամբաւ «Դիմակաւորներ»ը, զոր լրջօրէն ընթերցող մը դիւրաւ կրնայ համոզուիլ զուտ անձնական և ո՛չ հանրային հաշուով Հնչակեաններէն բաժնուած ըլլալնուդ:

Դաշնակցութեան մէջ ալ «մինտէր»նիդ տաքցաւ, նոր ասպարէզ մը պէտք էր ձեզի, յաւիտենական ճառերնիդ՝ որոնցմէ փսխելու չափ կշտացան Եգիպտոս, Եւրոպա և Կովկաս: Վերջապէս պատրուակ մըն ալ գտաք Դաշնակցութենէն զատուելու, ինչ ընէիք, «Դուք որ հայրենիքի ազատ զաւակ և ժողովրդի ներկայացուցիչ» պարտալ չէիք կրնար նստիլ, «խաբար» տուիք ժողովրդային Միութիւն անունով կազմակերպութիւն մը ստեղծելու և անոր միակ վարչապետը ըլլալու. կազմակերպութիւն մը որ իր կարգին հանրութեան գլխուն պատուհաս մը դառնալու սահմանուած է ապահովարար:

Հիմայ, Պ. Ճանկիւլեան, վերջին խօսքս ըսեմ ձեզի իբր բարեկամ: Պէտք է գիտնաք որ, ձեր հակասական արարքները, հանրային շատ կարճ չըջանի մը մէջ, նկատի առնողը ձեր վրայ ո՛չ հերոսի, ո՛չ յեղափոխականի տիպարը կը տեսնէ, այլ անգոյն եսամոլի մը կամ հիւանդ փառասէրի մը պատկերը. երկուքն ալ ձեզի համար նպատակաւոր չեն. եթէ կ'ուզէք իսկապէս օգտակար ըլլալ հանրութեան, եթէ անկեղծ են ձեր զգացումները, որոշ ուղղութիւն մը ընդգրկեցէք: Հակառակ պարագային կը ցաւիմ ըսելու որ, անանկ դասակարգի մը պիտի պատկանիք, որ «յեղափոխութեան մակարոյծներու» մէջ կրնայ միայն իր տեղը ունենալ:

Սիրելի Պ. Ճանկիւլեան, այսչափ չիտակ խօսելուս

մի վշտանաք. գիտցէք որ ձեր թերութիւնները ձաղկողը ձեր բարեկամն է. ոչ թէ փայփայողը:

Թ. Փ.

Բնական էր որ բնաւ չպիտի զիջանէի սոյն զրութեան պատասխանել քանի որ յօդուածագիրը ծանօթ էր Վատնայի հայութեան իր անցեալով և թէ աղտոտ նկարագրով, և թէ շատեր ինծի խորհուրդ տուած էին որ բառ մը իսկ չը գրեմ այդ մասին. բայց Յուլիս 18ին Իրաւունքի մէջ երեւցաւ հետեւեալ պատասխանը.

ԽՕՍԲ ՄԸ Պ. Թ. Փ. — Ն(*)

Պ. Թ. Փ. Շարժումի մէջ կը քննադատէ Ճանկիւլեանի ուղղութիւնը: Իբրեւ յեղափոխական անհատ մը, որ Ճանկիւլեանի հոգեբանութեան շատ մօտէն ծանօթ է, թող ներուի ինձ յանուն ճշմարտութեան և յանուն յեղափոխական սուրբ գործի շահուն խօսք մը ուղղել առ Պ. Թ. Փ.:

Ընկերութիւն մը, որ հրապարակային բրօքական տա չընէր և իր կանոնագրին մէջ ընդունած է գաղտնի գործունէութեան սկզբունքը, իրաւունք ունի պահանջել նաեւ որ իրեն չպատկանող մարդիկ ևս լռեն: Այս նոր սկզբունքը չէ, միեւնոյն սկզբունքով դարերէ ի վեր Եւրոպայի մէջ գործած են և կը գործեն շատ ընկերութիւններ առողջ և օգտակար նպատակներով: Ուստի երբ Պ. Թ. Փ. կ'ելլէ «Ժողովրդային Միութեան» մը գոյութիւնը կը յայտնէ, զայն քննադատե-

(*) Սոյն յօդուածին ինչ ինչ կէտերուն առանց համակարծիք ըլլալու, անկողմնակալի սխառտաճանաչութեան մղեալ նոյնութեամբ կը հրատարակենք:

ԽՍԲ.

լու նպատակով, դա. տրամաբանօրէն խորհելով ամէն սահմանէ դուրս յանդգնութիւն մըն է՝ եթէ չուզենք անուանել մատնութիւն:

Պ. Թ. Փ. Ճանկիւլեանի զգացումներուն և հայեացքներուն ուղղութիւնը մութ կ'անուանէ. «քանի որ ան չուզեր եղեր Միութեան խնդրին մէջ իրեն հետ նոյն փափաքն ունեցող անձերու հետ համերաշխութեան գալ»: Ճանկիւլեանի հակասութիւնները քննադատող Պ. Թ. Փ. գործի սկսելէ առաջ ինքզինքը կը հակառէ: Քննենք:

Ա. Խնչպէս կարելի է Ճանկիւլեանի զգացմանը և հայեացքներուն ուղղութիւնը մութ անուանել՝ քանի որ ան չուզեր անձերու հետ համերաշխութեան մը յանգիլ: Մեծ ջանքեր թափուեցան ու կը թափուին Գաշնակցութեան և Հնչակեան կուսակցութեանց մէջ, որոնց ոչ թէ փափաքը այլ նպատակը միեւնոյն է, համերաշխ գործունէութեան ծրագիր մը մշակելու համար: Արդ մինչեւ այսօր դժբաղդաբար չը յաջողեցաւ բայց այս պարագան մեզի երբեք իրաւունք չի տար Գաշն. և Հնչակ. կուսակցութեանց նպատակները ու գործողութիւնները մութ անուանել: Այդպէս ընելով մեր հաշուին մէջ խիստ սխալած պիտի ըլլայինք մենք, և վա՛յ էր եկեր այն ատեն Հայ ազգին գլխին որ իր ծոցին մէջ կը սնուցանէ մութի մէջ խարխափող կազմակերպութիւններ:

Բ. «Միութիւն» մը, երբեք պարտաւոր չէ անձերու հետ համերաշխութեան յանգիլ: Անձեր, որոնք համաձայն են կազմակերպութեան մը նպատակներուն և կանոնագրին հետ կրնան անդամակցիլ և գործել հոն հակառակ պարագային անոնք չունին միեւնոյն փափաքները՝ ուստի երթան բարի: Անշուշտ խնդիրը կը

փոխուելի երբ ոչ թէ անձեր՝ այլ մօտ նպատակներով գործող կազմակերպութիւններ իրարու հետ համերաշխութեան մը յանդիլ ցանկանան։ Այս պարագային կարելի է մերժող կողմը նախատել։

Այս հակասական տողերը կ'ուզեն ձանկիւլեանը հակառակող մէկը ներկայացնել։ Անշուշտ ի դուր ճիգ, որովհետեւ ձանկիւլեան Աքեայի զնտանէն ելած օրէնքի վեր գործքով և խօսքով ցցուցած է իր ջերմ կողմնակցութիւնը դէպի միութեան ցանկալի գաղափարը, միեւնոյն նպատակով թափած է նա շատ գնահատելի ջանքերու Ըսածս՝ ձեռքերնին խիղճերնուն վրայ դնելով կրնան վկայել Դաշնակցութեան և Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնները և Միութիւն թերթի ազնիւ խմբագիրը, նաեւ ուրիշ շատ անկեղծ յեղափոխականներ։

Յետոյ Պ. Թ. Փ. ձանկիւլեանի յեղափոխական գործունէութիւնը քննադատելով անոր քայլերը զիրար հակասող, գաղափարները իրարու անհաշտ կը դնէ, և մինչեւ հիմա իր տեսակին մէջ մէկ հատիկը ըլլալով կ'ելլէ հայ մանուկ յեղափոխութեան հերոսական քայլերէն մին, որը ձանկիւլեան կատարեց քաջի վայել յանդգնութիւն մը հայրենիքի անձնուէր զինուորի մը և կազմակերպող գործիչի մը դէմ պարզապէս անվայել ապերախտութիւն մըն է, և ապացոյց՝ որ քննադատողը իր նուրը պաշտօնին հասուն մէկը ըլլալէ զատ չի հակընդար նաեւ յեղափոխութեան նշանակութիւնը։

Ահաւասիկ հայ գործիչին վարձատրութիւնը։ Արդարեւ ցաւալի է այս արարքը և վնասակար մեր Ազատութեան Ս. Գործին, զի ապերախտութիւնը կը վնասեցնէ գործիչը փոխանակ խրախուսելու։ Իր սիրելի մայրը, կինը, հոգեհատոր զաւակները մոռնալով անձը կրակի մէջ նետող գործիչի մը արդար իրաւունքն է

քիչ մը գնահատանք սպասել։ փոխանակ նախատինքի ենթարկուած տեսնել իր կատարած էն փայլուն գործը փայլուն կ'ըսեմ որովհետեւ պղտիկ գործ չէ Սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ Խալիֆային Թուղրան ոտքի տակ ջախջախելով գերի ժողովուրդի մը ազատութեան և լոյսի ճամբան ցուցնել, այո՛, աս մեծ նկարագիրներու յատուկ գործ է։

Պ. Թ. Փ. կ'ըսէ թէ ձանկիւլեան Աքեայէն ազատուելէ վերջ Նազարբէկի դէմ ելած է ու Վերակազմեալներուն և ապա Դաշնակցութեան յարած։ ձանկիւլեան անշուշտ իր զնտանին մէջ դուրսի անցած դարձածէն լուր չունէր։ Երբ ազատուեցաւ Վերակազմեալները ուղեւորով առիթէն օգուտ քողել և շահագործել ձանկիւլեանի վայելած ժողովրդականութիւնը, զայն իրենց կողմը որսացին, և ուղեցին իրենց ուսանանքներու չօրհրով ձանկիւլեանը չլացնել, չռայլեցին անոր գովասանք և փառք, բայց ձանկիւլեան չլացող մարդ չէր, ան ամէն ինչ արհամարհելով մերկապարանոց ըրաւ խաչագողները։ Ահա ձանկիւլեանի Վերակազմեալներէն բաժնուելու միակ պատճառը։ Նազարբէկի մասին ձանկիւլեան համակրանօք խօսած է, ճանչցած և գնահատած է անոր յեղափոխական արժանիքը ու հազար անգամ վեր դասած Վերակազմեալներէն։ ձանկիւլեան երբէք չէ նետուած Դաշնակցութեան դիրկը՝ այլ եղած է Դաշնակցութեան բարեկամ։ Այս ալ դիւրահաւանալի է։ Վերոյիշեալ դէպքերը խախտեցին ձանկիւլեանի հաւատքը դէպի յեղափոխականները, այնպէս որ ան չ'ըրցաւ շուտ մը Դաշնակցութեան դիրկը նետուել, ուղեց առաջ փորձել և երբ Դաշնակցութեան Դրօշին տակ մտնելու որոշումին մօտեցած էր՝ ահա պատահեցաւ Պուրկաղի տխուր դէպքը, ինչ որ արգիլեց ձանկիւլեանի այս քայլը առնել։

Անշուշտ Ճանկիւլեան չէր պահանջէր Դաշնակցականներէն որ անոնք անսխալական մարդիկ ըլլային, ան կրնար ըմբռնել թէ լինելով Դաշնակցութիւնը մեծ կազմակերպութիւն մը անշուշտ հոն կրնային պատահիլ սխալ քայլեր, որոց համար Դաշնակցութիւնը պատասխանատու չէր կրնար բռնուիլ, բայց ան պահանջեց որ յանցաւորները ճանչցուելէ ետք անաչառ և առանց կողմնակցութեան պատժուէին, և այս շատ արդար պահանջք մըն է, այս կը պահանջէ նաեւ յեղափոխ— զինուորական առողջ սկզբունքը: Ծանկիւլեանի պահանջքին անմիջապէս գոհացում չարուեցաւ, ուստի անոր համար ա՛լ փակ էր Դաշնակցութեան դուռը:

Ծանկիւլեան մեծ մեղք մըն ալ գործած է: Գիտէ՞ք ինչ.— Ան Հնչակեան կարեւոր գործիչները քննադատած և զրպարտած է: Արդարեւ ես պիտի ամբնջայի այդ անճարակ և հակայեղափոխական արարածներուն «գործիչ» տիտղոսը տալ, երբ Իրօշակի յաւելուածները, Սօսի Դուգարի թուուցիկները «Ի խաչ հան դԴա»ն, Չոպանեանի վերջին խոստովանութիւնները ևն. ևն. ևն. մեղ ցցուցին թէ ինչ գոյնի ստորին արարածներ են անոնք, զորս Պ. Թ. Փ. «կարեւոր գործիչ» կ'անուանէ:

Եւ Ծանկիւլեան անձնական հաշիւներէ զրդուելով գրած է եղեր «Իմակաւորներ»ը. ինչպէս վերը տեսանք Ազգ. Վերակազմեալներու ոլստնաներէն Ճանկիւլեան չի չլացաւ: Եթէ Ծանկիւլեան անձնական հաշիւները հայրենիքի շահէն վեր դատող մարդ ըլլար, շատ սիրով պիտի մնար Վերակազմեալներու քով անոնց հետ ձրիակերութիւն ընէր Կ. Պոլսոյ մէջ յեղափոխութեան քաջարի Զէյթունի ինպատակ հաւաքուած դրամով, փոխանակ հազար դժուարութիւններով «Ի-

մակաւորներ» հրատարակելու: Անձնական հաշիւ վնասը ող մարդը, Պ. Թ. Փ., Սուլթանի Թուրքան ջախջախելով կախաղանին տակ չի մտնիր:

Հայրենասէր և լուրջ ընթերցող մը. «Իմակաւորներ»ու մէջ ուրիշ բան մը չի տեսներ, այլ ճշմարիտ և անկեղծ հայրենասէրի մը առնական եռանդը, որ խաբազան ի ձեռին յեղափոխ. սուրբ տաճարը աղտոտներէ մաքրել կը ցանկայ: Այո՛, յամենայն դէպս Վասպուրականի սարերը իր զաւակին չէ ներշնչած ոճի նրբութիւն, բայց ճշմարտութեան ոգի, որ լարձը է քան ամէն անհատական դարձուածք: Եւ մենք ոճի աննըբութիւնը «Իմակաւորներ»ու հեղինակին սիրով կը ներենք:

«Դաշնակցութեան մէջ ալ միմտէրնիդ» տաքցաւ ըսելով ի՞նչ կ'ուզէ ըսել Պ. Թ. Փ.: Ինչպէս վերը տեսանք Ծանկիւլեան որ մը Դաշնակցական չէ եղած, մնացած է միայն բարեկամ դարձեալ ապացոյց ա՛նա՛, որ քննադատը դիմացինը չի ճանչնար:

Գալով իր կազմած Միութեանը, Եւրոպայի մէջ կը տիրէ անհատական ազատութիւն, ամէն մարդ ազատ է եօթն համակիր ընկերներով կազմել Միութիւններ, գործել այս կամ այն նպատակով: Իսկ այն գուշակութիւնը թէ «Ժողովրդ. Միութիւն»ը սահմանուած է պատուհաս մը դառնալ ես չեմ հաւատար, որովհետեւ մարգարէութեան դարը շատոնց անցած է, հիմա ծառը իր պտուղէն կը ճանչցուի, և ընկերութեան մը պատուհաս մը կամ օրհնութիւն մը ըլլալը իր գործերէն:

Եթէ իրօք կը հաւատայիք Պ. Թ. Փ. թէ՛ Ճանկիւլեան Դաշնակցութեան մէջ էր, ուրեմն ո՛ւր էիք, ինչո՞ւ մեղ չզգուշացուցիք երբ Իրօշակի Յաւելուածին մէջ Ծանկիւլեան իբրեւ ժողովուրդի անխարդախ դա-

ւակ կը յորջորջուէր չէնէ այն ատեն լաւ էր և հիմա գէշ է, որովհետեւ Պուրկազի հերոսները մատնանիչ բրաւ :

Զէ՛, Թ. Փ. անգոյն ետամուլի մը և հիւանդ փառամուլի մը պատկերը դուք ելլալդի կարմիր-Գազանին շուրջը վնասուելու էք, և ոչ թէ կախաղանի տակէն փախող, հայրենիքի ցաւերով էրվող ու տանջուող ծանկիւղեանին մէջ, որու ուղղամտութեանը մաքուր ցանկութիւններուն և անաչառ ընթացքին վրայ գինքը ծանցողներ վստահ են :

Դուք կը յորդորէք ծանկիւղեանը որոշ ուղղութիւն մը ընդգրկել, առանց գիտնալու թէ ծանկիւղեան սկիզբէն ի վեր ընդգրկած է որոշ ուղղութիւն մը և մինչեւ այսօր հաւատարիմ մնացած է իր ուղղութեան : Ուղղութիւն մը ունենալ չի նշանակեր պատկանիլ այս կամ այն կուսակցութեան : Անոր ուղղութիւնը շատ պարզ է՝ ըլլալ յեղափոխական մը, սիրած հայրենիքի ազատութեան քաջ գինուոր մը : Իր այս ուղղութեան ծանկիւղեան հաւատարիմ մնաց կախաղանին տակ, Աքեայի մութ գնտանի խորշերուն մէջ և պիտի մնայ յաւիտեան :

Մեր մէջ ունակութիւն մը դարձած է վերջի տարիներս քննադատել, ըլլայ մեր քննադատութիւնը արդար կամ անարդար այդ հոգ չէ : Մենք կը կարծենք թէ մեծ գործեր քննադատելով մեծ մարդիկ կ'ըլլանք, բայց գիտնալու ենք որ մեր այս ընթացքէն մեծապէս կը վնասէ հայրենիքը : Շատ նշանաւոր և կարեւոր գործիչներ ստիպուած են ասպարէզէն ետ քաշուիլ, տեսնելով թէ իրենց չահած մաքուր անունը վտանգի մէջ է : Այս գտնաւորով դէմ եկաւ ինձ մի շատ կարող գործիչ, երբ ես զինքը կը յորդորէի խզել և ասպարէզ

իջնել : Հայ քննադատ «ծանիր դքեզ» ժամանակը փափուկ է, Հայաստանը վտանգի մէջ :

Ես Պ. Թ. Փ. չեմ ճանչնար, անոր դէմ ու է ատելութիւն չունիմ, ես խօսեցայ յանուն ճշմարտութեան, ուստի կը խնդրեմ որ, այն ատեն Պ. Թ. Փ. պիտի ներէ ինձ իմ այն շեշտերը, զորս ինք վիրաւորիչ կը գտնէ : Խօսք մըն ալ ծանկիւղեանին :

Անգին բնիկեր, երբ դուք երիտասարդական եռանդով, էրված և վառուած ազատութեան կրակով ձգեցիր ընտանիք և զուակ ու վանէն դէպի Բաղէշ և Մուշ ճամբայ ելար, գլխիդ վրայ ձմեռային փուք կը փչէր. մըրիկ կ'որոտար, բայց դու քաջի պէս կ'երգէիր :

Ազատութիւն գոչեցի
Թող որոսայ իմ գլխին
Փայլակ, կայծակ, հուր, երկար
Թող դառ դնէ թեւամին,
Ես «մինչ ի մահ կախաղան
Մինչեւ անարգ մահու սիւն
Պիտի գոռամ, պիտի կրկնեմ
Անդադար Ազատութիւն :

Եկան մըրիկներ, եկան կայծակներ, եկաւ կախաղան, բայց դու մնացիր անսասան : Դու կատարեցիր քու պարտականութիւնդ. ինչպէս որ վայել էր քաջ գինուորի մը : Այն ատեն հարուածը թշնամիէն էր, դուն անարգ թուրքի հարուածով պատասխանեցիր, այսօր քու սիրած աղգիդ, փայփայած հայրենիքիդ զաւակներէն կուգայ ան բայց անոնք անհարադատ ձայներ են, առիւծի մեծահոգութեամբ արհամարհէ այդ ձայները և ներէ անոնց : Շատ ազնիւ հայրենասէրներ

կը ճանչնան քու լաշն սիրտդ և մաքուր ոգիդ, որոնք
թշուառ հայրենիքի մեծ ցաւովը կ'տառապին... Ա-
յո՛, մենք կը ճանչնանք զքեզ, գիտենք զնահատել
քու արժանիքդ և կը սիրենք զքեզ:

Զուիցերիա

Դաւեանկցական մը

Յ. Գ. Մէյմէկ օրինակ ալ զրկուած է Շարժում և
Միութիւն թերթերուն:

Իրաւունքի տէր եւ խմբագիր Յակոբ Գուպէրեան

Վարդօն զիս վարկարեկելու համար մըջոցներու
մէջ ամենեւին իտարութիւն էր գնէր, մանաւանդ որ
ինքը անուղղակի կերպով կ'իմանար թէ երբ ալ ըլլայ
իր զեղծումները հրապարակու քողազերծ պիտի ընեմ:

Քանի որ Վառնայի Որբախնամ ընկերութիւնը հիմ-
նելու գաղափարը յղացած և նախաձեռնարկն ետ ե-
ղած էի, կարծեմ թէ իրաւունք ունէի գոնէ որբախնա-
մի անունը որոշելու, և որոշած էի «Վասպուրական»
անունը տալ: Վարդօն իր Շարժում թերթով սկսեց
հասարակութեան մտքերը պղտորել թէ, «Վասպուրա-
կան» անուն տալը լսկ իմ փառասիրութեանս նպատա-
կաւ էր: Իսկոյն որբախնամի ընդէ. ժողովը գումարել
տուի և առաջարկեցի որ որբախնամի «Վասպուրական»
անունը փոխուի և ըսուի «Վառնայի Հայոց երկսեռ
որբախնամ ընկերութիւն» ժողովը ընդունեց առաջարկս
և վաւերացուց: Վարդօն Վառնայի Թաղ. Խորհրդոյ
մէջ քանի մը բարեկամներ ունենալով թելադրեց որ
Թաղ. Խորհուրդը որբախնամ ընկերութիւնը իր իրա-
ւասութեան ենթարկել տայ: Թաղ. Խորհուրդն երբ
այդ առաջարկն ըրաւ մեզի մենք բացարձակապէս մեր-
ժեցինք, որով Թաղ. Խորհուրդի և Որբախնամի մէջ
հակառակութիւն մը ստեղծուեցաւ:

Որոշած էինք ի նպաստ Որբախնամին ներկայացում
մը տալ և զերասանական խումբը յանձն առած էր
անձնուիրաբար տալ այդ ներկայացումը:

Վարդօն սկսեց իր Շարժում թերթով անուղղակի
կերպով ազդարարել թէ ժողովուրդը պէտք չէ մաս-
նակցի ներկայացման քանի որ հասոյթը իր նպատակին
չպիտի ծառայէ: Վարդօն որ իր Շարժում թերթով եր-
կու երեք անգամ ժողովուրդի միտքը պղտորող յօդ-
ուածներ գրած էր. մենք առանց իր գրածներուն կա-
րեւորութիւն տալու աշխատած էինք պատրաստուած
ստմանները ծախել: Ներկայացումը տեղի ունեցաւ և
ներկայացումէն վերջ հետեւեալը կը գրէին Իրաւունք
թերթին 1901 Հոկտ. 27 և 31 թիւերուն մէջ.

ՈՐՐԱԽՆԱՄԻՆ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԵՐԵԿՈՅԹԸ

Հինգշաբթի գիշերուան ի նպատակ Որբախնամի տրուած թատերականերեկոյթը կատարեալ յաջողութիւն մը եղաւ, որ Զաքարիական պապանձումի կը դատապարտէ այսօր բոլոր այն վայրահաշները, որբերու օգնելու անբաղդատելիօրէն քաղցր ու նուիրական պարտականութեան մը կիրառումը զլացան՝ Որբախնամը կազմող անձնաւորութեանց նկատմամբ իրենց ունեցած անհատական ցած հաշիւներով:

Որչափ մեծ էր Որբախնամի Գործադիր Ժողովին ու անոր ընկերացող երեք ազնիւ տիկիններու կորովը արդիւնաւոր ընելու համար հանդէսը, նոյնքան և մեծ էր զիրենք ընդունող հասարակութեան ջերմ ընդունելութիւնը ամեն դասակարգէ:

Որբերը՝ կ'ըսեն, ոչ սեռ ունին և ոչ ալ ազգ: Այս մարդկայնական ընդհանուր սկզբունքով, ամեն ազգ իր լուծման նեւեց որբի պնակին մէջ անխափօրէն:

Բարեբաղդ ենք ըսելու, որ քիչեր միայն համարձակեցան իրենց սրտին ժանգը փայլեցունել այս գեղեցիկ առթիւ ալ:

Քիչեր յանդգնեցան՝ թիկնաթողին վրայ տարածուած, Պատրիարքարան զրկուած չը գիտեմ քանի ոսկիի մասալով մերժել ու և է մասնակցութիւն. միեւնոյն ատեն ներելով ինք իրենց ամեն անքաղաքավարութիւն հանդէպ չըջագայող տիկիններուն:

Քիչեր առիթը ունեցան հասկցնելու թէ իրենք սորված էին — չը սորված ըլլային — քանի մը եպիսկոպոսներու անուններ, որոց հասցէին՝ կ'ըսէին, մենք կը զրկենք մեր նուէրները ու փախուստի այդ ողորմելի ձամբով իրենց քարստութիւնը կ'ապացուցանեն յայտնապէս:

Բարեբաղդաբար եղական ըլլալու չափ քիչ եղած է թիւը զարգացումի կեղեւին տակ լայն միտք կեղծող և ամենանեղ մտքով չարչրկուող խմբակին, որ Որբախնամին չօժանդակելու իր որոշումը բացարձակապէս յայտարարելու աներեսութիւնը կ'ունենայ, չը գիտես ի՞նչ անհատական ստոր նկատումներով:

Վերջապէս քիչեր, զեռօի չափ աննշան, տխմարութեան վերին աստիճանին մէջ կը հաճին իւրացնել մեր անցեալ չարթուան թող զիսեան վերնագրով յօդուածին ցուցադրած տիպար պատկերները ու իրենց չկամութիւնը պարտկելու համար այդ յօդուածէն վրշտացած ըլլալու է՞ն փտուել առարկութեանը կ'ապաստանին անամօթաբար(*):

Ապտակը սակայն, զոր գիտակից հասարակութիւնը տուաւ այդպիսիներուն երեսին իր գնահատելի քաջալերութիւնովը, ուրախ ենք յայտարարելու, որ շատ ուժգին ու շատ հրահանգիչ եղած է: Կը լսենք թէ 900 Քրանքէ աւելի հասոյթ եղած է այդ երեկոյթէն:

Հիմակ, Հայաստանի որբերն են, որ կուգան

(*) Գտնուած են մէկ քանի ծանօթ չարամիտներ՝ որոնք մեր աշխատակից «Դէս ու Դէն»ի նախորդ յօդուածը թիւր մեկնելով. ջանացած են հայ հասարակութեան կարեւոր մէկ մասը անարգուած ցոյց տալ. աւելորդ է հոս յիշել թէ մեր յարգոյ ընթերցողները փորձառաբար գիտեն որ Իրաւունքը միայն ազգին չահերուն նուիրուած ժողովրդային թերթ մըն է, հետեւաբար հեռի ժողովուրդին ու և է մէկ դասակարգը անարգելէ, միայն մասնաւորաց մոլութիւններն է որ կը ձաղկէ և իր ակնարկութիւնները մատի վրայ համրուող տիպարներու համար են միայն:

Մ. ԽՄԲ.

իրենց չնորհակալութիւնը յայտնելու թէ Վէսէլօ խուժ-
րին, որ ամէն ճիգ թափեց անձնուիրաբար երեկոյթը
փայլուն անցընելու և թէ Գործ. Ժողովին ու անոր
ընկերացող երեք աղնիւ տիկիններուն, որոնք ու է
ջանք չի խնայեցին արդիւնաւոր ընելու իրենց ստանձ-
նած բարեսիրական այս գեղեցիկ ձեռնարկը:

Եւ երախտագիտութեամբ կը յիշեն հասարակու-
թիւնը, որ ինքնայոժար փութաց իրենց պէս անօթու-
թենէ տուայտող թշուառներու օգնութեան հասնիլ
կարեկցաբար:

Ա՛խ, եթէ այդ որբերը թուք ալ ունենային...

Պիտի յանձնարարէի, որ իրենց երախտագիտական
այս պարտքը կատարած ատեն, չը մոռնան նաեւ թու-
քով պատուելու այն աներեսները, որոնք ամենէն
նուիրական գործերու մէջ իսկ անձնականութիւն կը
խառնեն լրբօրէն:

ԴԵՍ ՈՒ ԴԵՆ

ՎԱՌՆԱՅԻ ՈՐԲԱԽՆԱՄԻ ԵՐԵԿՈՅԹԸ

Արդէն նուիրական պարտականութիւնս էր երե-
կոյթին մասնակցիլ. բայց դեռ մոռցած էի անցեալ
տարուան Թաղ. Խորհուրդի ի նպատակ Ազգ. վարժա-
րանի տրուած ներկայացման թողուցած անախորժ և
դառն տպաւորութիւնը. բնականաբար պիտի կասկա-
ծէի թէ նոյն անկարգութիւնը կրնայ պատահիլ նաեւ
որբախնամին մանաւանդ քանի որ տեղեկացած էի թէ
տոմսակները սպառած են և չափէն աւելի բազմու-
թիւն պիտի ըլլայ:

«Սանթրալ»ի փողոցի դուռը զարդարուած էր
պուլկարական և ուռտական դրօշակներով ու լապտեր-
ներով: Երեկոյթն պիտի սկսէր ճիշդ ժամը 9ին, ժամը

դեռ ութն էր գրեթէ հանդիսականաց մեծ մասը իրենց
տեղերը գրաւած էին:

Սրահի դուռին կից սեղանի մը գլուխ նստած էին
Գործ. Ժողովոյ անդամներէն երեքը — մէկ Տիկին, —
որոնք մնացած շատ աննշան տոմսակները կը վաճառէին,
իրենց քով ուրիշ սեղանի մը գլուխը նստած էին եր-
կու տիկիններ, իսկ սեղանին քով կեցած էին երկու
փոքր աղջիկներ, որոնք տիկիններու հետ սեղանին
վրայ երկու մեծ ափսէներու մէջ դրուած թարմ ծա-
ղիկներու փնջիկներ անխորաբար ներս մտնող հանդի-
սականներուն կը բաշխէին «որբերուն նուէրն է» ըսե-
լով. հանդիսականները փնջիկները բնդունելով ըստ
կամս իրենց նուէրները ծաղիկներու քով դրուած պնա-
կին մէջ կը ձգէին: Մէկ փնջիկին փոխարէն հինգ ֆր.
ձգողն տեսայ և հետաքրքրուեցայ, այս ընտանիքը
ամբողջ 31 ֆր. վճարած էր այդ գիշերը 5 աթոռի և
ծաղիկի համար. մանաւանդ որ առաջնակարգ հարուստ-
ներէն էր:

Հանդիսականները իրենց գլխարկ, գաւազան ևն.
հանդերձապահին յանձնելով թատերասրահի դուռնէն
ներս կը մտնէին: Երկու դուռներու քովերը իբր բա-
րապան կեցած էին չորս գաւառացի հայեր իրենց երկ-
րին տարազովը. Ժողովուրդը իր տոմսակները մասնա-
ւոր տոմսընկալներուն ներկայացնելով ներս կը մտնէր,
հինգ վեց հիւրընկալներ արդէն պատրաստ կեցած
պատուաւոր կերպով և քաղաքավարութեամբ հիւրերը
կ'առաջնորդէին իրենց մասնաւոր տեղերը:

Ժամը իննին մօտեցած էր, սրահը բոլորովին լեց-
ուած էր. այդ ահագին բազմութեան մէջ աղմուկ և
խլրտում մը չկար:

Բեմին ճակատը դրուած էր Բ. Ֆէրաինանտ Իշ-

խանի մեծադիր պատկերը և երկու կողմը կը ծածանէր պուլկարական և ռուսական մեծ դրօշակներ: Բեմին աջ կողմը դրուած էր հայկական մեծադիր իւզաներկ զինաշանք. անոր քովերը դրուած էին Խրիմեանի և Իզմիրլեանի մեծադիր և լայն շրջանակով պատկերները: Զինանշանի ետեւ գետեղուած էին որբախնամի սաներու և Վանայ ու Սերաստիոյ ամբողջ որբերու սեւ շրջանակով պատկերները, որոնց վրայ ի նշան սգոյ ձրգուած ձերմակ չղարչը սեւ երկզով կապուած:

Բեմի ձախ կողմը դրուած էր Լորիս Մելիքովի, Տէր Ղուկասովի և այլ նշանաւոր հայերու պատկերները:

Գործ. Ժողովոյ անդամուհիք, անդամներ և ընդհ. դիւանի անդամներ բոլորն ալ իրենց պաշտօնի գլուխն էին, կը ծառայէին հանդիսականաց հանգստութեան և երեկոյթի կարգապահութեան: Ստոյգ աղբիւրէ տեղեկացայ թէ, Գործ. Ժողովոյ և թէ ընդհ. դիւանի անդամները ըստ կամս տոմսակներ գնելով մասնակցած էին երեկոյթին, բայց երբ տոմսակները սպառեցան իրենց աթոռները ժողովուրդին ծախեցին և դրամները տոմսակներու յատկացեալ պնակին մէջ լեցուցին:

Դեռ վարագոյրը չը բացուած Իտալացի երգեցիկ խումբը Տ. Տ. Պապանեանի և Պէնլեանի միջոցաւ փափաք յայտնեց այդ երեկոյ անձնուիրաբար երգել և պարել բեմին վրայ, առանց ըստ սովորութեան հանդիսականներէ դրամ հաւաքելու, Գործ. Ժողովոյ անդամներէն երկուքը — մէկը տիկին — փութացին պաշտօնապէս շնորհակալութիւն յայտնել երգեցիկ խումբին:

Վարագոյրը բացուեցաւ, արդէն շատերու ծանօթ է երկու յիսնապետներ բարոյալից խաղը. աւելորդ է ըսել թէ, «Վէսէլօ» խումբը յուսացուածէն աւելի լաւ կատարեց իր դերը: Վարագոյրները բացուեցան ու

գոցուեցան ժողովուրդի բուռն ծափահարութեամբ. շատերը կարտասուէին, թատերաբեմին վրայ այնչափ բնականօրէն պարզուած սրտածմլիկ տեսարաններէն աղղուելով. Ժողովուրդի ծափահարութեամբ Վէսէլօ խումբը վերջի վարագոյրէն ետք կրկին բեմին վրայ երեւցաւ և իր շնորհակալութիւնը յայտնեց: Երգեցիկ խումբը երեք անգամ երգեց և պարեց որոտնդոստ ծափերու մէջ:

Գործ. Ժողովը կրկին վարագոյրը բանալ տուաւ և իր անդամներէն երկուքի միջոցաւ պատրաստուած երկու ծաղկեփունջեր «Վէսէլօ» և երգեցիկ խումբերուն նուիրեց:

Երկու վարագոյր գաւեշտն եւս վերջացաւ և հանդիսականք շատ գոհ և լաւ տպաւորութեան ներքեւ մեկնեցան սրահէն:

Պէտք է արդար ըլլալ և խոստովանիլ թէ, այդ կարգապահութիւնը և ժողովուրդի հանգստութիւնը կը պարտինք որբախնամի երկու դիւաններու անդամներուն, որոնք սկիզբէն մինչեւ վերջ իրենց աշալրջութեամբ և պաշտօնի գիտակցութեամբ ոգի ի բռին շնչասպառ և ուշի ուշով հսկեցին կարգապահութեան, առանց փոքրիկ աղմուկի մը անգամ տեղի տալու, որով բոլորովին մեզ մոռցնել տուին անցեալ տարի թաղ. Խորհրդոյ տուած ներկայացման մեր վրայ թուղած ախուր տպաւորութիւնը:

Արդէն Որբախնամի դիւանի անդամուհիք և անդամներ լաւ ձանչուած և պէտք եղած յարգանքն ու պատիւը կը վայելեն Վառնայի հայութեան քով բաց ի մէկ քանի ստոր արարածներէ, որոնք արդէն իրենց անձնական ցած հաշիւներով, դիւանի մէկ երկու անդամներու դէմ մերժած էին մասնակցիլ սոյն ամենա-

նուիրական գործին : Արդէն Որբախնամի գիւանի ան-
գամոց Վառնայի հայութեան ներշնչած համակրութեան
և վստահութեան շնորհիւն է որ 900 ֆր. է աւելի հա-
սոյթ մը եղած է , կարծեմ ցարդ պուլկարիոյ քաղաք-
ներէն և ոչ միոյն մէջ ազգային ու է երեկոյթ նոյն-
չափ հասոյթաբեր եղած ըլլայ : Շատ աւելի հասոյթ
պիտի ունենար Որբախնամը եթէ երբեք «Սանթրալ»ի
սրահը մեծ ըլլար և կամ Վառնայի մէջ գտնուէր օրի-
նաւոր և մեծ թատերասրահ մը : Ուրեմն ինչպէս այդ
երեկոյ հանդիսականներէն շատեր մասնաւոր շնորհա-
կալութիւն յայտնելով մեկնեցան , ես ալ կուգամ հրա-
պարակաւ իմ շնորհակալութիւնս յայտնել :

Հետաքրքիր մէկը ըլլալուս համար մինչեւ վերջ
հետեւեցայ Որբախնամի քայլերուն : Հանդիսականնե-
րու մեկնելէն վերջ , Որբախնամը հրաւիրեց «Վէսէլ»
և երգեցիկ խումբերը պաշտօնապէս իր շնորհակալու-
թիւնը յայտնելու . որ անձնուիրաբար յանձն առած
էին յանուն որբերու սոյն ներկայացումն տալ , Որբա-
խնամը երկու խումբերու անդամներուն հրամցուց եր-
կուքական դարեջուր :

Ականատես եղողները միայն կրնան զգալ թէ ինչ
քաղցր տպաւորութիւն թողուցին Որբախնամը և եր-
կու խումբերը փոխադարձաբար , և մանաւանդ օտա-
րազի խումբին վրայ չափէն աւելի լաւ տպաւորու-
թիւն թողուց Որբախնամի այդ իրիկուն ցոյց տուած
գիտակցութիւնը իր պաշտօնին մէջ , պատիւ մը որ
ամբողջ հայութեան կը վերաբերի : Երանի թէ մեր ա-
պիկար Թադ . Սորհուրդը ունենար այն զգացումը , և
Որբախնամի գիւանի գործունէութիւնը և ընթացքը
աչքի առջեւ ունենալով զգաստանար և գիտնար թէ
հանրային գործերու մէջ պաշտօն ստանձնողները ինչ-
պէս կը գործեն :

ՄԱՍՆԱԿՑՈՂ

1902 Յունիս 29ին Վարդօ Շարժումի մէջ կը գրէր .

ԿԱՐԾԵՅԵԱԼ ՀԵՐՈՍԻ ԽԱՉԱԳՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Խօսքս հռչակաւոր , դժբախտաբար , ձանկիւլեանի
մասին է :

Վաղուց գիտէի որ այդ մարդը յեղափոխութեան
խաչագող է , ու տգէտ՝ ազգասիրութիւնը իր բնածին
խորամանկութեամբ չափազործող մի վարնոց տիպ . գի-
տէի նաեւ որ իր տգիտութեան , գուհկութեան և կեղ-
ծութեան աստիճանից շատ գերազանցող աստիճանով
ամբարտաւան է , բայց այժմ գիտցածիս , երեւակայա-
ցածիս էլ եկաւ անցաւ :

Մինչեւ այժմ չէի ուզում այդ մարդին բոլորովին
ջախջախուած տեսնել , որովհետեւ իր գուհկութիւնը
ստիպում էր ներողամիտ լինել դէպի մի մարդ , որին
անգիտակցաբար յարգանքներ էին տրվել , նրան յե-
ղափոխութեան անշահասէր և անկեղծ զինւորներից
մէկը ընդունելով :

Բայց այսօր լռել չի կարելի . ձանկիւլեան յեղա-
փոխութեան խաչագող է . եղել է սկիզբից մինչեւ
վերջը . հարկաւոր է նրան իր իսկական տեղը ցոյց տալ :

Գիտէք ինչ կայ , ընթերցողներ : Ազգային հերոս! .
ձանկիւլեան , որը շատերի աչքում միամիտ . տգէտ և
անկեղծ հայրենասէր է երեւացել , այնպիսի մի սատա-
նայական միջոցի է դիմել իր ամբարտաւանութեան ,
իր գուհիկ եսին բաւականութիւն տալու համար , որ
մարդ կը չլարի :

Նա մի խաչագողութիւն է արել , որին հազիւ ըն-
դունակ լինեն Փարիզի ամենախորամանկ աւանտիւ-
րիստները :

Ճանկիւլեան, իՐ ԶԵՌՔՈՎ, բայց ուրիշի բերնով
գրել է իր յեղափոխական կեանքը. խոշոր ստեղծ
երկինք է բարձրացել իր անձը, և նոյնքան խոշոր ստե-
ղծով մրտաել է իր տարան հասկացող մարդկանց, և որ-
պէս զի ինքը պատասխանատուութիւնից զերծ մնայ. իբ
այդ գրւածքը ուղարկել է Գերմանիա որ գերմաներէն
լեզուով թարգմանեն և գերմանացու անունով հրա-
տարակեն:

Սնդրեմ ասացէք, այսպիսի խաչագողութիւն բացի
Ճանկիւլեանից ո՞վ կարող է անել:

Ճանկիւլեանի ուրիշի բերնով, իր ձեռքով գրված
և Գերմանիա ուղարկված այդ ձեռագիրը 400 երեսից
աւելի է: Այսօր մեզ մօտ գտնուում են անփաստելի
փաստեր:

Հետաքրքրվողը կարող է տեսնել:

ՎԱՐԴՕ

Իրաւունք թերթի մէջ իսկոյն պատասխանեցի:

Ի Ր Ո Ղ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ր

Զրպարտիչ թերթի խմբագիրը իր վերջին 42 թի-
ւին մէջ նախատալից խօսքերով իմ վրայ յարձակած էր:
Թէև միանգամ ընդմիշտ որոշած էի այդ մարդուկով
չը զբաղիլ՝ և բնաւ չէր ալ արժէր իրաւունքի սուղ է-
ջերը այս առթիւ մրտաել: Բայց ըստ խնդրանաց բազ-
մաթիւ բարեկամացս կուգամ հրապարակաւ բուն իրո-
ղութիւնը պարզել:

Հայասէր և հանրածանօթ գերմանացի բազէօն է.
Լօճման հետաքրքրուած և իմ «Դիմակաւորներ» գրքոյկին
ուղած էր. զրկեցինք: Որովհետեւ անհատ մը յիշեալ

երէցին պատմած է եղեր նաեւ իմ կեանքը. Լօճմանը
հետաքրքրուած և փափաքած էր Պատ. Ա. Ամիրխան-
ցի միջոցաւ իմ գրաւոր կենսագրութիւնս ունենալ:
Նախ մերժեցի. բայց Պատ. Ա. Ամիրխանեանցի միջո-
ցաւ Լօճմանի կրկնակի դիմումներէն և ըստ խնդրանաց
Պ. Ա. Ամիրխանեանցի ստիպեալ յանձն առի 1890
Յուլիս 15էն մինչեւ բանտէն ազատուիլս իրողութիւն-
ներ գրի առնելով, Պատ. Ա. Ամիրխանեանցի միջոցաւ
յիշեալ Լօճմանին զրկել, զրեթէ ասկէ երկու տարի
առաջ: Այժմ այդ գրութիւններս ուրիշի ձեռք անցնե-
լու պարագաները ինձ ծանօթ չեն. չը գիտեմ թէ այդ
կենսագրութիւնը որ իմ սեփականութիւնս կը համար-
ուի ի՞նչ կերպով Վարդօի ձեռքը անցեր է:

Ահա՛ բուն իրողութիւնը: Իսկ որոնք որ կը կաս-
կածին այս մասին կարող են դիմել յիշեալ Լօճմանին և
Պատ. Ա. Ամիրխանեանցին, ես ի՛ստիպեմ ս. կը պա-
հանջեմ անկէ, որ, եթէ կայ ըսածիս մէջ սխալ մը,
յանուն մարդկութեան թող հրապարակաւ պարզէ բուն
իրողութիւնը և ճշմարտութիւնը:

Իսկ գալով (Վարդօ)ին, որովհետեւ ժամանակին
28 սնտուկի և Տիկնանց Մասնաճիւղի մասին իր բրած
զեղծումները հրապարակողներէն մէկն ալ ես եղած եմ,
այդ պատճառաւ ինձմէ վրէժ լուծել կը ճգնի: Անձինս
նկատմամբ գրածներուն համար արդէն զինքը արդա-
րութեան (դատի) յանձնած եմ և կը յուսամ որ չուտով
պիտի կրէ իր արեանի պատիժը:

Յ. Կ. ՃԱՆԿԻՒԼԵԱՆ

Իրաւունք թերթի մէջ Պատ. Ա. Ամիրխանեանց
հետեւեալը կը գրէր.

ՊԱՐՈՆ ԶԱՆԿԻԼԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ԻՐԱՂՈՒԹԻԻՆ(*)

Պարոն Զանկիւլեանի Անցքերը դրի առնել տալու պատճառը ու անոր այդ նկարագրութիւնը եւրոպայ շրջողը ստորագրեալս եղած եմ: Այդ հանգամանքը ինձ բոլորովին յայտնի ըլլալուն համար, զինքս պարտաւոր կը համարիմ հետեւեալը իմացնել Շառժուլ լրագրի թիւ 429ի մէջ գրուածին ի պատասխան:

Հայաստանի մեծ կոտորածներէն յետոյ մնացած որբերուն և այրիներուն հոգ տանող գերմանացի ընկերութեան նախագահ Պ. Լօհման մօտաւորապէս երկու տարի առաջ նամակով ինձ դիմեց, որ ես հոս ի Վառնա գտնուող Պ. Զանկիւլեանի մասին իրեն տեղեկութիւն հաղորդեմ, թէ այդ պարոնը, որի համար ինքը լսած էր, ինչեր քաշած է Տաճիկներէն և այժմ ինչպէս կ'ապրի, նաեւ գրած էր ինձ, թէ՛ եթէ կարօտ է, որքան օգնութիւն կարելի է այդ հալածեալ անձին տալ:

Ես Պ. Զանկիւլեանը չէի ճանչնար և անոր մասին ոչինչ լսած չէի: Հարցուփորձ ընելով զինքը գտայ, որ նաւահանգստի գլուխը մի սրճարանի անկիւն նստած մի պատուհանէ ծխախոտ կը ծախէ: Վիճակը իսկոյն հասկցուեցաւ: Անոր անցելոյն մասին ալ քանի մը անձերէ տեղեկութիւններ ժողովելով բոլոր իմացածներս հաղորդեցի Պ. Լօհմանին և, պէտք է ըսեմ որ, բոլոր համակրանօք յանձնարարեցի զԶանկիւլեան իրբիւ ամէն յարգանաց և օգնութեան արժանի անձ նաւորութիւն. որ տունէ, հայրենիքէ և ընտանիքէ

(*) Ըստ խնդրանաց Պատ. Ա. Ամիրխանեանցի այս գրութիւնը առանց տառական փոփոխութեան կը հրատարակենք:

զրկուած, խիստ տանջանքներու և չարչարանքներու ենթարկուած, վերջապէս մի կերպ ազատուած այժմ տկար ու նիհար ու հիւանդոտ չքաւորութիւն կը կրէ հոս ի Վառնա: Ես Պ. Զանկիւլեանի մասին կրցայ նա մանաւանդ այն պատճառաւ այդպիսի նպաստաւոր վկայութիւն ցոյց տալ, որովհետեւ լսեմ էի, որ մեր տեղւոյս ազգայինք և նոյն իսկ պաշտօնական յեղափոխականք իրենք կը համակրին Պ. Զանկիւլեանին և ծխախոտի առեւտուրի դրամազուլսը իրենք տուեր են անոր: Իրաւ ցաւեցայ որ Գերմանիայէն եկած օգնութիւնը անհամեմատաբար սակաւ եղաւ քան թէ Պ. Զանկիւլեանին տալ կը վայելէր, վասն զի ես, որ մեր գաղթականաց օգնելու համար հոս խրկուած էի Գերմանիայէն, մեծամեծ գումարներ ստանալով շատ չատերու 100, 200, 500 և ալ աւելի ֆրանք տուած էի, որոնք Պ. Զանկիւլեանի կրած նեղութեանց մի հարիւրերորդ մասը ճաշակած չէին: Այդ նպաստը եղած է առանց որ և է պայմանի, սոսկ իբրեւ նպաստ մի հայու որ Տաճիկներէն հալածուած ու նեղուած է, ինչպէս ուրիշ հարիւրաւոր անձերու առանց խտրութեան օգնութիւն տրուած է: Նոյնպէս պէտք է ըսեմ, որ ոչ առաջ և ոչ յետոյ Պ. Զանկիւլեան ոչ մի կերպով իրեն օգնելու համար ոչ ինձ և ոչ Պ. Լօհմանին չէ դիմած:

Իսկ գալով անոր անցից նկարագրութեան՝ ասոր ալ բուն պատճառը ստորագրեալս եմ, ոչ Լօհմանն է և ոչ Զանկիւլեանը: Սակաւ անձինք ունեցած են այն պատեհութիւնը, որ ես ունէի, մեր ազգին վեց տարի առկէ առաջ քաշած չարչարանքները ակնատես վկաներէ արձանացուցանելու, ու ես այդ պատեհութիւնը կրցածիս չափ օգտակար կերպով գործածեցի: Այսինքն, ով որ ժիր կամ տկար գրչի աէր էր և կոտորածներ

տեսեր կամ ինքն անձամբ հալածուեր և տաղնապններ ու փորձանքներ կրեր էր : կը խնդրէի , որ ազգային պատմութեան համար իրենց գիտցած կամ փորձով իմացած անցքերը գրի անցնեն և ինձ յանձնեն : Արդէն այդ օրինակ ձեռագիրներ ունիմ քովս տասնէն աւելի : Բայց վերջին արիւնաթաթախ դէպքերու վկաներէն մի չատ կարեւորը համարեցի Պ . Ճանկիւլեանը և առոր համար ալ դրեցի յիշեալ գերմանացի հայասէրին , որ խնդրէ Պ . Ճանկիւլեանէն , իր անցքերը մանրամասն գրելու , որ ան ալ մեծ յօժարութեամբ խնդրեց : Ես ալ իրեւ բարեկամ չատ թախանձանօք խնդրեցի և համոզեցի զՊ . Ճանկիւլեան , որ չզլանայ իր գլխով անցածները մի ըստ միով գրելու , որ անոր վկայութիւններն իբրեւ ականատեսի վկայութիւնք մնան ազգային պատմութեան համար , որովհետեւ ինչ որ ինքը կրեր է , հազարաւոր հայեր ալ նոյն տառապանքներ ու չարանքները անոր նման կրեր են : Միոյն պատմութիւնը ամենուրեք պատմութիւնն է : Պ . Ճանկիւլեան ալ այն վերը յիշած այն փոքր նպատուր սոսկ իբրեւ հայ արկածեալ հայ արկածելոց համար կազմուած Գերմանացեւոց ընկերութենէն ստանալէն կէս տարի անցնելէն յետոյ գրեց իր անցքերն ու Պ . Լօհմանին հասցնելու համար ինձ յանձնեց , առանց մի լուծայ վարձք կամ փոխարինութիւն ստանալու կամ նոյնիսկ սպասելու : Պ . Ճանկիւլեանի այն գրաւոր աշխատանքը կ'արժէ առնուազն 500 ֆրանք : Գուցէ մի Եւրոպացի կամ Եւրոպայի գրագիտական պարագայներ գիտցող մէկը կրնար , եթէ Պ . Ճանկիւլեանի անցքերն իրեն բլլային , պատմելով կամ գրելով հազարներ վաստակել ամենապատուաւոր կերպով ինչպէս վերջերս Միսս Ստօն : Սակայն ես Պ . Լօհմանին քանիցս յիշեցուցի որ Պ . Ճանկիւլեան

վարձատրէ բայց մինչեւ ցարդ ոչինչ չէ ըրած , թէ եւ Պ . Ճանկիւլեան ոչինչ չէ սպասեր :

Ա. ԱՄԻՐԻՍԱՆԵԱՆՑ

Վառնա , 4 Յուլիս

Գերմանիայէն կը գրէին Շարժումի .

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Տէ՛ր Խմբագիր ,

Թող տուէ՛ք ինձ ուղղել մի թիւրիմացութիւն , որը դուք թերեւս անգիտակցաբար Ճանկիւլեանի մասին գրած էք : Այս համարձակութիւնը ներեցի ինձի , որովհետեւ յիշուած կենսագրութեան խնդրի մէջ ես ալ մասնակցութիւն ունիմ :

Առանց ու եւ կողմնակցութեան ես կը խօսիմ յանուն ճշմարտութեան :

Ձեր գրածէն այնպէս կը հասկցուի , թէ Ճանկիւլեան իր գլխին և մասնաւոր նպատակով գրած է իր կենսագրութիւնը և թարգմանել տուած : Հոս է թիւրիմացութիւնը :

Ճանկիւլեան իմ միջոցով ծանօթացած է մի Գերմանացու հետ , որմէ ինք շնորհակալութեան պարտաւորուած է : Գերմանացին իբրեւ օտար հետաքրքրուած է Ճանկիւլեանի հետ պատահած արկածներով և խընդրած անոր , որ այդ բոլորը նկարագրէ և իրեն զրկէ : Ճանկիւլեան բարեացակամ Գերմանացու խնդիրքը չի մերժեր և կը գրէ իր կենսագրութիւնը : Յետոյ ես իմացայ , որ յիշուած Գերմանացին այդ կենսագրութիւնը սկսած է թարգմանել տալ : Այս բոլորէն գիւրին է հետեւցնել , թէ Ճանկիւլեան իր գլխին և մասնաւոր

նպատակով չէ գրած և թարգմանել տուած իր կենսագրութիւնը :

Ես այդ գրութիւնը չեմ տեսած , ոչ բնագիրը և ոչ թարգմանութիւնը , այնպէս որ առ այժմ աւելին ըսել չը կարենալով , այսքանով կը բաւականանամ :

Յուսով եմ , որ այս երկտողիս անկիւն մը կը շնորհէք ձեր թերթին մէջ :

ԻՐԱԶԷԿ

Իրաւունքի տէր և խմբագիր Յակոբ Գուրպէթեան յաջողած էր իր թերթի պատասխանատուն փոխել , Տօքթ . Վարդանեանի փոխարէն Իրաւունքի պատասխանատուն եղած էր հայասէր Պուլկար փաստաբան տօքթ . Տրակուլէֆ :

Գուրպէթեան խնդրեց ինձմէ շարունակել «Յանգանք Որո՞ւն է» յօդուածներուն շարքը և ես ուրախութեամբ յանձն առի շարունակել այն գերազանց պատճառաւ , քանի որ սանթիմներով հաւաքուած տասնեակ հազար ֆրանքները որ յատկացուած էր զէնքի և այլնի , որոնք պիտի ծառայէին երկրի մէջ գտնուող մեր թշուառ հայ եղբայրներուն ինքնապաշտպանութեան , և քանի որ անհերքելի փաստերով ապացուցուած էր թէ այդ տասնեակ հազար ֆրանքները կարգ մը խաչագողներու կոկորդն անցած էր , եղածները չը մերկացնել կը նշանակէր դաւաճանութիւն դէպի ազգը և հայրենիքը : Ուստի սկսեցի Իրաւունքի մէջ գրել 1902 Օգոստոս 10ին այն անցքերը որ տեղի ունեցած էր գրեթէ երկու տարի առաջ :

ԺԲ. — ՅԱՆՅԱՆՔԸ ՈՐՈՒՆ Է

28 ՄԵՏՈՒԿ ԶԷՆՔԵՐՈՒ ԽԱԶԱԳՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Անցեալ տարի այս էջերուն մէջ մեր «Բաց նամակ»ին հրատարակուելէն վերջ մեր բարեկամներէն շատերը հետաքրքրուած մեզմէ պահանջեցին մանրամասն հրատարակել և պարզել «Բաց նամակ»ի մութ մնացած կէտերը , և այդ ահռելի զեղծմանց գլխաւոր դերակատարները մերկապարանոց ընել ու ԽԱԶԱԳՈՂ բառը հրաշէկ երկաթով խարսկել այդ փճացած մարդուկներու ճակտին : Մեր բարեկամաց պահանջին հանդէպ բնականաբար մենք պէտք չէր լռէինք և իրենց պահանջն անկարելոր սեպէինք :

*
*
*

Վարդօն՝ դեռ նոր Պալքանեան ներկայացուցիչ կարգուած Պ . ին հետեւեալ տողերը կը գրէ նամակաւ մը որ տեղւոյն գոմիթէի ձեռքը կ'անցնի .

«Աւելորդ է ըսել թէ չես մոռնար ամէն ինչ լիովին գործադրելու . կոմիտէն միշտ այնպիսի գրութեան մը մէջ պահէ որ ըմբոստութեան միջոցներ մտածելու միջոցներ չունենայ . ինչպէս որ էշու գլուխը կապ կը դնեն կը քաշեն , այսպէս ալ տեղւոյդ կոմիտէն ընելու ես : Միշտ պէտք է էշու նման կապ դնել թրքահայերի գլուխը և մեր ետեւէն քաշել :»

Ընթերցողը այլեւս կրնայ երեւակայել գոմիթէի զայրոյթն . Վարդօյի այդ անպատկառ նամակը բաւական աղմուկ հանեց , դաշնակցութեան քանի մը կարեւոր գործիչները այս դէպքն իմացան . այդ նամակով Վարդօն բոլորովին դիմակազուրկ պիտի ըլլար , եթէ ճիշդութեամբ ձեռով մը չը ոչնչանար նամակը , որուն համար գոմիթէն շատ զղջաց ...

Դաշնակցութեան կարեւոր մէկ գործիչին օր մը ըսի: Դուք միթէ առաջուց չէի՞ք ճանչնար Վարդ Պատ-
րիքով Իսաք Արմախին, ինչպէս կարելի էր այդպիսի
մէկը Դաշնակցութեան մէջ ընդունիլ:

«Է՛ն ընդունեցինք. ախր ի՞նչ անհնք, բայց խընդ-
«բեմ ուրիշ բան մի հարցնէր նրա մասին, Արմախին
«անտանելի դարձած է այլեւս»

Շարժում թերթի յայտարարութիւնը դեռ հրա-
պարակ չէլած Վառնայէն բարեկամներէս մէկը ինձ կը
գրէր Եգիպտոս գտնուած միջոցիս:

«Վառնայի մէջ քանի մը օրէն վերջ Շարժում ա-
«նունով թերթ մը պիտի հրատարակուի, այդ թերթը
«Դաշնակցութեան օւկանիկն պիտի ըլլայ, որովհետեւ
«ստոյգ աղբիւրէ տեղեկացած եմ որ այդ թերթին
«ծախսուած ստակները տեղւոյս գօմթէի դրամներն
են եւայլն»

Բարեկամս վստահելի էր. անոր այս նամակը և
Շարժումի յայտարարութիւնն առնելէս վերջ՝ Դաշնակ-
ցութեան Եգիպտոսի ներկայացուցիչէն՝ որ բարեկամս
էր, հետաքրքրուեցայ այս գրուածները ստուգելու.
այդ բարեկամս զիս ապահովցուց թէ ոռւտ է, Շար-
ժում անձնական թերթ մըն է. բայց քանի որ ինձ
գրող բարեկամս վստահելի էր ինձ համար, Դաշնակ-
ցական բարեկամիս տուած բացատրութիւնով գոհ չե-
ղայ: Յարմար առիթին թողուցի խնդիրը ստուգել:

1898ին Թիֆլիս գտնուած միջոցիս Շարժումի խըն-
դիրը ստուգելու ամենէն յարմար առիթն եկած էր:
Ընդհանուր ժողովին պատգամաւոր եկող քանի մը բա-
րեկամներէս խնդրեցի որ Շարժումի խնդիրը յարու-
ցանեն:

Շնորհակալ եմ որ այդ բարեկամներս այդ խնդիրը

յարուցած էին ընդհանուր ժողովին մէջ և Վարդօն
նեղի մնալով խոստովանած էր իր ըրած գեղծումն:

Ընդհ. ժողովը վճռած էր որ Վարդօն իսկոյն վճա-
րելու է 1200 ֆրանքը զոր գօմթէի դրամէն վերցու-
ցած էր Շարժումը հիմնելու համար. ժողովը անոր այս
զեղծումն ի նկատի ունենալով զանի պաշտօնանկ բրաւ
Պալքանեան ընդհանուր ներկայացուցիչէնէն, և իրեն
յաջորդ ընտրեց Պ. Զօրեան (Բոստամ):

Պատգամաւոր բարեկամներս շատ ուրախ եղան որ
այդ զեղծման խնդիրը իրենց միջոցաւ յարուցած էի
ընդհանուր ժողովոյ մէջ. իսկ Վարդօն չը կրցաւ գիտ-
նալ թէ այդ խնդիրը յարուցանողն ես եղած էի, եւ
ինչո՞ւ չը յարուցանէի, քանի որ պարզ զեղծում մըն էր:

Ուրեմն 1898ի ժողովը շատ ցաւալի հետեւանք
ունեցաւ ողորմելի Վարդօյի համար որ իբր զեղծարար
մի դատաւարաւորուեցաւ և դադրեցաւ ընդհանուր ներ-
կայացուցիչ ըլլալէ: Բայց այդ ժողովը բարիք մը եղաւ
ամբողջ Պուլկարիոյ գօմթէններուն և Դաշնակցական-
ներու համար որոնք ազատուեցան Վարդօյի շահատա-
կութենէն:

Թիֆլիսէն վերադարձիս մտադիր էի Վառնա հան-
դիպիլ. թերեւս անձնական գործ մը ձեռք բերելու.
յոյսով. մեկնելուս պահուն ինչպէս ուրիշ Դաշնակցա-
կան բարեկամներս նմանապէս և Վարդօն ողջներթ
տուաւ ինձ ըսելով.

«Դամեր-Արշաւիրի և Երուսաղիմ ըսէ որ թեր-
«թին լաւ նային, ախր ուրիշներուն չեմ ըսեր թէ
«թերթն մերն է. ես շուտով կուգամ»

Բնական էր որ Վարդօն շատ տխուր պիտի վերա-
դառնար ընդհանուր ժողովէն, ով գիտէ ի՞նչ յոյսերով
գացած էր հոն և ի՞նչ ցաւալի վիճակով կը վերա-
դառնար:

Պուրկազի մէջ չը կարողացայ ինձ գործ մը գտնել . որոշած էի Վառնա գաւ . սովորական կերպով կը տեսնուէի քանի մը բարեկամներու հետ . և ահա մէկը եկաւ և ինքզինքը ներկայացուց ինձ . Ան՝ Յ . Փափազեան անդւոյն դաշնակցութեան գործիքի անդամներէն մին էր : Անկէ իմացայ թէ Ռոստոմ հեռուեալ օրը Պուրկազ պիտի գայ 28 սնտուկի խնդիրը քննելու :

Երեկոյին նաւահանգիստ գնաց բայց Ռոստոմ չեկաւ . քանի որ որոշած էի Վառնա գաւ , միւս առաւօտ Պուրկազէն մեկնեցայ վստահ ըլլալով որ Ռոստոմը Վառնա կը գտնեմ ու խնդիրը մանրամասնօրէն կը հասկընամ :

Վառնա հասած վայրկեանիս բարեկամներէս միոյն մըջոցաւ գտայ Ռոստոմը , որ Տօքթ . Աթաբէկեանցի տունն էր : Առաջին գործս եղաւ Ռոստոմէն տեղեկանալ 28 սնտուկի խնդիրը . Ռոստոմ խոստովանեցաւ թէ , այդ զէնքերը իրաւ է որ կարգ մը անհատներու ձեռամբ ծախուած և գրեթէ ոչնչացած են . արդէն ինքը մասնաւորապէս այդ խնդրոյ համար եկած է և շուտով Պուրկազ պիտի երթայ . խնդիրը ստուգելէն և պէտք եղած տեղեկութիւնները հաւաքելէն վերջ ինծի պիտի գրէ : Երկու օրէն վերջ Ռոստոմ Պուրկազ գնաց և հսկ'սպասէի իր նամակին :

Վառնայի մէջ յսկոյն չըջապատուեցայ դաշնակցականներէ , քանի որ դաշնակցութեան բարեկամ էի , ընկանաւորար իրենց համար բարի և լաւ մէկն էի : Ամենէն զարմանալին այն էր որ զիս չըջապատողներու մէջ կը գտնուէր նաեւ Վարդօն . այն Վարդօն սրուն 1898ին Թիֆլիս գտնուած մըջոցիս Պ . ի թախանձանօք ծանօթացած էի դժբախտաբար : Առաջին անսակցութեանս իր կեցած տան մէջ քանի մը կարեւոր դաշ-

նակցականներու ներկայութեան զինքը սոսկալի կերպով յանդիմանած էի , յիշելով Պոլսոյ մէջ 1890 թուականի իր ունեցած քստմնելի դաւաճանական լնթացքը և Միութեան կատարի հակառակօրդ մը ըլլալը : Վարդօն այդ նախատինքներս մոռցած . միշտ շուրջս դառնալ սկսաւ Վառնայի մէջ . զիս ճաշի կը հրաւիրէր և սոսկալի կերպով քծնելով կը շոյէր , մինչդեռ ես ոչ թէ իրեն հետ անանուելու այլ նոյնիսկ երեսն անգամ նայելու կը պճգայի . և այս մասին քանի մը բարեկամներուս ըսած էի .

Կը խնդրեմ զիս մը մեղադրէք . այս մարդուն հետ ոչ թէ տեսնուիլ այլ երեսն անգամ նայիլ չեմ ուզեր , բայց օձիքս չը ձգեր . որովհետեւ 28 սնտուկի գողութեան մէջ իր անեղ պատասխանատուութենէն չը մօրած թեւ ու թիկունք կը փնտռէ , վիճակը արգահատելի է . բայց երբեք չը պիտի կրնայ իր քծնումներով ներողամտութեանս արժանանալ :

Ռոստոմէն դեռ նամակ ստացած չէի , բայց ստանալուս վտահ էի և կը յուսայի թէ անպատճառ խնդիրը պիտի կարգադրէ , քանի որ Ռոստոմ դաշնակցութեան հիմնադիրներէն մին ըլլալով , տարիներով պիւռօն և խմբագրութիւնը վարած էր և յետոյ Պալքանեան երկիրներու ընդհանուր ներկայացուցիչ կարգուելով Պուրկազ մեկնած էր , իր ըսածին համեմեմաս միայն 28 սնտուկի խնդիրը քննելու և գողերը գտնելու համար . ես բնաւ չէի կասկածեր որ Ռոստոմ իր խոստումը պիտի դրժէր և զիս պիտի խաբէր :

Յանկարծ Իրաւունքի մէջ հրատարակուեցաւ 28 սնտուկի խնդիրը . ծանօթներէս միոյն վաճառատունը գտնուած մըջոցիս , նախկին դաշնակցական մը որ Վարդօյի շահատակութենէն զգուած հեռացած էր դաշնակ-

ցութենէն . Իրաւունք թերթը ինձ ներկայացուց մատ-
նանիշ ընելով 28 սնտուկի մասին գրուածները :

Ես ի նկատի ունենալով խնդրոյ փոփոխութիւնը և
Ռոստոմի ինծի տուած խոստումն , խնդիրը կանխահաս
գտայ զայրացած Իրաւունք թերթը զիս ներկայացնողի
երեսին չպրթեցի ըսելով . պարոն ես մօտէն տեղեակ եմ
որ այդ խնդիրը փութով պիտի կարգադրուի և գողերն
երեւան պիտի ելնեն . ուստի զանի այժմէն և առանց
սպասելու ձեռնարկուած քննութեան վախճանին հրա-
տարակել գրեթէ դաւաճանութիւն է :

Իրաւունքի Տ . Խմբագիրը դէպի զինքը և իր թեր-
թը ունեցած այս ընթացքս լսելով բացատրութիւն
պահանջեց . ես իրեն ըսի թէ , աճապարած է և պէտք
էր դիմումներէն վերջ այս խնդիրը հրապարակէր : Տ .
Գուերպէթեան բացատրեց թէ ամիսներէ ի վեր անուղ-
ղակի դիմումներու ու խոստումներու ի զուր սպասե-
լէն վերջ , խնդիրը հրապարակ հանել ստիպուած էր , և
այս բացատրութիւնները լսելով իրաւունք տուի անոր
ու ես ալ սկսեցի կասկածիլ թէ՝ մի՞ գուցէ ես եւս
Ռոստոմէն խաբուած ըլլամ : Ուստի Իրաւունքի և իմ
վրայ պարտք կը մնար այս խաբէութեանց դէմ խաչա-
գողութիւնը մերկապարանոց ընել :

Ռոստոմի նամակն ուշացաւ , ուստի հարկ տեսայ
կրկին ժընէվի պիւնոյին գրել և խնդիրը մանրամաս-
նութեամբ պարզել նորէն :

Արդէն լուր տարածուած էր թէ 28 սնտուկի խա-
չագողներէն մինն է Առաքել Ալթըրարմազեան , Պուր-
կազի մէջ կաշիի վաճառական : Առաքելի մօտին եղած
տարածայնութեանց տեղեակ էր նաեւ Վարդօն :

Դաշնակցական մը եկաւ ինձ և յայտնեց Առաքելի
Վառնա գալը , և յարեց թէ Պ . Ս . ի քով ունի 2000

ֆրանքի ապրանք և ինքը Պ . Ս . ի հաճութիւնն առած
է՝ եթէ երբեք ես կարողանամ այդ ապրանքները գրա-
ւել ի հաշիւ 28 սնտուկին :

Դաշնակցականէն խնդրեցի որ , կամ այն է Առ-
աքելը անձամբ ցուցնէ ինծի կամ նկարագրէ ինչպէս
մէկը ըլլալը . իսկ ապրանքները գրաւելու մասին թող
անհոգ ըլլայ և այդ խնդիրը վերջացած թող նկատէ :

Առաքելի նկարագրութիւնը առնելէս վերջ իմա-
ցայ նաեւ պանդոկի սենեկին թիւը : Նախ դիմեցի Պ .
Ս . ին ստուգելու թէ իրօք կը յօժարի ապրանքները
իմ տրամադրութեանս տակ դնել մինչեւ առաքելի հետ
գործս վերջացնեմ , Պ . Ս . սիրով ընդունեց : Պանդոկը
չը գտայ Առաքելը , այցաքարոս ձգեի ժամադրու-
թիւն մը նշանակելով :

Քիչ մը վերջ «Աստուծոյ» սրճարանը գացի և հոն
տեսայ թէ Վարդօն նորեկի մը քովը նստած է . պատր-
ուակաւ մը իրենց նստած սեղանին դէմը կեցայ և սկսե-
ցի Վարդօյի հետ խօսիլ նորեկը երբ տեսաւ թէ Վար-
դօյի հետ խօսելով հանդերձ զինքը կը դիտեմ . սկսեց
կարմրիլ և գլուխը ծռելով մտածել : Նորեկը կը նմանէր
Առաքել Ալթըրարմազեանին : Գլխու շարժմամբ հար-
ցուցի Վարդօյին թէ ո՞վ է նորեկը . Վարդօն անտար-
բեր կեցաւ . չիթունքներուս շարժմամբը հարցուցի թէ ,
Առաքել Ալթըրարմազեանն է . Վարդօն նորէն ան-
տարբեր մնաց . բայց տասը վայրկեանս առաջ ինձ նկա-
րագրուած դէմքով , հասակով և հագուստով Առաքելը
ճիշդ այդ նորեկին կը համապատասխանէր , երբ Վար-
դօն բոլորովին անտարբեր կեցաւ , ալ ես մեկնեցայ ,
մտածելով թէ մարդ մարդու միշտ կրնայ նմանիլ :

Քիչ մը վերջ Պ . Ս . ին գացի հարցնելու թէ Առա-
քելը տեսած էր : Խանութը մօտեցողով հոն տեսայ այն

նորեկ : որ Վարդգիսի հետ «Աստուծո» սրճարանը նստած էր : Դեռ Պ . Ս . ինչ չը խօսած նորեկը ինձ մօտենալով ինքզինքը ներկայացուց «Առաքել Ալթըրարմաքեան» : Եւ յարեց թէ քարտս առած է . պատրաստ է ինձ տրամադրելի ըլլալ :

Առաքել առաջարկեց առանձին տեղ մը երթալ . այն ատեն հասկցայ որ ինքը զիս կը ճանչնայ եղեր արդէն և Վարդգիս իրեն հասկցուցած է որ 28 սնտուկի խնդիրը ձեռք պիտի առնեմ :

Առաքելը փոխանակ զիս իրեն պանդոկը և սենեակը տանելու , որ մօտ էր . Օթէլ Տօպրիչ տարաւ , ուր առանձին սենեակի մէջ փակուելով սկսեցինք խօսիլ :

Իրեն առաջարկեցի որ 28 սնտուկի խաչագողութեան խնդիրը իր գիտցածին չափ մանրամասնօրէն պատմէ ինձ :

Առաքելի պատմածներէն ի հարկէ ուշադրութեան առնելիք կէտերը մտքիս մէջ ամփոփեցի , նմանապէս իր հակասական խօսքերը որով զինքը արդարացնել կ'ուզէր և աւելի յանցանքը կը ծանրացնէր կօչկակար Կարապետին վրայ : Կարապետը այդ դէպքի պատճառաւ Ռուսմանիս փախած և հոն ապաստանած էր :

Առաքելի պատմածներէն պարզ և յստակ կերպով կ'երեւէր թէ այդ խաչագողութեան մէջ գլխաւոր և նշանաւոր խաչագողն ոչ ինքը եղած է և ոչ ալ կօչկակար Կարապետը , այլ վարագոյրին ետեւը ուրիշ խոշոր դէմքեր կային :

Առաքելի պատմութիւնը լսելէս վերջ կարգն եկած էր ինծի հարցումներ ընել : Նպատակս էր միայն գլխաւոր դերակատարներու անուններն իմանալ իրմէ . արդէն իր յանցաւոր ըլլալը պարզ կ'երեւէր : Առաքել

թէ եւ գիտէր զլխաւոր դերակատարները , բայց չէր ուզեր ըսել և միշտ կ'ուզէր իր օձիքն ազատել :

Որչափ որ աշխատեցայ անկարելի եղաւ Առաքելէն իմանալ այս խաչագողութեան ճարպիկ և նշանաւոր գողերը . ուրիմն ստիպուեցայ վերջ տալ մեր տեսակցութեան : Առաքել ուզեց իմ կարծիքս և համոզումս իմանալ , ու ըսի :

Այս խնդրոյն խաչագողներէն մին գուցէ ևս . բայց եթէ յայտնես միւս խաչագողներու անուններն որ լաւ գիտես , քու յանցանքդ պիտի մեղմանայ . իսկ քանի որ չես ուզեր անոնց անունները տալ , այդ զէնքերու արժէքն եղող 15000 ֆրանք գումարէն պիտի զեղչեմ 2000 ֆրանքի ապրանքդ որ Պ . Ս . ի քովն է և ես գրաւած եմ արդէն , կը մնայ 13000 ֆրանք , մինչեւ որ այս գումարն չը վճարես ընտ . ազատելիք չունիս ձեռքէս :

Առաքելը վճռական խօսքերս լսելէն վերջ սկսեց աղաչել և նոյն իսկ լալ . բայց կարուկ կերպով իրեն ըսի :

Այդ զէնքերը չը կարծես թէ միայն Դաշնակցութեան կը վերաբերի և անոր նախկին ներկայացուցիչ Վարդգիս կարող է քեզ հետ յարմարիլ , այդ զէնքերը յեղափոխութեան կը վերաբերի և ամէն մէկ յեղափոխան պարտաւոր է այդ զէնքերու հաշիւը պահանջել ձեզմէ . 15000 ֆրանք չը տուած օձիքդ չես կարող ազատել . Ու իրարմէ զատուեցանք :

Չը մոռնամ ըսելու թէ Առաքելը ի միջի այլոց ըսած էր . Դաշնակցութիւնը Եանսօլիէն Գանարեան զրկեց զիս հարցաքննելու և Գանարեանը ընտա զիս յանցաւոր չնկատեց այդ գործին մէջ և եղածը զրպարատելիւն ըլլալուն համոզում գոյացուց :

Քիչ վերջ վարդօն քովս եկաւ և ստուգելով Առաքելի հետ ունեցած տեսակցութիւնս, խնդրեց որ այդ երեկոյ Արտէն էսաքաշաեանենց տունը գտնուինք և այդ խնդրոյ մասին երկարօրէն տեսնուինք: Ես հարկ չտեսայ վարդօյին լսել թէ «Սասուն» սրճարանին մէջ իր կեղծել կամ անտարբեր մնալուն միտքն ու նպատակն ի՞նչ էր:

Երեկոյին Ա. է. ի տունը երբ վարդօն ուղեց հարցաքննութեանս արդիւնքն իմանալ և երբ ես պարզեցի թէ ի՞նչ ձեւերով Առաքելը խոստովանեցուցած եմ, վարդօն լսաւ:

«Պարտօ՛ւ, հարցաքննիչ ես եղեր էլի»

Վարդօյի այդ գովեստն և միւսներուն տարբեր տարբեր խօսքերը ինձ համար նշանակութիւն չունէին. ես այդ օրէն սկսեցի ուշադրութեամբ հետեւիլ վարդօյի ամէն մէկ քայլերուն:

Այդ գիշերը ամբողջս միասին որոշեցինք միւս օրը Առաքելին ներկայացնել գոմիթէի կողմէն սպառնադիր մը: Այդ քայլը քիչ մը յանդգնութիւն կը պահանջէր, երբ քանինները կը վարանէին ես յանձն առի այդ վտանգաւոր գործը կատարել:

Միւս օրը Առաքել խանութս եկաւ և ես սպառնադիրը ներկայացուցի իրեն, Առաքել բոլորովին անտարբեր մնաց. այդ անտարբերութիւնը կը նշանակէր կանխապէս իրեն լուր արուիլը. այդ բանը միայն վարդօն կրնար ընել և անկից վերջ սկսեցի լրտեսել տալ թէ վարդօն ի՞նչ ատեններ Առաքելի հետ կը տեսնուի:

Առաքելը երբ քանիցս ինձի կը դիմէ և կը տեսնէ որ նոյն որոշմանս վրայ անխախտ կեցած եմ, այլեւս կը յստահատի և կ'որոշէ քիչ թէ շատ գոհացում տալ 28 սնտուկի խնդրոյն. որովհետեւ ինքը լաւ համոզ-

ւեած էր որ միայն 2000 ֆրանքի ապրանքով իրեն օձիքն թոյլ չիմ տար:

Պիււոն ինձ նամակաւ մը գէնքերու գողցուիլն և գողերու փնտռուիլն յայտնելէն վերջ ինձի կը յանձնարարէր ըստ կարողութեանս աշխատիլ այդ գողերը գրտնելու խնդրոյն մէջ և թղթակցիլ Ռոստոմը հետ, իսկ վարդօյի մասին բաւ մը անգամ գրած չէր Պիււոն:

Պիււոյի նամակին մէջ վարդօյի մասին բնաւ ակնարկութիւն մը չըլլային ինձ զարմանալի թուեցաւ:

Առաքելի 2000 ֆրանքը գրաւելս թէ Պիււոյին և թէ Ռոստոմին գրած էի արդէն ժամանակին, Պիււոն և թէ Ռոստոմ փութացած էին շնորհակալութիւն յայտնելու ինձի. բայց երկուքն ալ իրենց նամակներով կը յանձնարարէին պաղարիւնութեամբ գործել և խընդրոյն մէջ չաճապարել:

Պիււոյի և Ռոստոմի յայտնած շնորհակալութիւնը ինձ ալ աւելի կոսկածի մէջ ձգեց դէպի վարդօն. գողութիւն մը որ վարդօյի ընդհանուր ներկայացուցիչ եղած միջոցին պատահած էր, ուստի պատասխանատուութիւնը վարդօյի վրայ կը ծանրանար. պատճառն ինչ էր որ վարդօն թոյլ և անտարբեր կը վարուէր այս խնդրոյն մէջ:

Գալով Առաքելի, ինքը Յ. Ռ. ի քով 800 ֆրանքի չափ ապրանք ունէր. Պ. Յ. Ռ. ի հետ տեսնուեցայ որ յօժարեցաւ արամադրութեանս ներքեւ դնել մինչեւ խնդրի վերջանալը:

Չէ՞ որ վարդօյի ընթացքը բոլորովին կասկածելի եղած էր ինձ, և չէ՞ որ գործն ինքնին հանելուկ մը դարձած էր և գործին մէջ գաղտնիք մը ըլլալուն համոզուած էի. և վերջապէս չէ՞ որ ստուգած էի որ վարդօն ինձմէ գաղտնի կը տեսնուի Առաքելի հետ:

ուգեցի այդ 800 ֆրանքի ապրանքը գրաւելու խնդրոյն մէջ Վարդոյի որոշ գոյնը հասկնալ և կեղծիքն երեւան հանել :

Երեկոյն Վարդոյենց տունը գացի և հոն գտայ նաեւ Օ. Գ. , խնդիրը պարզեցի և այդ ապրանքներու գրաւման գործը Վարդոյին և Օ. Գ. ին թողուցի : Վարդոն քանի մը սնտոի պատճառներով չուգեց գրաւել . ես իր ցոյց տուած պատճառները կրք ամբողջովին դիւրացուցի . այն ատեն ակամայ ստիպուեցաւ խնդիրը Օ. Գ. ի յանձնել . վերջապէս քանի որ որոշ էր թէ միւս օրը ժամը քանիին պիտի փոխադրուէր ապրանքները Առաքելի միջոցաւ , վերջնական որոշումն տուինք որ Օ. Գ. գրաւէ Վարդոյի հետ միասին : Միւս օրը իմացայ թէ Առաքել իր ապրանքները որոշուած ժամէն առաջ Պուրկազ զրկած էր : Վարդոյի և Օ. Գ. ի այս խաղէն պարզապէս երեւան եկաւ . թէ Վարդոն կանխաւ լուր տուած էր Առաքելին և փոխադրութեան ժամը փոխած ու փութացուցած էր :

Այլեւս ինձ համար Վարդոյի այս խնդրոյն մէջ ունեցած կեղծիքն երեւան ելած էր : Վարդոն դիմաւկազերծ եղած էր ինձ համար . . . :

Վառնայի մէջ արդէն օրուան խնդիր եղած էր 28 անտուկի գողութիւնը . Առաքել միջնորդներ կը բերէր 2000 ֆրանքի ապրանքներն ազատելու համար . անոր ջանքերն բոլորն ալ ապարդիւն կը մնային : Ես գործին մէջ գաղտնիք մը ըլլալուն համոզուած էի :

Կօշկակար Կարապետին հասցէն գտայ . նամակաւ մը հարցուցի իր մեղսակցութիւնը : Կարապետ իսկոյն պատասխանեց նամակիս թէ պատրաստ է պէտք եղած տեղեկութիւնները տալու : Քանի մը օր յետոյ տեղեկացայ որ Կարապետ Պիւռոյի և Ռոստոմի հետ թղթակ-

ցիլ սկսած է և այդ պատճառաւ էր որ չէր ուզեր ինծի տեղեկութիւններ տալ :

-----*

ԺԳ. — ԻՔՔ ԱՆԻՇԵԱՆԱՆՎԱՆ ՅԵՐԲԱՅԱԼՈՒԻԼՍ

Երեւոյթները և իրերը կուգային փոստով թէ գործին մէջ անուշի գաղտնիք մը կայ և ամէն կերպով կ'աշխատուի այդ գաղտնիքն մըլտ մոխրին տակ թաղուած պահել : Որչափ որ իրականութեան մը հանդէպ գտնուելուս կը համոզուէի այնչափ ալ կը համառէի այդ գաղտնիքն երեւան բերել թէկուզ ինչ զնով ալ ըլլար , այս տեսակէտս այնչափ որոշ էր , որ գրեթէ Վառնայի Հայութեան մեծ մասը այս բանին համոզուած էր :

Այդ թուականին Մակեդոնական յեղ. կուսակցութիւնը համերաշխած էր Դաշնակցութեան հետ և այդ կուսակցութեան պետն էր Սարաֆով որ այդ միջոցին Պուրկարիա կը գտնուէր և ինքը մեծ համբաւ ունենալուն համար Պուրկար կառավարութիւնը պէտք եղած աջակցութիւնը չէր խնայեր իրեն . քանի որ կառավարութիւնը կը փափաքէր Մակեդոնիոյ մէջ գտնուած Պուրկարները ազատել թուրք կառավարութեան լուծէն :

Սարաֆովի Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ համերաշխութիւն հաստատելուն պատճառաւ Պուրկարիոյ մէջ գտնուած դաշնակցութեան ամբողջ գոմիթէներ կ'օգտուէին այդ առիթէն և կառավարական շրջանակին մէջ ինպատարեանք բաւական աջակցութիւն ձեռք բերած էին :

Առաքելը կը խնդրէր ինձմէ որ արտօնեմ Պօղոս Սարգիսեանին և Յարութիւն Ուղուրլեանին որպէս զի

իրեն առնելիքները վճարեն և ինքը օձիքն ազատելով Պուրկազ երթար։ Առաքելի այդ թախանձանքներուն միշտ պատասխանս եղած էր հետեւեալը .

Դու ինքդ խոստովանած են ինծի որ Դաշնակցութեան այդ զէնքերը գողցուած և ծախուած է . որուն մէջ բաժին ունեցած ես որոշ չափով . ես լաւ գիտեմ որ ինքդ կարող չէիր այդ գողութիւնը առանձին ընել , պէտք է յայանես ընկերներուդ անունները . իսկ եթէ չես ուզեր յայանել պէտք է վճարես 15000 ֆրանք , որպէս զի օձիքդ ազատելով Պուրկազ երթաս ուրիշ միջոց չկայ և կարելի չէ ուրիշ կերպ կարգադրել խնդիրը : Ես շատ ջանացած էի դոնէ վարդօյէն իմանալով թէ այդ զէնքերը քանի՞ հազար ֆրանք կ'արժէ , կարելի չեղաւ վարդօյէն որոշ խօսք մը առնելս . իսկ երբ նշմարութեամբ ըսած էի թէ մօտաւորապէս 15000 ֆրանք ըլլալու է . վարդօն լռած էր :

Ինծի ըսած էին թէ Առաքել վառնայի մէջ քանի մը խորհրդատուներ ունի որոնք կը թելադրեն եղեր ոչինչ չը վճարել , իսկ չէին յանդգներ խորհուրդ տալու որ աւելի յանդուգն չարժի մի գուցէ ես ստիպուիմ ասորքեր կերպով վարուիլ իրեն հետ և ինքը ստիպուի դատարան դիմել : Առաքելի դատարան դիմելը իմ գործն աւելի կը դիւրացնէր , քանի որ վկաներով կըրնայի իր մեղսակցութիւնը հաստատել և ճիշդ այդ նպատակաւ Իրաւունքի մէջ «բաց նամակ» մը հրատարակեցի և զինք գող անուանեցի , բայց Առաքելը նորէն լուռ մնաց և դատարան չը դիմեց :

Ինծի ըսած էին որ իրեն խորհրդատուներէն մին Երուանդ Թուղլաճեանն է , Երուանդը չէի չանչնար :

Յորիկի ժամը երկուքի միջոցին «Սասուն» սրճարանը գացի բարեկամիս մէկը տեսնելու : Սեղանի մը

գլուխը քանի մը հայեր հաւաքուած էին խօսակցութիւն մը լսելու . հետաքրքրուեցայ , մէկ մը խիստ գռնիկ և փողոցային լեզուով հայ յեղափոխականներու հասցէին լուտանքներ կը տեղար և նահատակուած հայ հերոսներուն կը հայնոյեր : Իրեն քով նստած էր Առաքելը , որուն խորհուրդ կուտար զէնքերու մասին սանթիմ մը իսկ չվճարել սրիկայ և գող յեղափոխականներուն :

Արդէն այդ հայտնները լսելով այլայլմէ եղած և սոսկալի փերպով յուզուած էի . երբ հարցումիս պատասխանած էին թէ հայնոյիչ Երուանդ Թուղլաճեանն է , իսկոյն Երուանդին վրայ յարձակեցայ և սկսեցի ապտակներ և կռուփներ տեղալ , վերջապէս սրճարձը և թէ քանի մը հայերը շատ դժուարաւ կրցան ձեռքէս ազատել Երուանդը և սրճարանէն դուրս հանել :

Դէպքը իսկոյն վառնայի մէջ տարածուած էր և վարդօն եկած էր քթիս խնդալու համար կ'ըսէր :

— Լսեցի շատ ուրախ եղայ պէտք էր շատ ծեծէիր այդ սրիկան :

Երուանդի դէպքէն երեք օր անցած էր , Առաքել նորէն խանութս եկած էր երկսողս կ'ուզէր , որպէս զի Սարգիսեան և Ուղուրեան իրեն պահանջները վճարէին ու ինքը Պուրկազ մեկնէր :

Բնական էր որ իմ պատասխանս նոյնը պիտի ըլլար , այսինքն իր մեղսակիցները մասնաշեղ . . .

Յանկարծ խանութէս ներս մտաւ պրիստաւ մը (գօմիսէր) ստարչի հը (տաճնապետ) և մէկ ջանտարը , պրիստաւ ձեռքը ուսիս դրաւ և հրամայեց իրեն հետեւիլ , Հարցումիս չը պատասխանեց , Զեռքակալուած էի :

Պանութս փակելէն վերջ երբ երեքէն շրջապատուած դէպի պահականոց կ'երթայինք վառնայի ամե-

նէն բանուկ պողոտայէն. բնական էր որ այդ տեսակ ձերբակալութիւն մը ուշադրութիւն պաւէր և ամէն ոք հետաքրքրուելով մեզի հետեւէր. մինչև պահակա-
նոց հասնելնիս ամէն ազգէ հարիւրաւորներ խռնուած էին, մասնաւորապէս հայեր և հայ բնակիչներ, ու
բովհետեւ բնակիչներու սրճարանին պատուհանին մէջ էր որ ծխավաճառութիւն կ'ընէին:

Պրիստաւի սենեակն էինք. նորէն կրկնեցի հար-
ցումս թէ ինչու և ի՞նչ պատճառաւ այդ տեսակ տար-
օրինակ կերպով զիս ձերբակալած էին. պրիստաւ նորէն
կ'ըսէր:

Քիչ վերջ պիտի գիտնաս ուր երթալդ. Ոստիկան-
ները կ'ուզէին պահականոցի առաջ խոնրուած հայերը
ցրուել անոնք կը բացազանչէին և կ'ուզէին ձեռքա-
կալմանս պատճառն իմանալէն վերջ հեռանալ:

Պրիստաւը թուղթ ու գրիչ առնելով սկսեց զիս
հարցաքննել: Պրիստաւը ի միջի այլոց ըսաւ.

Քեզ նմանք և օրէնքին անաստուղները Պուլկա-
րիոյ մէջ չեն կրնար մնալ քիչ վերջ ձեզի պիտի աք-
սորենք բացի թուրքիայէն ուր որ կ'աւելնէք: Պրիստաւի
այդ խօսքերը լսելուս պէս իսկոյն ակնհայտ վեր կեցայ
և բոլոր ուժովս բողոքեցի ինձ դէմ եղած այդ նախա-
տիւքին և զրպարտութեան:

Պրիստաւը Երուանդի դէպքը նկարագրեց վերա-
գրելով ինձ նաեւ քանի մը խօսքեր որ իրր թէ ես
արտասանած ըլլամ որ ճիշդ անխիստականի մը խօս-
քերը ըլլան:

Ես իսկոյն հասկցայ թէ այդ զրպարտութիւնը վար-
դօյի աղբիւրէն բղխած էր. կատաղութենէս սկսեց
ձեռքերս դողալ. վերջապէս քիչ մը պաղարկւնութիւնս
զանկէս վերջ ըսի:

Ես չատ ծանօթ յեղափոխական մը եմ թուրք
բռնապետութեան ճանկէն ճողոպրած Պուլկարիոյ մէջ
ապաստանած եմ. եթէ Պուլկարիա կարծածիս պէս ինձ
նմաններուն ապաստան չըլլար՝ ես իսկոյն կը հեռանամ
և ձեր սահմաններէն դուրս կ'ելլամ նոյնիսկ ձեր որո-
շած ժամուն: Իսկ գալով դէպքին, կարծեմ և լսած
եմ որ դուք ալ ինծի նման յեղափոխական մը եղած
էք և էք. եթէ սրիկայ մը ձեր ներկայութեան ձեր ա-
զատագրութեան համար նահատակուող հերոսներու
անմոռանալի յիշատակն ստքի տակ առնելով ամենա-
գունդի կերպով և փողոցային լեզուով հայոցէր. կը
խնդրեմ ըսէք, դուք ի՞նչ կ'ընէիք և ինչպէս կը վար-
ուէիք այդ հայոցիչին հետ:

Իսկոյն եւեթ սատկեցնէի պիտի:

Ուրեմն քանի որ այդ սրիկայ Երուանդի հայ հե-
րոսներուն հայոցերը լսեցի եթէ թող տային քանի մը
ապտակով և կռուփով չպիտի գոհանայի այլ պիտի
ստոկեցնէի. բայց կը ցաւիմ որ միջամտեցին և Եր-
ուանդը ձեռքէս ազատեցին:

Պրիստաւը խօսքերս գրի առնելը ընդհատած էր:

Կը խնդրեմ կոսպոտին (պարոն) պրիստաւ խօսքերս
գրեցէք. Ես անխիստական չեմ այլ Պուլկարիոյ օրէնք-
ներուն հնազանդ եմ, զիս և Երուանդը գատարան
յանձնեցէք. Երուանդ թող հայ հերոսներուն հայոցե-
լու պատիժն կրէ և ես ալ այդ նշանաւոր սրճարանին
մէջ զինքը ծեծելուս պատիժն կը կրեմ. ես ամէն կեր-
պով կը յարգեմ Պուլկարական օրէնքը:

Պրիստաւը իսկոյն հարցաքննութեանս թուղթը
պատուեց և զիս հետը առնելով սանդուխներէն վար
իջանք քով քովի քալելով մինչև խանութիս քո-
վերը եկանք ու մեկնելու ատեն ըսաւ:

Մենք դէպքէն երկու օր վերջ էր ար ձերիններու կողմէն այդ տեսակ գրութիւն մը ստացանք առանց ստորագրութեան իրր թէ դուք ուր որ եղած էք միշտ այս տեսակ ընթացքի մէջ գտնուած էք և օրէնք յարգած չէք. մենք պարսպաւոր էինք եղածն ստուգել. երթաք բարի. ազատ էք:

Ես այս մասին ոչինչ գրել չեմ ուզեր այլ ընթերցողներու դատողութեան և դատաստանին կը թողում, որովհետեւ ինքնին սրոյ է թէ հակառակորդներս զիս վարկաբեկելու համար որ աստիճան ստորնութեանց զիմեղու ընդունակ արարածներ էին:

Վարդօն այս դէպքի մասին բառ մը իսկ չըսաւ ինծի. բայց շատ որոշ էր որ Առաքել դիտմամբ ձերբակալուելուս պահուն քովս եկած էր եղածն տեսնելու և հրճուելու:

Նամակատան ցրուիչը բաց նստակ մը յանձնեց ինձ և յանձնելէն վերջը նողկանքով երեսս նայեցաւ և գլուխը օրօրելով հեռացաւ: Բայց նամակին վրայ հասցէս սաղէս գրուած էր Պուլկարերէն:

«Մատնիչ դաւաճան Յարութիւն ճանկիւկեան»:

Նամակին ստորագրութիւնը կեղծ էր և գիրը նմանապէս կեղծուած: Նամակը վերէն ի վար քստմնելի հայճոյութիւններով լիքն էր. ուշագրաւ էր սպառնալիքը, իրր թէ՛ եթէ ես Վառնայէն օր առաջ չը հեռանայի նամակագիրը պիտի գար Վառնա և հրապարակաւ դաշունահար պիտի ընէր զիս: Նամակը Պուլկարիոյ երկաթուղիի շատ աննշան մէկ կայարանէն փոսդը ձգուած էր, ուր զարգացեալ հայ մը չէր գտնուէր. բայց կեղծուած գիրը վարժ էր և թէ տառասխալներ չունէր:

Իսկոյն հասկցայ որ պարզ մեքենայական դար-

ձուածք մըն էր զիս Պուլկարիայէն աքսորել տալ. և այդ նամակով կուգէին զիս վախցնել և Վառնայէն հեռացնել որպէս զի 28 մատուկի ինդիքը ինքնին գոցուէր:

Վարդօն քովս եկաւ և նամակը իրեն տուի. կարգաց և կարդալէն վերջ դիւային ժպիտով մը ըսաւ.

«Էլի ինչ նշանակութիւն ունի. ասորք ես այս տեսակ նամակներ շատ եմ ստացել»:

Ես իսկոյն տեսայ որ համոզումս սխալ չէր... ու դարձայ իրեն ըսի.

— Վարդօ՛, շատ լաւ գիտեմ որ շատերը կ'ուզեն այս ինդրէն ձեռնթափ ըլլալս. բայց մինչեւ վերջին շունչս պիտի աշխատիմ գաղտնիքն երեսան հանել:

— Ի հարկէ աշխատելու է գաղտնիքն երեսան հանելու, ըսաւ:

— Ուրեմն դու ալ ինձ նման յեղափոխական մը ըլլալով քու ընդհանուր ներկայացուցիչ եղած միջոցիդ պատահած այս գողութիւնը երեսան հանելու ինչո՞ւ կը վախնաս և ինչո՞ւ ինձ հետ աշխատիլ չես ուզեր:

— Ինչպէս ըսած եմ, իմ դիրքս փափուկ է և այլն, ըսաւ:

Վարդօյի մեկնելէն վերջ իսկոյն եկաւ Առաքելը:

Ձէ՞ որ որոշած էի այդ կատակերգութեան վերջ տալ. բաց նամակէն ստացած յուզումս աւելի առիթ տուաւ և խանութս գտնուող քանի մը պատուաւոր անհատներու ներկայութեան լիստ սպառնալիքներ ըրի Առաքելին. և յայտարարեցի.

«Համոզուէ որ ոչ թէ Պուլկաղ այլ աշխարհի որ ծայրն ալ երթալու ըլլաս, առանց 15 հազար ֆրանքն ամբողջացնելու, չես աղատուիր Յեղափոխականներու ձեռքէն»:

Առաքելը ըստ որ վաղը պիտի կնազմեմ ընկերական ատենան մը և վարագոյրին ետեւ թագնուած «խաշոր դէմքերը» (գոգեր) երեւան պիտի հանեմ:»

Շնորհակալ եղայ Առաքելին այս խոստումին ու մեկնեցաւ:

Արդէն օրը օրին կը թղթակցէի Ռոստոմի հետ. Ռոստոմի նամակները միշտ երկդիմի կը գտնէի. երբեմն Առաքելի յանդանքը կը ծանրացնէր. «երբեմն կը մեղմացնէր: Ինձ կը յանձնարարէր պաղարիւնութեամբ գործել և բնաւ չաճապարել. նամակներէն միայն մէջ կը պատմէր թէ գոգերէն մէկը ֆիլիպէի կողմը կը գտնուի Պուլիար մըն է և պիտի երթայ անիկայ հարցաքննելու: Վարդօյի կեղծիքներն և խնդրէն փախուստ տալը ինկատար ունենալով Ռոստոմին ստիպողական կերպով գրեցի որ շուտով Վառնա դայ: Երբ Առաքելը այդ խոստումն լրացաւ. կը խորհէի թէ Ռոստոմի Վառնա գալը և ընկերական ատենանին ներկայ գտնուիլը չառ լաւ պիտի ըլլար և գործը միանգամ ընդմիշտ պիտի պարզուէր: Բայց միւս օրը երբ Առաքելը ընկերական ատենան պիտի կազմէր, առաւօտուն կանուխ Վարդօն խանութիս եկաւ և ըստ թէ Առաքելը Պուլիար գնաց:

Վարդօյէն այս լուրը առնելուս պէս առանց իրեն պատասխան մը տալու անմիջապէս մախոյկով մը պուլկարական շոգեխաւ գացի. որ մեկնելու վրայ էր. հասկըցայ որ Վարդօն դիտմամբ ուշ լուր տուած էր ինծի:

Խնդիրը հայելիի պէս պարզ էր. Վարդօն Առաքելը փախցուցած էր և եկած էր զիս ծաղրելու: Խանութիս դարձայ. Վարդօն երբ տեսաւ որ բնաւ արամազիր չեմ իրեն և իր ըսածներուն կարեւորութիւն տալու, գլխիկոր ելաւ և խանութէս մեկնեցաւ:

Գործին մէջ գաղտնիք մը ըլլալը և Վարդօյի մեղսակցութիւնը պարզ կերպով կ'երեւէր: Պիւսոյի և Ռոստոմի «պաղարիւնութեամբ գործէ և մի աճապարեր» գրածները իրենց նշանակութիւնները ունէին:

Միւս օրը Ռոստոմէն նամակ մը առի որ քանի մը չինձու պատճառներով չէր կրնար Վառնա գալ:

Կատակերգութեան վերջն եկած էր. գործին մէջ գաղտնիք ըլլալուն անպայման կերպով համոզուած էի. որոշեցի «բաց նամակ»ով մը խնդիրը ժողովուրդին պարզել: Բաց նամակը կը պատրաստէի. Վարդօն քովս եկաւ և ինծի առաջարկեց 2000 Փրանքը գանձել և ժընէվ դրկել:

Իր երեսն հայելէս հասկցաւ թէ ինչ ծանր նախատինք մըն էր իրեն համար. այնպէս կարծեցի թէ 2000 Փրանք ժընէվ դրկելով հաւանական է որ ժընէվէն Առաքելին վերադարձնեն: Վարդօյին ըսի. ստակները եթէ գանձեմ Պուլիարական պանքան պիտի դնեմ, մինչեւ միւս խաչագոյներու գտնուիլը:

Վարդօն այլ եւս ոչինչ չառարկեց. լաւ հասկցաւ որ խաչագոյներէն մին ինքն է ըսել կ'ուզէի. և յարեցի. ա՛ն «բաց նամակ» մը պիտի հրատարակեմ, որուն մէջ պիտի ըսեմ. «որչափ գողն է դատապարտելի. այնչափ և աւելի գողցունել տուողը»: Աւելի դատապարտելին քեզ կը գտնեմ այս խնդրոյն մէջ. եթէ կրնաս հրապարակաւ հերքէ ըսածներս: Ասկէց վերջ պէտք չէ որ ինծի հետ տեսնուիս. որովհետեւ շատերը ինծի կ'ըսեն. քեզի պատիւ չը բերեր այդ... մարդուն հետ տեսնուիլ. հասկցա՞ր:

Կրկին տեսնուելու մասին Վարդօյի ըսածները բնաւ ուշադրութեան չառի իրեն ըսի պէտք չէ որ ասկէց վերջ իրարու հետ տեսնուինք:

«Բաց նամակ»ը հրատարակեցի թերթերու մէջ և Վարդօն չկարողացաւ ոչինչ գրել այդ մասին . և արդէն ի՞նչ կարող էր գրել . ես միշտ պատրաստ էի իմ ԶԱՅՈՂ բառը խարակել իր ճակտին . իրեն խաչագող ըլլալն ապացուցուած էր . մանաւանդ վերջին օրերը երբ բարեկամ մը ինծի գրած էր պատուոյ խօսք առնելէն վերջ որ իր անունը չը հրապարակեմ թէ . . . . .

«Բաց նամակ»ը դեռ հրատարակութեան չտուած Վարդօն ինքզինք նետած էր այն ծանօթներուն քանին ներու գիրկը . որոնք այդ փոքրիկ ծխավաճառութեան գործն ընելուն համար նիւթապէս օգնած էին ինձ . Վարդօն այնպէս կարծած էր թէ այդ մարդկանց ազդեցութեան ներքեւ պիտի ստիպուիմ բաց նամակս չհրատարակել :

Այդ ծանօթներս ինձմէ ինդերեցին որ խնայեմ Վարդօյին , խնդիրը չհրապարակեմ և Վարդօյին հետ տեսնուիմ ինչպէս առաջ կը տեսնուէի :

Անոնց պատասխանեցի թէ չնորձակալ եմ իրենց ինձ ըրած անձնական օգնութիւնէն , բայց Վարդօյի խնդիրը հանրային ըլլալով , չեմ կրնար իրեն մեղսակցութիւնը քօղարկել և իրեն հետ այլ եւս տեսնուիլ :

Այդ ոչխարամիտ ծանօթներս այդ օրէն իրենց յարաբերութիւնները դադրեցուցին ինծի հետ : Իմ գործի նուիրատուութեան մէջ Վարդօն իր բաժինը ունեցած էր իր կարողութիւնէն վեր չափով մը , որ զիս քնացնելու և շոյելու նշան էր : Բաց նամակը հրատարակելէս վերջ Վարդօն իր տուած նուէրի գումարն ետ ուղեց և ես իսկոյն վճարեցի :

* * *

Առաքելի ապրանքներն իմ տրամադրութեանս ներքեւ կը մնային . Պիւռոյին և Ռոստոմին գրեցի Առա-

քելի փախուստն և այդ մասին իմ ունեցած անձնական համոզումս :

Առաքելը Պուրկազէն Զարեհ Պէշիրեան անունով մէկը նամակով մը իրեն փոխանորդ կարգած էր և Պ . Ո . ին ղրկած էր ապրանքներն առնելու :

Ես յայտարարեցի թէ ապրանքները իմ քովս են : Յետոյ Առաքել անձամբ Պուրկազէն Վառնա եկաւ ու դատարանի միջոցաւ Պ . Ս . ի խանութը գոցել սպառնացաւ , որովհետեւ մեծ խաչագողները զինք քաջալերած էին . եթէ ոչ Առաքել մեր ստիպմամբը պիտի հարկադրուէր պատուոյ տուանի մը առջեւ իր մեղսակիցներուն անունները յայտնել : Պ . Ս . ի խանութը և գործը չավրուելու համար 2000 ֆրանք կառանց ցոյց տալ պէտք էր դատարանին , ինչ որ չունէի , իսկ իմ ծանօթներուս միտքերը Վարդօն պղտորած էր որպէս զի եթէ իրենց դիմեմ մերժեն :

Յանկարծ մեր անպատկառ Վարդօն եկաւ և զիս խանութէս դուրս կանչելով առանձին տեղ մը գացինք ու ըսաւ ինծի :

Այս գործէն ձեռնթափ եղիր , որովհետեւ Դաշնակցութեան աննպաստ է ըրածդ :

Այդ մարդուկի բաժնէն այնպէս հետեւցուցի թէ Վարդօն այնպէս համոզուած էր որ ինքիւրը դատարան պիտի հանել տամ և Առաքելը պիտի յայտնէ նշանաւոր խաչագողներու անունները . որով գաղտնիքն երեւան պիտի ելնէր . բայց ինչ օգուտ գործը դատարան ձգելու՝ Առաքելը և խոշոր խաչագողները երեւան հանելու միջոցները կը պակսէին ինծի :

Միւս օրը Առաքելը եկաւ և ես ճարահատեալ գնացի ապրանքները իրեն յանձնեցի :

Առաքել իր ապրանքները և առնելիքները դան-

ձեռքն վերջը Պուրկազ երթալու ատենը խանութս եկաւ և խիստ հեգնական ձեռով մը ըսաւ .

Շնորհակալ եմ որ թոյլատրեցիր ապրանքներս առնելու և դրամներս գանձելու . ես Պուրկազ կ'երթամ իսկ դուն գործին գաղտնիքն գտա՞ր :

Ապրանքները Առաքելին յանձնելէս վերջ , իսկոյն զրեցի Պիւռօյին և Ռոստոմին , և իմ համոզումներս ու կարծիքս յայտնեցի թէ , Վարդօն բացարձակապէս մեղսակից է այս գործին և յանցանքն աւելի անոր վրայ կը ծանրանայ և այլն : Գրած նամակիս Պիւռօն և Ռոստոմ չը պատասխանեցին :

Ապրանքները յանձնելէս վերջ Վարդօն ուրախութիւնը չը կրնար ծածկելով , խանութս եկաւ պարզապէս զիս ծաղրելու համար և ըսաւ ժպիտով մը .

— Ապրանքները Առաքելին յանձնեցի՞ր :

Գլխու շարժմամբ այո՛ւ ըսի ու դուռը ցոյց տուի որ դուրս ելլէ . . .

Վարդօն կը հաւատար թէ Առաքել իր ապրանքները ազատած ըլլալով , այլ եւս միւս խաչագողներու անունները յայտնել չպիտի հարկադրուէր : Ահա այս պատճառաւ ուրախ էր :

Հոս աւելորդ չենք նկատեր համառօտ և կարծ կերպով պարզել թէ , ինչպէս այս խնդրոյն մասնակցած էր Առաքելը , որ ոչ գօմիթէի անդամ էր և ոչ ալ յեղափոխական :

Կոչկակար Կարապետը գօմիթէի անդամ ըլլալով իրեն յանձնուած հրացանները ու փամբուշտները սընտուկներով իր տան մէջ կը պահէր : Զէնքերը երբ ծախել կը սկսին գօմիթէներու անդամներուն միջոցաւ շատ աննշան գնով մը . Առաքելը ծրագիր մը կը կազմէ և գործադրել կը սկսի , քանի որ կը տեսնայ թէ այդ

հաղուադիւտ զէնքերը կը գնեն Պուրկարները . Յոյները և նոյն իսկ Թիւրքերը : Բայց Վառնայ նստած մեր պալքանեան ընդհանուր ներկայացուցիչի ականջները խուլ կ'ըլլան և աչքերը կոյր , նամակներէն և հեռագիրներէն չուզեր բան մը լսել և տեսնել : Առաքելը առնելիք կ'ունենայ կոչկակար Կարապետէն . քանի որ ինք կաշիավաճառ էր , ինչպէս կ'երեւի Կարապետ միտմիտ մէկը կ'ըլլայ և կը համոզուի Առաքելի խօսքերուն :

Առաքելը կը համոզէ Կարապետը թէ , փոխանակ այդ մեծաքանակ զէնքերը ուրիշներու ձեռամբ ծախուելու , ինքը և Կարապետը միասին ծախեն . Կարապետին պարտքն ամբողջանալէ վերջ մնացեալ ստակները մէջերնին բաժնեն : Կը համաձայնին :

Գիշերան Առաքելը այդ սնտուկները վերմակներու մէջ ծրարելով Կարապետի տունէն իր որոշած տեղը կը փոխադրէ , սրով զէնքերը Առաքելի տրամադրութեան ներքեւ կ'անցնին :

Առաքել մօտ մօտ ծախելով չկրնար սպառել զէնքերը : Գառնապատի տօնավաճառը կը տանին մնացեալ մասը և Կարապետի հետ միտմիտ ամբողջն ալ հոն կը ծախեն : Զէ՛ որ ծախուածներու ստակները Առաքելի քով կը հաւաքուին , անշուշտ նախապէս Վարդօյի հետ համաձայնած գրումները բաժնելու համար , երբ Կարապետ իր բաժինը կը պահանջէ , Առաքել կը մերժէ Կարապետին բաժին տալ և Կարապետ կ'զգայ Առաքելին ծուղակը իյնալը : Կարապետ իր խաբուիչն տեսնելով այլեւս չուզեր Պուրկարիս մնալ , կ'որոշէ փախչիլ Ռումանիա , բան մը որ արդէն նպաստաւոր էր Առաքելին համար :

Տօնավաճառէն Պուրկազ կը վերադառնան նոյն երեկոյ Կարապետը լալով իր ընտանիքին կ'ըսէ .

«Պատիւս գնաց . պիտի խայտառակուիմ. Առաքելը մեզի հողով մարմնով վառեց և մոխրի վրայ նստեցուց :»

Կարապետը այս խօսքերը իր ընտանիքին ըսելէն վերջ գիշերանց տունէն դուրս կ'ելլէ և իւր ընտանիքը գրեթէ բան մը չը հասկնար ամուսնոյն խօսքերէն : Խեղճ կիներ ի դուր օրերով կը սպասէ իր ամուսնոյն վերադառնալուն : Առաքելէն կ'իմանայ որ Կարապետը արդէն Ռուսմանիա հասած է : Ութ օրէն վերջ Առաքելը Կարապետին ընտանիքին և զաւակներուն ծախքերը հողալով զանոնք ինք անձամբ շոգենաւ կը տանի և Ռուսմանիա կը ղրկէ Կարապետին քով :

Ահա աս կերպով ոչնչացած էր 28 սնտուկ զէնքերը , որոնք ժողովրդի դրամով գնուած և ահագին դժուարութեամբ Պուրկաղ հասած էին և յանձնուած էր Դաշնակցութեան գումիթէին և ընդհանուր ներկայացուցիչին . . . Այդ զէնքերը անցան Պուրկարներու , Յոյներու և Թիւրքերու (մեր թշնամիին) ձեռքը :

Յանցանքը որո՞ւն է :

Ժ.Գ. «ԱՐԵՎԱԼՈՅՍ» ՄԱՍՆԱԽՈՒՄԻ

ՁԵՂՄՈՒՄՆԵՐԸ

Արդէն Վառնայի գրեթէ ամբողջ հայութիւնը գիտէր թէ , Վարդօ ըսուածին ճակատին խարակած էր ԽԱՂԱՔՈՂ մակդիրը :

«Արշալոյս» մասնախմբի անդամուհիները պատիւ ըրին ինձ ծանօթացնել զիս իրենց ձեռքը ունեցած թուղթերուն :

Մասնախումբի թուղթերը և տոմարը ուշի ուշով կարդալէս վերջ , պէտք եղած բերանացի բացատրութիւնները եւս առի , արդէն այդ բացատրութեանց հարկ չկար , քանի որ այդ տօքիւմանները շատ պարզ և մեկին կերպով ցոյց կուտային Վարդօյի և իր ձագուկը Օ . Գայազատէյի ըրած զեղծումները . պէտք է հոս յիշել թէ՝ Օ . Գ . Վառնայի գումիթէի մշտական և անփոփոխելի անդամն եղած էր . գումիթէ ըսելով պէտք էր Վարդօ հասկնալ և գումիթէի կնիքը մշտական կերպով Վարդօյի քովն էր : Այժմ մեզ կը մնայ մեր աղնիւ ընթերցողները մասամբ ծանօթացնել Տիկնանց մասնախումբի գործերուն :

Շփոթութեան տեղի չտալու համար պէտք է ըսել թէ 1900ին երբ Վառնա հասայ արդէն Տիկնանց մասնախումբը լուծուած վիճակի մէջ էր . ուստի մեր սոյն պատմութիւնը կը վերաբերի այն ատենուան . այսինքն այս դէպքը տեղի ունեցած է Պուրկաղի դէպքէն շատ առաջ :

Մասնախումբը կազմուած է եղեր Վառնայի կարգ մը Տիկնաներէ և Օրիորդներէ Հայ Յեղ . Դաշնակցութեան օժանդակելու համար : Մասնախումբը իր անդամուհիներէն հաւաքած ամսավճարները և նուէրները կը յանձնէ Վարդօյին , որպէս զի անոր միջոցաւ ժընէվ ղրկուին և Դրօշակի մէջ հրատարակուին որոշուած կեղծ անուաններով :

Վարդօ ամէն ատեն Տիկնանց ժողովներուն ներկայ կը գտնուի և երբեմն ալ Օ . Գ . : Ամբողջ գործունէութիւնը Վարդօյի հրահանգով կ'ըլլայ :

Տիկնաները 1000 ֆրանքի վիճակահանութիւն մը կը սարքեն . վիճակահանութեան տոմսակներէն 600ի չափ կը ծախուի , իւրաքանչիւր տոմսակ մէկ ֆրանքի :

Դրամները նոյնպէս կը յանձնուին Վարդօյի, որ երբեմն պաշտօնական և անպաշտօն ընկալագիր կուտայ:

Տիկնանց մասնախումբը նուազահանդէս մը կը սարքէ և նուազահանդէսին յատկացեալ 800 ֆրանքի տոմսակ կը տպագրէ. այդ տոմսակները ամբողջապէս կ'սպառին. Վարդօն կը յանդգնի Տիկնանց իրաւունքն և իրաւասութիւնը խել ձեռքերնուն. այսինքն չը թոյլատրեր որ Տիկինները տոմսակները ծախեն և դրամները առնեն: Տոմսակները ինքը, Օ. Գ. և կարգ մը իրեն ընկերներուն միջոցաւ կը ծախէ և դրամները ինք կը գրպանէ:

Բացի 800 ֆրանքի տոմսակէն, կ'ըլլան նաեւ նուիրատուութիւններ. որ նորէն Վարդօն կը գրպանէ: Նուազահանդէսը յաջող կերպով վերջանալէ ետք, Վարդօ կարգ մը կիզծ անուններէ ստորագրուած և գօմիթէի կնիքով կնքուած հաշուեկշիռ մը կը պատրաստէ և տիկնանց մասնախումբին կը յանձնէ: Մասնախումբը զարմացմամբ կը տեսնէ որ այդչափ յաջող նուազահանդէսէ մը հազիւ 250 ֆրանքի չափ զուտ հասոյթ կը գոյանայ:

Մասնախումբը կ'զգայ թէ Վարդօն իր վստահութիւնը չարաչար կը գործածէ, հետեւեալքար իր առանձին մէկ ժողովին մէջ կ'սկսի աչքէ անցունել գօմիթէի կողմէն իր սաացած թուղթերը, որոնց ամբողջն ալ Օ. Գ. ձեռագիրներն էին և որոնց ճակատին՝ ծայրը գրուած էր. «Պաշտօնական», «Կիսապաշտօնական», «Ստիպողական և այլն»: Մասնախումբը կ'սկսի իր հաշիւները մաքրել ջանալու, որովհետեւ մէկչեւ նուազահանդէսի օրը ինքը անպայման վստահութիւն (°°) ունեցած էր Վարդօյի վրայ և պատուաւոր (°°) մէկը ճանչցած: Իսկոյն կը պահանջէ Վարդօյէն ժընէվ ղրկուած դրամ-

ներու հրատարակութիւնը. Վարդօն Օ. Գ. ձեռագրով և գօմիթէի կնիքով պաշտօնական նամակով մը պայմանաժամ կ'որոշէ և կ'ստորագրէ թէ որոշուած օրն անպատճառ պիտի հրատարակուի Գրօսակի մէջ:

Վիճակահանութեան զուտ հաշուեկշիռը մասնախումբը Վարդօյէն կ'ուզէ: Վարդօն ճիշդ խաչագողներու ձեւով, հաշուեկշիռ մը կը պատրաստէ Տիկիններու ներկայութեան (Տիկիններէն մէկը իր զարմանքը կը յայտնէր թէ, թուղթը պատրաստած միջոցին՝ Վարդօն քանի մը անգամներ իր գրածները կը պատռէ նորէն կ'սկսի գրել, այնպէս որ 2—3 ժամէն հազիւ կը վերջացնէ) և մասնախումբի անդամներուն ստորագրել կուտայ և ինքն ալ կ'ստորագրէ: Խեղճ Տիկինները և Օրիորդները ի՞նչպէս կարող էին այդ խաչագողներու յատուկ ձեւ ունեցող գրութիւնէն բան մը հասկնալ. ամենէն հաշուազէտ մէկը այդ թուղթը քանի մը անգամներ կարդալէն և հաշուելէն վերջը հազիւ կրնար դժուարութեամբ դուրս բերել պարունակած զեղծումը. այսպէս ալ խեղճ Տիկինները այդ օրէն կը կարծեն թէ վիճակահանութեան մէջ զեղծում տեղի ունեցած չէ, մանաւանդ որ Վարդօն իր ձեռագրով պատրաստած է այդ հաշուեկշիռը և ինքը ստորագրելէն վերջը Տիկիններուն ալ ստորագրել տուած է:

Մասնախումբը հետզհետէ կ'սկսի վստախլ, ի նկատի ունենալով իր անդամներուն և նուիրատուներուն տրրատունջները, որոնք կը պահանջեն եղեր վստահութեան համար իրենց կեղծանունները կարգաւ Գրօսակի մէջ, իրենց տուած գումարով մէկտեղ: Իսկ միւս կողմէն կը տեսնէ որ Վարդօ միշտ խաբուսիկ միջոցներով կ'ուզէ հաւատացնել թէ անունները պիտի հրատարակուին: Վարդօն նեղը մնալով կ'ըսէ «Ցանկը պա-

րունակող նամակը կորսուած է (° °), և նամակը ժը-
նէվ հասած չէ» . Տիկինները անգամ մը եւս ցանկ կը
պատրաստեն ու Վարդօյին կը յանձնեն : Սրեր անցնե-
լէն վերջ՝ նորէն կ'ըսէ «այդ նամակնիդ ալ կորսուած
է և ժընէվ հասած չէ» . Մասնախումբը այլեւս կը հա-
մուզուի թէ իրեն դիմացը գտնուողը ոչ թէ երբեմն
պատուաւոր ճանչցուած Վարդօն է , այլ բախտախնդիր ,
խաբերայ , ստախօս , անպատկառ խաչադող մըն է , ուս-
տի մասնախումբը մի անգամ ընդմիջաւ լուծուիլ կ'որոշէ
և իր վստահութիւնը կը վերցնէ Դաշնակցութեան վրա-
յէն , քանի որ այդ տեսակ մէկը իբր ներկայացուցիչ կը
պահէ : Յանցանքը որո՞ւն է :

Մասնախումբը իր ցաւալի որոշումը տալէն վերջ ,
յանկած խումբին մէկը պաշտօնական նամակով մը կը
յայտնէ թէ . Վարդօն իրենց վստահութիւնը չարաչար
գործածելով դրամները իւրացուցած է փոխանակ ժը-
նէվ դրկելու . և կը յանձնարարէ մասնախումբին որ
այլեւս չը վստահին Վարդօյի նման զեղծմարարի մը :

Մասնախումբի անդամուհիները խումբին կ'իմացնեն
թէ՝ արդէն իրենք տեսնելով իրենց վստահութիւնը
չարաչար գործածուիլը և Վարդօյէն խաբուելնին , լուծ-
ուած են և Մասնախումբը գոյութիւն չունի այլեւս :

Տիկնանց մասնախումբի այդ տօքիւմաններն ուշի
ուշով աչքէ անցունելէս վերջ , այլեւս տարակուսելու
պէտք չկար , քանի որ անոնք Վարդօյի և Օ . Գ . ի
ձեռագիրներն էին . եւ այդ տօքիւմաններէն բացառա-
կապէս Երեւեհ 1800 Ֆրանքի չափ զեղծում մը . այդ
զեղծման հեղինակն էր Վարդօն և իր ձագուկը Օ . Գ . :

Մասնախումբի անդամուհիներուն նպատակն էր ,
եթէ Դաշնակցութիւնը բարոյապէս չպատժէր Վարդօն ,
իրենք խնդիրը պիտի հրապարակէին , որուն համար իմ
աջակցութիւնս խնդրեցին :

Մասնախումբի պահանջը չատ արդարացի գտայ և
սիրով ինքզինքս արամադրելի ըրի իրենց ձեռնարկին ,
բայց խնդրեցի իրենցմէ որ քանի մը օր համբերեն , և
համակերպեցան : Նպատակս էր նախ Ռոստոմին և եթէ
հարկ ըլլար պիւռօյին գրել . որովհետեւ այդ զեղ-
ծումները հրապարակել Դաշնակցութեան աննպաստ
պիտի ըլլար : Իսկոյն գրեցի Ֆիլիպէ Ռոստոմին առանց
մասնախումբի անունը տալու . միայն թէ ըսած էի .
«Վարդօյի մէկ առեւելի զեղծումն եւս երեւան ելած է .
եթէ այդ զեղծումն հրապարակուի , Դաշնակցութեան
երեւք պատիւ չպիտի բերէ . կը խնդրեմ որ նամակս
ստացած վայրկեանիդ հոս գաս և խնդիրը կարգադրես» :

Ռոստոմ պատասխանեց թէ չէ կարող Վառնա գալ
և ինձ կը յանձնարարէր խնդիրը կարգադրել : Ռոստոմի
պատասխանը առնելէս վերջ . ապահովագրեալ նամա-
կով մը կրկին զինքը Վառնա կանչեցի և սխալեցի որ
անպատճառ գայ , որովհետեւ առանց իր ներկայու-
թեան խնդիրը կարգադրել անկարելի էր :

Ռոստոմ հեռագրով մը ինձ իմացուց իր նամակին
սպասել : Նամակը ուշացաւ . Յանկարծ Վարդօն Շառ-
ժումին մէջ սկսեց մեր վրայ յարձակիլ կարգ մը հայ-
հոյութիւններով : Ես համոզուեցայ թէ Ռոստոմ իմ
գրածներս Վարդօյին իմացուցած էր :

Վերջապէս եկաւ Ռոստոմի նամակը . կարգ մը ան-
կարեւոր պատճառներով չէր ուզեր Վառնա գալ և կը
յանձնարարէր այդ զեղծման խնդիրը Պալքանեան Կեղ-
րոնական Գօմթէին (Ֆիլիպէ) յանձնել ի քննութիւն :

Իբր անհատ , իբր յեղափոխական մը . իմ պարտքս
կատարած էի դէպի յեղափոխական կուսակցութիւն մը .
բայց քանի որ այդ կուսակցութեան ընդհանուր ներ-
կայացուցիչը չէր ուզէր խնդիրը տեղն ի տեղը կարգադ-

րել, և քանի որ Տիկնանց մասնախումբը և ես վստահ չէինք, այլեւս խնդիրը հրապարակել հարկ եղաւ:

* *

Տիկնանց մասնախումբի խնդիրը մանրամասն գրած էի Պիւռօյին և այդ մասին Ռոստոմը հետ ունեցած թղթակցութիւնս և Ռոստոմը բռնած ընթացքը մասամբ պարզած էի. իբր դարման ժողովուրդի յուզեալ մտքերուն և դաշնակցութեան պատուոյն արտա մը չըլլալու համար, ըսած էի թէ իբր բարոյական պատիժ պէտք է Վարդօն հրապարակաւ արտաքսել կուսակցութենէն:

Տիկնանց մասնախումբի խնդիրը հրապարակուելէն բաւական ժամանակ անցած էր. թէ այդ խնդիրը և թէ 28 անտուկի խաչագողութիւնը շատ գէշ և տխուր տպաւորութիւն թողուցած էր ժողովուրդին վրայ, մանաւանդ երբ ժողովուրդը կը տեսնէր Վարդօյի անպատիժ մնալը: Մէկ խօսքով գոնէ Վառնայի համար Դաշնակցութիւնն իր բարձրութեան վրայ մնացած չէր: Յանկարծ Ռոստոմ Վառնա եկաւ:

Ռոստոմը 28 անտուկի խաչագողները, Տիկնանց մասնախումբի տօքիւմանները քննելու պաշտօնով եկած էր: Ի հարկէ շատ երկար պիտի ըլլայ 28 անտուկի և Տիկնանց մասնախումբի մասին մեր Ռոստոմի հետ ունեցած տեսակցութիւնը հոս պարզել: Երբ տեսայ որ Ռոստոմը միակ նպատակն է Վարդօն այս երկու խնդրոց մէջ արգարացնել, սխալեալ վերջ տուի մեր տեսակցութեան:

Ռոստոմ փափաք յայտնեց Տիկնանց մասնախումբի անդամները մեր տունը հաւաքել և ժողով մը ընել իրեն ընկերակցող դաշնակցականներու հետ: Ռոստոմ անուղղակի կերպով ուզեց որ Վարդօն ալ մեր ժողովին ներկայ գտնուի. բայց մերժուեցաւ:

Ռոստոմ մեր ժողովին ներկայացաւ իր հետն ունենալով Վահան Մանուէլեան և (Պալքանեան Կեդր. Գումիթէի անդամ) և Օ. Գ.:

Կարգ մը խօսքերէն վերջ մեղմէ պահանջեցին մասնախումբի տօքիւմանները և մենք ներկայացուցինք:

Ամբողջ երեք ժամ տօքիւմանները քննելէն վերջը կարգը եկած էր Վարդօյի իր ձեռագրով պատրաստած հազար ֆրանքի վիճակահանութեան հաշուեկշիւին: Այդ հաշուեկշիւը Ռոստոմ երեք անգամ կարդալէն և գրաւոր հաշիւն լրացնելէն վերջ, երբ Վահան Մանուէլեանին տուաւ, ես ուզեցի իրեն կարծիքն իմանալ. Ռոստոմը պատասխանեց կասկարմիր կտրած:

«Ախրր. շատ ճապաղ գրուած է. զեղծում կ'երեւ»
«Լայ. բայց չէ՞ որ ամենքս ալ մարդ ենք. Վարդօն կրնայ սխալիլ»

Բնական էր որ Ռոստոմի այս պատասխանը ամենուս ծիծաղը չարժէր:

Վահան Մանուէլեան քանի մը անգամ կարգալէ և գրաւոր հաշիւ մը ընելէն վերջ, չը կարողացաւ գրեթէ որոշ բան մը ըսել:

Ռոստոմը մեզի տոմար մը ներկայացուց ուր արձանագրուած էին Տիկնանց վճարած ամսավճարները և նուիրատուութիւնները. իսկ վիճակահանութեան և նուագահանդէսի մասին սանթիմ մը իսկ չէր նշանակուած հոն: Երբ տեսանք որ Ռոստոմ այդ գումարով կ'ուզէ ամսավճարներու և նուիրատուութեան խնդրոյն մէջ (այդ գումարներն որ պէտք էր ժամանակին հրատարակուէին Դրօշակի մէջ) Վարդօն արգարացնել, մենք իրեն ըսինք:

Այդ տոմարնիդ ինչպէս կ'երեւի, արդէն շուկայէն նոր գնուած է և անոր 2—3 թերթերը որ զրուած է:

ամբողջն ալ 0. Գ. ի ձեռագիրն է որ զեղծմնարարի մէկն ալ ինքն է արդէն . կ'ընդունինք երբ մեզի ներկայացնէք գօմիթէի հին և բուն տոմարը , «բուն մէջ քանի մը գործիչներու ձեռագիրներ և ստորագրութիւններ կան : Իսկ գալով նուագահանդէսին , 800 ֆրանքէն աւելի տոմսակ ծախուած է և նուիրատուութիւններ եղած են . այդ պատկառելի գումարէն միայն 200 այսչափ գումար մը կայ մէջտեղ . իսկ վիճակահանութիւնն ալ 600 ֆրանքէն աւելի է . այդ գումարէն սանթիմ մը իսկ չկայ գրուած հոս :

Ռոստոմը և իրեններն երբ տեսան որ այս նոր չինծու տոմարը իբր գօմիթէի բուն տոմարը չը կրցան կլլեցնել տալ մեզ , և երբ տեսան որ վիճակահանութեան և նուագահանդէսի հասցիներէն սանթիմ մը իսկ չկայ մէջտեղ և բացարձակ զեղծումը հայելիի պէս պարզ կ'երեւայ , սկսեցին «թերեւս սխալ մը եղած է» միեմտներ գործածել : Արդէն գիշերը բաւական սահած էր . ուղեցի վերջ տալ այդ խեղկատակութեան ըսելով .

Եթէ երբեք համոզուիլ չէք ուղիւ և այսչափ օրինաւոր աօքիւմաններով Վարդօն ու 0. Գ. ն այս խնդրոյն մէջ զեղծմնարարներ ճանչնալ , մենք այս աօքիւմանները Իրաւունքի մէջ մանրամասնաբար կը հրատարակենք . Ռոստոմ պատասխանեց .

«2. պէտք չէ որ Իրաւունքի մէջ հրատարակէք . արդէն եթէ ես գիտնայի թէ խնդիրը այս վիճակին պիտի հասնէր , երբ դուք ինծի գրեցիք ես իսկոյն Վառնա կուգայի . այն ատեն չը գալուս կը զղջամ» :

Կրկին հաւաքուելու որոշումով վերջ տուինք ժողովուս :

Ռոստոմի բուն նպատակը Վարդօն արդարացնել

էր . տեսնելով հանդերձ որ 1800 ֆրանքի չափ զեղծումը մէջտեղ կը մնայ :

Երկրորդ ժողովին Ռոստոմ իր հետ ոչ 0. Գ. ունէր և ոչ ալ գօմիթէի չինծու տոմարը : Ռոստոմ և Վ. Մ. ջանացին համոզել Տիկինները և Օրիորդները թէ՛ ստակները Պիւռօն գացած է և քիչ ատենէն պիտի հրատարակուի : Մեր հետեւեալ կտրուկ պատասխանը վերջ տուաւ իրենց այդ փառաբանական ճիգին :

Պատճառն ինչ է որ Պիւռօն գացած գումարները գրեթէ չորս տարի վերջ կը հրատարակուին կրնա՞ք այդ տեսակ օրինակ մը ցոյց տալ մեզ :

Ռոստոմ և Վ. Մ. սկսեցին Մասնախումբը սիրաշահելու միջոցներ ձեռք առնել , երբ տեսան թէ այդ միջոցներն ալ արդիւնք մը յառաջ չը բերէր Մասնախումբէն խնդրեցին որ աօքիւմանները իրենց յանձնեն , երկու օրէն վերջը դարձեալ իրենց վերադարձնելու պայմանաւ : Երբ նկատեցին որ Մասնախումբը այդ աօքիւմանները իր ձեռքէն հանելու բնաւ նպատակ չունի և չը համոզուիր , սխալեալ վերջ տուին ժողովին :

Այդ վերջի ժողովին մէջ Մասնախումբը պահանջեց որ Դաշնակցութիւնն իբր արդար պատիժ մը Դոշակի մէջ հրատարակէ Վարդօյի կուսակցութեան արատաւութիւնը :

Ռոստոմ առարկեց թէ Դաշնակցութիւնն այդպիսի հրատարակութիւն մը չը կրնար ընել :

Ռոստոմի այս խօսքերու իմաստը մենք լաւ հասկըցանք և կարծենք թէ ազնիւ ընթերցողն ալ կը հասկընայ . ուստի Ռոստոմի այդ պատասխանը Մասնախումբի զգուանք պատճառեց դէպի . . . :

Ռոստոմը Տիկնանց մասնախումբի խնդրոյն մէջ չը յաջողելուն լաւ մը համոզուելէն վերջ , կարգն եկած

էր 28 անուակի խնդրոյն . Ռոստոմը արդէն նախապէս իմ աշակցութիւնս խնդրած էր այդ խնդրոյն մէջ և ես իրեն իբր պատասխան մէջ բերած էի իր նամակները . նմանապէս Պիւռօյի շնորհակալութեան և չրանադական նամակները . զիս այդ խնդրոյ մէջ բոլորովին առանձին թողելին . 2000 Ֆրանք գրաւելս և կրկին Առաքելին վերադարձնելս . և թէ վերջապէս Վարդօյի միջոցաւ ինծի ազդարարելին թէ . պէտք է ձեռնթափ ըլլամ այդ խնդրէն . որովհետեւ Դաշնակցութեան աննպատ է ըրածներս : Ուրեմն այլեւս ինչ պէտք ունէր իմ աշակցութեանս , և քանի որ Վարդօներ անպատիւ կը մնային ի հարկէ պէտք էր Դաշնակցութեան բարեկամ ըլլալէ դադրէի . իսկ եթէ լսի իմ աշխատութեամբս 28 անուակի խաչագողները և Տիկնանց մասնախումբի զեղծմասարարները անհերքելի աօքիւմաններով հրապարակ հանելս ինձ համար յանցանք մըն էր . ըստ իրենց կարծեաց . առով ես իմ անհատական համոզմամբս այդ երկու խնդրոյ մէջ որչափ որ կարող էի աշխատեցայ պարտականութիւնս կատարելու . այս մասին խիղճս հանդարտ էր :

Ռոստոմը Գուրպէթեանէն կը պահանջէր 28 անուակի աօքիւմանները . իսկ Գուրպէթեան երբ տեսաւ որ Ռոստոմի միակ նպատակն Վարդօն արգարացնել էր , առաջարկեց որ ընկերական ատեան մը կազմուի . և Ռոստոմն ալ իբր Դաշնակցութեան կարեւոր անդամը իբր Պալք . նեան ընդհ . ներկայացուցիչը և իբր 28 անուակի խնդրոյն քննիչ՝ ներկայ գտնուի այդ ընկերական ատեանին . Ռոստոմը նախ հաւանեցաւ . յետոյ Վարդօյի և Տօքթ . Աթաբէկեանի հետ տեսնուելէ վերջ խօսքը փոխեց . ա՛լ ոչ ընկերական ատեան մը կազմելու և ոչ ալ այդ ատեանին մասնակցելու կը հաւանէր .

այլ կը պահանջէր որ աօքիւմանները իրեն յանձնուին և ինքն ալ Դաշնակցութեան ղրկէ , «Դաշնակցութիւնը գողերը կը գտնէ ու կը պատմէ» ըսելով :

Ռոստոմ իմ կարծիքս առնել ուզեց և ես Գուրպէթեանի առաջարկին համամիտ ըլլալս յայտնեցի : Իսկ Գուրպէթեան շատ կարուկ կերպով մը ըսաւ Ռոստոմին :

Քանի որ չէք ուզեր որ միանգամ ընդմիշտ այս խնդիրը վերջանայ ընկերական ատեանով մը . ուրեմն մենք ալ ձեզի չենք կրնար վստահիլ և աօքիւմանները յանձնել :

Մեր խօսակցութեան վերջ տուինք և երբ Ռոստոմը վշտացած կը մեկնէր . սրճարանի մէկ անկիւնը իրեն սպասող Արամ Մանավեանը զինք դիմաւորեց և խորհրդէր որ իբր քննիչ լսէ իր ըսածները և տեսնէ իր ունեցած աօքիւմանները որոնք երեւան կը բերեն Վարդօյի շահատակութեան մէկ ուրիշ մասը , այն շահատակութեան որ ընաւ կապակցութիւն չունի 28 անուակի և Տիկնանց մասնախումբի զեղծումներու հետ :

Ռոստոմը ժամ մը որոշեց Մ . ի խօսքերը լսելու և աօքիւմանները տեսնելու : Նախապէս Ռոստոմին հասկըցուցած էր Վարդօն որ Մ . իր դէմ պիտի բողոքէ ու այդ պատճառաւ Ռոստոմ այդ ընթացքը բռնեց և վերջէն ալ իր որոշումը չը յարգեց :

Գուրպէթեան քանի մը օրէն վերջ Խաւուցէի մէջ կը գրէր .

ԽԱՉԱԳՈՂՈՒԹԵԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ Յեղ . Դաշնակցութեան կարեւոր անդամներէն մըն , Պ . Ռոստոմ քանի մը շաբաթէ ի վեր քաղաքս կը գտնուի : Այս պարոնը սեղած էր մեզ հետ տեսակցութիւն մ'ունենալ . ընդունեցինք իր առաջարկը և յա-

Նորդարար երեք անգամ ժամերով տեսակցեցանք իր հետ :

Նա մեզ յայտնեց թէ Դաշնակցութեան կողմէ ինք իր քննիչ կը պտտի և հոս եկած Պուրկազի խաչագողութեան խնդիրը քննելու . ուստի առաջարկեց մեզ որ եթէ Իրաւունքի խմբագրութեան մօտ կը գտնուին գողութեան պարագաները ճշգոյ թղթեր կամ վկայութիւններ իրեն հաղորդենք : Պ. Ռոստոմ Նոյն առաջարկութիւնը բրած էր Պ. Յ. Զանկիւլեանի . հետեւապէս թէ՛ իր և թէ՛ մեր կողմէ յարմար դատուեցաւ Պ. Զանկիւլեանի ներկայութիւնն ալ մեր տեսակցութեան :

Միացած Պ. Զանկիւլեանի հետ Պ. Ռոստոմի առաջարկութեան մենք պատասխանեցինք թէ պատրաստ ենք այդ խաչագողութեան մասին մեր քաղած բոլոր տեղեկութիւնները ու թուղթերը հաղորդել Պատուոյ Ատեանի մը , որ բաղկացած ըլլայ բանխմաց և պատուաւոր ճանչցուած մի քանի անձերէ . այդ ատեանը այն խաչագողութեան բոլոր պարագաները , ամբաստանեալները և թուղթերը քննէ և վճիռ մը արձակէ :

Բայց Պ. Ռոստոմ գլխաւորապէս առարկեց թէ վճիռ արձակելու իրաւունքը իր տեսակէտով միայն ու միայն Դաշնակցութեան կը պատկանի : Մենք «վճիռ» բառը մեղմացնելու համար («հաւաքական կարծիք») փոխեցինք : Ասոր համակերպեցաւ և ընդունեց . սակայն երրորդ տեսակցութեան ուրիշ առարկութիւններ մէջ բերել ուզեց , որով խօսքերը շատ երկարեցան :

Որպէս զի մեր այս տեսակցութիւնները ապարդիւն մնացած չըլլան , մեր կողմէ ամէն զիջողութիւն ընելով , Պ. Ռոստոմի ներկայութեան Պ. Զանկիւլեանի հետ հետեւեալ բանաձեւը գրեցինք ու իրեն ներկայացուցինք , իբր մեր վերջնական պատասխանը .

Պարոն Ռոստոմ ,

Պուրկազի խաչագողութեան խնդիրը քննելու պաշտօնով կազմուելիք Խառն Ատեանին առջեւ դնելու պատրաստ ենք մեր քով գտնուած թուղթերը պայմանաւ որ այն ատեանին դուք եւս անդամակցիք իբր պաշտօնական ներկայացուցիչ Հ. Յ. Դաշնակցութեան . և դուք ալ պարտաւոր ըլլաք Ձեր քով գտնուող թուղթերը ներկայացնել Նոյն ատեանին , որ ամբաստանեալները ու վկաները քննելէ յետոյ իր հաւաքական կարծիքը հաղորդէ թէ՛ Դաշնակցութեան և թէ՛ Իրաւունքի խմբագրութեան :

Վառնա 12 Օգոստոս 1900

Պ. Ռոստոմ մեր այս բանաձեւը մերժեց և այժմ խնդիրը առկա կը մնայ չարածէ մը ի վեր :

Այս իրողութեան հակառակ կը լսենք թէ այլընդայլոյ զրոյցներ կը տարածայնուին . ուստի կը յայտարարենք որ մեր վերջին խօսքը վերագրեալ բանաձեւէն զատ ուրիշ բան եղած չէ :

Ռոստոմը Վառնայէն մեկնեցաւ . իր տեղեկագիրը պիւլեոյին զրկած էր : Պիւլեոն ինծի կծու նամակ մը գրեց . պիւլեոյի նամակը կը վերջնաւոր ստպէս . «Ապագան պիտի պարզէ թէ որո՞նք են անկեղծ և ճշմարիտ յեղափոխականները» :

Պիւլեոյի այդ նամակը իմ վրայ շատ գէշ ազաւորութիւն թողուց . այնպէս որ չուզեցի երկտողով մը իսկ պատասխանել : Որովհետեւ կը մտածէի և աչքի առաջ ունէի Պիւլեոյի նախկին նամակները որոնցմով շնորհակալութիւն կը յայտնէր և Ռոստոմին աջակից ըլլալս կը խնդրէր . աւելի ցաւալին ինձ համար այն էր թէ՛ անկեղծ և ճշմարիտ յեղափոխական մը ըլլալու համար պէտք է եղեր որ Վարդօյի խաչագողութիւնը և

Տիկնանց մասնաճիւղի խնդիրը երեւան չը հանէի։ Այլ-եւս ընթերցողը թող դատէ ու ինքնիրեն հարցնէ թէ՛ Յանցանքը որո՞ւն է։

* *

Արդէն Տիկնանց մասնաճիւղի խնդիրը շատ պարզ էր և խաչագողները մերկապարանոց մէջտեղն էին։ Պիւռոյի այդ նամակը ինձ ցաւ պատճառեց և թերեւս պիւռոն իրաւունք ունէր (։°) ինծի այդպէս գրելու քանի որ 28 սնտուկի խաչագողութեան զաղսնիքն երեւան հանելու կարող չեղայ։

Վառնա հասան մեր նախկին ընկերներէն Պ. Աշոտ և ծանօթներէն Պ. Կարէն։ Այդ պարոնները կը հետաքրքրուէին 28 սնտուկի և Տիկնանց մասնախումբի խնդիրներով. մենք պէտք եղած տեղեկութիւնները տուինք. անողղակի կերպով փափաքեցան մեզ Վարդոյի հետ հաշտեցնել. բայց երբ տեսան որ այդ մարդուն այլեւս մեզի համար բարոյապէս մեռած է. բնաւ ակնարկութիւն մը իսկ չըրին։ Առաջարկեցին տօքիւմանները առնել մեզմէ. այդ ալ մերժեցինք. գիտնալով որ Վարդօն էր դրդողը։

Ֆիլիպէի մէջ Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովը պիտի գումարուէր. Աշոտ և Կարէն արդէն ժողովին ներկայ պիտի գտնուէին։ Պաթումէն, պատգամաւոր եկաւ Ս. տեղւոյն գոմիթէի անդամներէն մին։ Ս. Այդ գիշերը հիւր եղաւ մեր բարեկամներէ Ա. ի տունը. հոն ներկայ էին մասնախումբի անդամներէն քանիները և Աշոտ ու Կարէն։ Ս. շատ աշխատեցաւ Տիկնանց մասնախումբը հաշտեցնել Վարդոյի հետ, բայց մասնախումբը միայն ինկած Վարդօյին բարոյական պատիժը պահանջեց. այսինքն արտաքսուած ըլլալը Դրօշակի մէջ հրատարակել։

Ֆիլիպէի մէջ ընդհանուր ժողովը սկսած էր արդէն. ինկած մարդուկը՝ լաւ միջոց մը խորհած էր. մէկը զրկել Ֆիլիպէ որ բարեխօսէ անձամբ որպէս զի Վարդօն իբր նախկին գործիչ ձայն ունենայ ընդհանուր ժողովոյ մէջ. Վարդօյի նման մարդիկ ինչ աստիճանի բարեխօսողներ կրնան գտնել։

Վարդօյին համար աշխատողն էր մասնիչ Լեւոն Սարգիսեան. Այդ տղեկը չնայելով որ իր հրապարակաւ «մասնիչ» մը ըլլալու խոստովանութեան սեւ մուրը իր ճերմակ ճակտին վրայ կը մնար, առանց ամաչելու Ֆիլիպէ գնաւ բարեխօսելու. Չէ՞ որ առածն կ'ըսէ՝ «նման գնմանն սիրէ»։ Բայց բարեբախտաբար Լեւոն Սարգիսեան գլխիկոր վերադարձաւ Ֆիլիպէէն առանց մազի մը չափ արդիւնք մը յառաջ բերելու։

Ֆիլիպէի ընդհանուր ժողովոյ որոշումն երբ Լեւոն Սարգիսեանի միջոցաւ մեր Վարդօյին կը հասնի, այն ատեն լաւ մը կը համոզուի որ, իրեն միակ միջոց կը մնայ խռկալ միշտ խաչագողութեան տոպրակին տակ։

~~~~~

ԺԵ. — ԳԱՂՏՆԻՔԸ ԵՐԵՒԱՆ Պ'ԵԼՆԷ

Բաւական ժամանակ անցած էր. «Յանցանքը որո՞ւն է» խորագրով հրատարակութիւնս վերջացած էր այնպէս որ շատեր գրեթէ մոռցած էին 28 սնտուկի խաչագողութիւնը և թէ չատերը արդէն ճանչցած էին մեր խառնակած խաչագողն։

Ինչպէս միշտ ըսած ենք, դարձեալ կը կրկնենք. «ճշմարտութիւնն և անկեղծութիւնը» վաղ թէ անա. գան երեւան կ'ելլեն։

Որքան նամի խնդրոյ առթիւ ատամնարօյժ և Դաշնակցութեան գոմիթէի անդամ Յ. Ս. Փափազեանին

հետք կը խօսէինք իրենց ասան մէջ, Յ. Ս. Փափազեան ինքնաբերաբար մեր ինկած Վարդօ մարդուկը խօսքը բացաւ. քանի որ 28 սնտուկի և Տիկնանց մասնախումբի խաչագողութիւնները հրապարակողներէն մին էս եղած էի և խաչագող բառը խարակած էի այդ մարդուկի ճակտին: Ուստի մասամբ սկսեց զիս դատապարտել թէ, անիրաւ էի այդ խնդրոյ մէջ, որ ամբողջ պատասխանատուութիւնը Վարդօյի վրայ թողուցի:

Բնական էր որ էս պիտի հետաքրքրուէի և ուզէի իմանալ թէ ուրիշ որո՞նք են յանցաւորները: Ուստի Փափազեան հարցումիս պատասխանեց սապէս.

«Պուրկազի 28 սնտուկ զէնքերը ծախուելու համար ժողովը մեր տան մէջ ըրինք: Դաշնակցութեան կողմէ մասնաւորապէս եկած էր Եանպօլիէն դեղագործ Դանարեանը. Վարդօն արդէն ընդհանուր ներկայացուցիչ էր. ժողովին ներկայ էին Տօքթ. Աթաբէկեան, Արմէն Դատպար Լալլէ: Խնդիրը արդէն զէնքերը ծախուելուն վրայ էր. ևս ու Տօքթ. Աթաբէկեան զէնքերու ծախուելուն համամիտ չէինք. իսկ ամէնքն ալ կը պնդէին պէտք է ծախուին: Դանարեան պնդեց թէ՝ եթէ այդ զէնքերը Պուրկազի մէջ ծախել հնար չլլլայ, էս զանոնք դիւրութեամբ կրնամ ծախել Եանպօլիի մէջ: Ժողովը վերջացաւ. էս կարծեցի թէ Տօքթ. Աթաբէկեանի հետ համամիտ գտնուելն իր արդիւնքն պիտի ունենար: Մեր ժողովէն վերջ բաւական ժամանակ անցած էր. Պուրկազէն ինձ կը գրէին թէ զէնքերը ծախուելի սկսած են, իսկոյն Վարդօն տունս կանչել աուր ինչդիրը իմացուցի իրեն. իսկ Վարդօն «էս տեղեկութիւն չունիմ» ըսելով խնդիրը վերջացուց: Ուրեմն Վարդօն ձեր ըսածին չափ դատապարտելի չէ, քանի որ Վարդօյէն զատ ուրիշներ ալ կը պնդէին թէ, պէտք

է ծախել և ծախեցին: Անշուշտ ըսածներուս ճշմարտութեան կը հաւատաս, այնպէս չէ:»

— Ես բնաւ կասկած մը չունիմ ձեր ըսածներուն. բայց դուք ինչո՞վ զիս կը դատապարտէք. քանի որ պիւռօն ինծի իր նամակով կը յանձնարարէր զողբըր գտնել և Ռոստոմի հետ միշտ թղթակցիլ. նմանապէս ալ պիւռօն շնորհակալութիւն կը յայտնէ ինձ աշխատութեանս փոխարէն: Ես պիւռօյին և Ռոստոմին գրեցի. Վարդօյին ու Աւագիւլին ըսի թէ. այս գործին մէջ գաղտնիք մը կայ, շնորհակալ եմ Յ. Փափազեան՝ որ այդ գաղտնիքն դուք պարզելու ազնուութիւնն ունեցաք:

Յ. Փափազեան դադարեցաւ զիս դատապարտելէ, աչքի առաջ ունենալով պիւռօյի ընթացքը դէպի ինձ: Յ. Փափազեան իր այս պատմութիւնն իբր գաղտնիք մը միայն իմ քովս մնալու փափաք չը յայտնեց:

Իսկոյն նամակ մը գրեցի պիւռօյին, մանրամասնօրէն պարզեցի իր նախկին ընթացքը դէպի ինծի և յիշեցի իր ամենավերջի նամակը. անկէց վերջ մանրամասնօրէն պարզեցի Փափազեանի պատմութիւնը և էս ալ ճիշդ պիւռօյին նման սապէս վերջացուցի նամակս. «ինչպէս կ'ըսէիք ձեր նամակաւ. — անպազան պիտի պարզէ թէ որո՞նք են անկեղծ և ճշմարիտ յեղափոխականը —: Ուրեմն էս ալ ձեզի կ'ըսեմ թէ. տպագան պարզեց թէ որո՞նք են ճշմարիտ և անկեղծ հայրենասէրները — յեղափոխականները:

Պիւռօյի այս նամակիս հետ նամակ մը եւս Ռոստոմին գրեցի այս խնդրոյ մասին. բայց թէ պիւռօյէն և թէ Ռոստոմէն նամակներուս պատասխան չստացայ. արդէն ի՞նչ պիտի պատասխանէին. ալ եւս ո՛ւշ էր...»

Փափազեան իր պատմութենէն բաւական ատեն

վերջ խանութս եկաւ և քովս գանուող քանիներու ներկայութեան ըսաւ .

«Պ. Շանկիւրեան, ես քեզի չըսի թէ ժողովը մեր տունն ըրած ենք, այլ «Քաֆէ Տունավ» կը խնդրեմ չփոխած էք այդ կէտը և շիտկեցէք»

—Պ. Փափազեան դուք Քաֆէ Տունավի տնուն չը տուիք . բայց խնդիր չէ ժողովին ուր ըլլալն կամ չըլլալն . բաւական է որ այդ ժողովն ըլլալէն վերջ զէնքերը ծախուած են, և դուք ազնուութիւն ունեցաք այդ գաղտնիքը մեզի պարզելու :

Յ. Փափազեան գո՛ւ ըլլալով պատասխանէս՝ մեկնեցաւ :

* *

Որչափ ես ուրախ էի Յ. Փափազեանի պատմութիւնով, քանի որ սխալած չէի կարծելով թէ խնդրոյն մէջ խոչոր և ճարպիկ խաչագողներ կան և խնդիրն ինքնին իր մէջ գաղտնիք մը կը պարունակէ : Այդ կորուստը ինքնին ցաւալի էր նաեւ ինձ համար : Այժմ մենք դառնանք սկիզբէն ակնարկ մը ձգել եղածներուն վրայ որմէ պարզ և յստակ կերպով պիտի լուսարանուի խնդիրը :

Պատճառն ինչ էր և ինչո՞ւ վարդօն խուլ ու մունջ կը գտնուէր Պուրկազէն իրեն գրուած նամակին և հեռագրին, և «Սասուն» սրճարանի մէջ իբր բարեկամ կը տեսնուէր Առաքելի հետ և ըրած ակնարկներուն անտարբեր կը գտնուէր :

Ինչո՞ւ պիւռօն և Ռոստոմ ինծի կը յանձնարարէին պաղարիւնութեամբ գործել և չաճապարել խնդրոյն մէջ, և թէ Առաքելը որ վառնայի մէջ օձիքը ձեռքս տուած էր և ես Ռոստոմը վառնա կը կանչէի, իսկ Ռոստոմ Ֆիլիպէի կողմերը պուլկար մը կը հարցաքննէր իբր 28 սնտուկի գող(՞) :

Ինչո՞ւ զիս իբր անիշխանական մը Պուլկար կառավարութեան կը յանձնէին աքսորուելու համար և նախատական բաց նամակ մը կ'ստանայի վառնայէն հեռանալու համար :

Ինչո՞ւ կօշկակար Կարապետ իր խոստումը կը դրժէր ինձ տեղեկութիւն տալու և կ'սկսէր պիւռօյի և Ռոստոմի հետ թղթակցել :

Ինչո՞ւ վարդօն և Օ. Գ. չուզեցին Առաքելի 800 ֆրանքի ապրանքները գրաւել :

Ինչո՞ւ վարդօն չէր ուզէր իմ ներկայութեան Առաքելի հետ տեսնուիլ, իսկ գիշերները առանձինն կը տեսնուէր :

Ինչո՞ւ երբ Առաքելը նեղը ֆնալով խոստացաւ միւս օրը ընկերական ատեան կազմել և խոչոր դէմքերը երեւան հանել, իսկ վարդօն այդ Առաւօտ կանուխ Առաքելը Պուրկազ կը փախցնէր և կուգար զիս ծաղրելու :

Ինչո՞ւ վարդօն կ'ուզէր գրաւած 2000 ֆրանքը գանձել և ժընէվ ղրկել(՞) :

Ինչո՞ւ վարդօն կ'ուզէր կը հակառակէր ընկերական ատեան մը կազմելու և Առաքելը կուգար ինձ սպառնալու և իր 2000 ֆրանքը պահանջելու... :

Ինչո՞ւ վարդօն կուգար ինծի կ'ըսէր . «ձեռնթափ եղիր այս խնդրէն, որովհետեւ Դաշնակցութեան ան նպաստ է»... :

Ինչո՞ւ Առաքելի դրամները յանձնելէս վերջը վարդօն կուգար («Յանձնեցի՞ր» ըսելով զիս կը ծաղրէր և նմանապէս Առաքելը Էսքանական կերպով կ'ըսէր . «Գաղտնիքն գտա՞ր... :

Եւ վերջապէս ինչո՞ւ ինծի չնորհակալութիւն յայտնող պիւռօն իր քննիչ Ռոստոմը կը ղրկէր ինչպէս ժա-

մանակին զրկած էր Գանարեանը Առաքելը հարցա-
քննելու, (այն Գանարեանը որ զէնքերը օր առաջ
ծախուելուն կ'աճապարէր) տօքիւմանները հաւաքելու
և երբ ես վստահութիւն չէի ունենար Ռոստոմի վրայ,
պիւռօն կծու նամական մը ինձ կ'ըսէր. «ապագան
պիտի պարզէ թէ որո՞նք են անկեղծ և ճշմարիտ յե-
ղափոխականները»:

Իմաստն ինքնին յայտնի է:

Ինչպէս որ Յ. Փափազեանի յայտարարութեամբ 28
սնտուկի դերակատարները երեւան ելաւ և Վարդօն
խաչագողութեան մակդիրին արժանացաւ. բայց քանի
մը կէտեր մութ մնացին և չը կրցայ ստուգել թէ՛ 28
սնտուկ զէնքերու իսկական արժէքը ո՞րչափ էր. ծախ-
ուած զէնքերու դրամներէն ո՞րչափը պիւռօն գացած
էր. Վարդօյի, Առաքելի, Կարապետի և այլոց իւրա-
ցուցած դրամներու գումարը ո՞րչափ էր:

Այս մութ մնացած կէտերը ստուգելու և հրապա-
րակելու համար պէտք եղած ջանքերը ի գործ դրած
էի և քանի մը օրէն խնդիրը լաւ մը պարզուելու հա-
ւանականութիւն կար. բայց յանկարծ կօշկակար Կա-
րապետը (որ Ռուսմանիայէն Պուլկարիա փոխադրուած
էր) սպանուեցաւ, սպանութիւնը ինքնին խորհրդաւոր
էր. քանի որ ոչ ոճրագործները փնտուռեցան և ոչ ալ
ոճրագործները գտնելու ձեռնարկուեցաւ, իսեղճ Կա-
րապետը կը թողուր կին մը և 5—6 անչափահաս զա-
ւակներ՝ շատ թշուառ վիճակի մէջ:

Վերջապէս Կարապետի սպանութեամբ հետապնդած
կէտերը յաւիտենական կերպով մութին մէջ թաղուած
մնացին:

Իրաւունքի մէջ հրատարակութեանս շարքը վեր-
ջանալէն յետոյ այլեւս ամէն ոք լաւ ճանչցած էր Վար-

դօն իր իսկակական գոյնով: Բնական էր որ Վարդօն
աւելի պիտի լարուէր ինձ դէմ և սլաքներ դէպի ինձ
ուղղէր զիս վարկաբեկելու, բայց շատ անգամ ի՞նչ սլաք-
ները հակառակ արդիւնք կուտային որով Վարդօն ա-
ւելի կը զայրանար:

Թիֆլիսի մէջ Մեակի խմբագրութեան նախաձեռ-
նութեամբ յանձնախումբ մը կազմուած էր հանգանա-
կութիւն ընելու Ռուսեւթրքական սահմանագլխի վրայ
հաւաքուած թրքահայ գաղթականներուն օգնելու. ու-
րոնք թշուառ, անօթի և հիւանդ վիճակի մը մէջ կը
տառապէին:

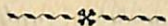
Վառնայի մէջ քանի մը բարեկամներով օժանդակ
մասնախումբ կազմեցի և սկսեցինք հանգանակութեան
և թէ Իրաւունքի մէջ «կոչ» մը հրատարակեցի հրաւի-
րելով արտասահմանի հայութիւնը որ իր նպաստը չզրա-
նայ այդ թշուառ գաղթականներուն: Վարդօն սկսեց
իր Շաքժում թերթով իմ հասցէիս լուսանքներ տեղալ
և զգուշացնել ժողովուրդը չը մասնակցելու, ընդհա-
կառակը ոչ թէ միայն Վառնայէն, այլ Պուլկարիոյ ու-
րիշ քաղաքներէն, Ռուսմանիայէն, Եգիպտոսէն և Սու-
տանէն սկսեցին նպաստներ զրկել մեզի ու մենք ալ
Վառնայի մէջ թատերական ներկայացում մը տալով
հազար ֆրանքէն աւելի գումար մը պատրաստեցինք:

Որիմեանին գրեցի թէ դրամները որո՞նց պէտք է
զրկենք. էջմիածնայ դիւանապետը Հայրիկի կողմէն
մեզի չնորհակալութիւն յայտնելէն վերջ կը յանձնարա-
րէր դրամները զրկել Կարսի Առաջնորդ Կիւրեղեան
վարդապետին ու զրկեցինք:

Կարնոյ Առաջնորդ և քաղաքական ժողովը դիմած
էին Վառնա գտնուող Կարնեցի վաճառական Գալուստ
Սահաթճեանին Կարնոյ երկրաշարժէն վնասուողներուն

համար հանգանակութիւն ընել. Սահաթճեան ի միջի ալլոց ինձմէ ալ խնդրած էր որ մասնակցիմ հանգանակիչ մասնախումբին: Սիրայօժար ընդունեցի եղած առաջարկը և հազար քսան ֆրանք հաւաքելով Կարնոյ արկածելոց ղրկեցինք:

Վառնայի «Հայկական Ընթերցարան»ի անդամները պատիւ բրած էին ինծի ընթերցարանի վարչութեան անդամ ընտրել, ընդունած էի ինծի յանձնուած պաշտօնը. իսկ Վարդօն ինչպէս գաղթականաց խնդրոյ առթիւ նմանապէս և Կարնոյ արկածելոց և ընթերցարանի վարչութեան անդամակցութեանս առթիւ միշտ կը հարուածէր զիս, բայց ի զո՛ւր և անօգուտ և հետզհետէ կը համոզուէր թէ, ես տեղի տուողներէն չեմ և այլ եւս իր գործները կարեւորութենէ զուրկ կը նկատեմ ու աւելի եռանդուն կերպով «որբախնամ»ի և «միութեան» գործերուն կ'աշխատիմ, ապացոյցն՝ որբախնամը որչափ որ Վարդօյի կողմէ Շարժումի մէջ կը հալածուէր ընդհակառակը անոր անդամներուն թիւը կը շատնար և «Միութեան յանձնախումբը» իր գործը յառաջ կը տանէր և իր սովորական պատգ. ժողովը կը գումարէր:

ԺԶ. — ՎԵՐԱԿԱՊԵՐՆԵՐՈՒ ՊԱՌԱՍՏՈՒՄԸ

Վերակազմեալները որ Արփիարի վրայ կը հիանային և կը պաշտէին և ըստ իրենց կարծեաց Արփիարը հայ ժողովուրդի «փրկիչ»ներէն մէկը պիտի ըլլար: Վերակազմեալները յանկարծակիի կուգան և լուրը իրենց երազ կը թուի թէ, Արփիարի ամենասիրելի և աչքին լոյսը եղող Վահէ Արզութեան Ամերիկայէն Լոնտոն հասնելով Արփիարի թեւէն բռնած կեդրոնէն վռնտած

ու իր քանի մը ընկերներով կեդրոնական վարչութեան աթոռները գրաւած էր: Երազ և երեւակայութիւն կարծուածը իրողութիւն էր Վերակազմեալներէն ստեղծուած էր «Վեր Վերակազմեալ» կամ «Արզութեան» կուսակցութիւնը: Եղածը ինծի զարմանալի չր թուեցաւ ես դեռ աւելին կ'սպասէի:

Արփիարի վառնուիլը տեղի կ'ունենար 1902ին: Արփիարը Վենետիկ գնաց ու սկսեց Հայ Հանդէս անունով ամսաթերթ մը հրատարակել իր անձնական հաշւոյն:

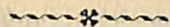
Արփիարը իր թերթով «soյանքրեհի խմբակ» կ'անուանէր Արզուականները, այսինքն իր երբեմնի սիրելի (° °) ընկերները, և միշտ կ'սպառնար նորանոր գաղտնիքներ երեւան հանել:

Օրին մէկը յանկարծ լսուեցաւ թէ Վենետիկի մէջ Արփիարը տեւորի ենթարկուած է, բայց տէւօրը վրիպած էր: Արփիարը այդ տէւօրական գործողութիւնը կը վերագրէր Արզուականներուն և Հայ Հանդէսին մէջ կ'ըսէր «եղածները Վահէի թելադրութիւնը կամ զործնէ»: Հայ Հանդէսը բնական էր որ երկար կեանք չպիտի ունենար և պիտի դադրէր ու այնպէս ալ եղաւ, ու Արփիարը Վենետիկէն հեռանալով Եգիպտոս գնաց:

Բարեկամներէս քանիներուն որոնց ծանօթ էր ներքին վիճակս, խորհուրդ կուտային և միանգամայն իրենց աջակցութիւնը կը խոստանային որ կարգ մը ապրանքները Վառնայէն Շումլայ և Ռուսնուք տանիմ ծախեմ, գործ մը՝ ինչպէս որ Պետրոս անունով մէկը կ'ընէր: Բարեկամներուս այդ առաջարկը շնորհակալութեամբ ընդունեցի, քանի որ ունեցած գործէս կարելի էր այնպիսի շահ մը ակնկալել և յուսալ որ կարենայի ընտանեացս օգնել:

համար հանգանակութիւն ընել. Սահաթճեան ի միջի ալլոց ինձմէ ալ խնդրած էր որ մասնակցիմ հանգանակիչ մասնախումբին: Արաջօժար ընդունեցի եղած առաջարկը և հազար քսան ֆրանք հաւաքելով Կարնոյ արկածելոց զրկեցինք:

Վառնայի «Հայկական Ընթերցարան»-ի անդամները պատիւ ըրած էին ինծի ընթերցարանի վարչութեան անդամ ընտրել, ընդունած էի ինծի յանձնուած պաշտօնը. իսկ Վարդօն ինչպէս գաղթականաց խնդրոյ առթիւ նմանապէս և Կարնոյ արկածելոց և ընթերցարանի վարչութեան անդամակցութեանս առթիւ միշտ կը հարուածէր զիս, բայց ի զո՛ւր և անօգուտ և հետզհետէ կը համոզուէր թէ. ես տեղի տուողներէն չեմ և ալ եւս իր գործները կարեւորութենէ զուրկ կը նկատեմ ու աւելի եռանդուն կերպով «որբախնամ»-ի և «միութեան» գործերուն կ'աշխատիմ, ապացոյցն՝ որբախնամը որչափ որ Վարդօնի կողմէ Շարժումի մէջ կը հալածուէր ընդհակառակը անոր անդամներուն թիւը կը շատնար և «Միութեան յանձնախումբը» իր գործը յառաջ կը տանէր և իր սովորական պատգ. ժողովը կը գումարէր:

ԺԶ. — ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐՈՒ ՊԱՌԱՍՏՈՒՄԸ

Վերակազմեալները որ Արփիարի վրայ կը հիմնային և կը պաշտէին և ըստ իրենց կարծեաց Արփիարը հայ ժողովուրդի «փրկիչ»ներէն մէկը պիտի ըլլար: Վերակազմեալները յանկարծակիի կուգան և լուրը իրենց երազ կը թուի թէ, Արփիարի ամենասիրելի և աչքին լոյսը եղող Վահէ Արզութեան Ամերիկայէն Լոնտոն հասնելով Արփիարի թեւէն բռնած կեդրոնէն վռնտած

ու իր քանի մը ընկերներով կեդրոնական վարչութեան ակօռները գրաւած էր: Երազ և երեւակայութիւն կարծուածը իրողութիւն էր Վերակազմեալներէն ստեղծուած էր «Վեր Վերակազմեալ» կամ «Արզութեան» կուսակցութիւնը: Եղածը ինծի զարմանալի չի թուեցաւ ես դեռ աւելիին կ'սպասէի:

Արփիարի վռնտուիլը տեղի կ'ունենար 1902ին: Արփիարը Վենետիկ գնաց ու սկսեց Հայ Հանդէս անունով ամսաթերթ մը հրատարակել իր անձնական հաշւոյն:

Արփիարը իր թերթով «sojansprհիի խմբակ» կ'անուանէր Արզութեանները, այսինքն իր երգեմնի սիրելի (° °) ընկերները, և միշտ կ'սպառնար նորանոր գաղտնիքներ երեւան հանել:

Օրին մէկը յանկարծ լսուեցաւ թէ Վենետիկի մէջ Արփիարը տեւօրի ենթարկուած է, բայց տէւօրը վրիպած էր: Արփիարը այդ տէւօրական գործողութիւնը կը վերադարձէր Արզութեաններուն և Հայ Հանդէսին մէջ կ'ըսէր «եղածները Վահէի թելադրութիւնը կամ գործն է»: Հայ Հանդէսը բնական էր որ երկար կեանք չպիտի ունենար և պիտի դադարէր ու այնպէս ալ եղաւ, ու Արփիարը Վենետիկէն հեռանալով Եգիպտոս գնաց:

Բարեկամներէս քանիներուն որոնց ծանօթ էր ներքին վիճակս, խորհուրդ կուտային և միանգամայն իրենց աջակցութիւնը կը խոստանային որ կարգ մը ապրանքները Վառնայէն Շումլայ և Ռուսնուք տանիմ ծախեմ, գործ մը՝ ինչպէս որ Պետրոս անունով մէկը կ'ընէր: Բարեկամներուն այդ առաջարկը շնորհակալութեամբ ընդունեցի, քանի որ ունեցած գործէս կարելի էր այնպիսի շահ մը աւելակել և յուսալ որ կարենայի ընտանեացս օգնել:

Վառնայէն Շուճուայ և Ռուսնուք փոխադրելիք գլխաւոր ապրանքներս նարինջ և լիմոն էին : Քանի մը անգամի երթեւեկութիւններէս քանի մը հարիւր ֆրանքի շահ գոյացած էր և կը շարունակէի :

Ապրանքներս հազիւ թէ Ռուսնուքի միտերանոցը լեցուցած էի , լսեցի որ մէկ օր առաջ Ռուսմանիայէն ահագին քանակութեամբ նարինջ և լիմոն բերած և յարմար գինով մը Ռուսնուքի մէջ ծախած են արդէն :

Ապրանքներս Ռուսնուք հասած օրը խանութներէն և ոչ մին ապրանքի պէտք ունէին , ուրեմն ստիպուած էի սպասել մինչեւ որ հրապարակի վրայ դառնուած ապրանքները սպառէին . քանի որ Վառնայ վերադարձնել կարելի չէր և թէ անօգուտ քանի որ Վառնայի ու Շուճուայի հրապարակը նարինջով ու լիմոնով լեցուն էր : Ռուսնուքի մէջ սպասել պարտաւորուած էի բայց դժբախտութիւնս չէր սպասէր , ունեցած ամբողջ նարինջներս և լիմոններս փտած էին , 20 ֆրանքէն աւելի կառքերու վարձք վճարեցի փտածները Գանուր գետը թափելու համար : Որով մինչեւ այդ օրը շահածներս վրայ տալէն ի դատ քանի մը հարիւր ֆրանք ալ տալիքի ներքեւ մնացի :

Վերջին ծայր չքաւորութեան մէջ կը տապալակէի և վհատութեան հոսանքին ենթարկուած էի բայց առանց յուսահատելու կ'երազէի դիմաւորել . օր մը՝ որ անցեալս մոռնայի միշտ ինքզինքս կը մխիթարէի ըսելով պէտք է «սպասել եւ յուսալ» :

Ստիպուած էի ամսական 30 ֆրանքով օրական 8—9 ժամ չարաչար աշխատութեամբ ծառայել վաճառականի մը քով , բարեկամներս ցաւ ի սիրտ կը զարմանային թէ , ինչպէս օրական մէկ ֆրանքով կ'ապրէի Վառնայի պէս տեղ մը :

Գործովս զբաղած էի պուլկար մը նամակ մը առաւ ձեռքս : Նամակը գրած էր Գարեգին Չիթճեանը , կը խնդրէր որ չուտով իրեն քով երթամ , մինչեւ իմ երթալս ոչ օթէլէն դուրս պիտի ելնէր և ոչ ալ մէկու մը պիտի երեւնար :

Ճիշդեցի որ գործս ուրիշի մը յանձնեն , որովհետեւ ստիպուած էի երթալ , երբ արտօնեցին իսկոյն ուղղուեցայ դէպի Չիթճեանի կեցած օթէլը :

Ճամբան կը մտածէի , Ամերիկայէն Չիթճեան Վառնա եկած է և առանց ոչ ոքի երեւնալու կ'ուզէ նախ զիս տեսնել , ինքը «Վեր Վերակազմեալ» , Ամերիկայի Վերակազմեալներու հոգին , տէր եւ տիրականը . Չիթճեանի հետ վաղուց թղթակցութիւնս դադարեցուցած եմ և ինքը լաւ գիտէ որ իրենց հետ հրապարակաւ յարաբերութիւնս խզելէն վերջ Գիմակաւորներ հրատարակեցի Գիտէի և լսած էի որ իրենք վաղուց զղջացած էին ինծի հետ այդ կերպ վարուելուն : Կ'ենթադրէի թէ թերեւս Չիթճեանը եկած է իրենց հետ հաշտուելու համար բանակցիլ : Որոշեցի բացարձակապէս մերժել այդ տեսակ առաջարկ մը : Անձամբ ծանօթ չէինք , սովորական խօսակցութիւններէն վերջ Չիթճեանը իր դիտաւորութիւնը պարզեց , որմէ կ'երեւէր որ իր գինծի ապահովութեան համար իմ պաշտպանութիւնս կ'ուզէր քանի մը օր Վառնա մնալուն համար :

Չիթճեանի առաջարկին վրայ երկար չմտածեցի . որովհետեւ խնդիրը շատ որոշ էր ինձ համար : Գաղաքարի և սկզբունքի հակառակորդս եկած ինծի ապաստանած էր , եթէ մեղմէի , ըրածս պարզ տմարդութիւն և վատութիւն պիտի ըլլար , ուստի պատասխանեցի :

Չեր առաջարկն ընդունելէս առաջ՝ կարծեմ նախ պէտք է գիտնամ թէ՛ ինչ ըրած էք կամ պիտի ընէք

որ իմ պաշտպանութեանս և տալիք տպահովութեանս
կը կարօտիք :

— Ոչինչ բրտծ չեմ, եկած եմ հոս քանի մը դասա-
խօսութիւններ ընելու «միութեան» կամ «համերաշ-
խութեան» մասին, ինծի վստահեցուցին որ այդ գոր-
ծին համար ձեր աջակցութեան և պաշտպանութեան
անհրաժեշտ պէտք ունիմ. ահա ես կ'ուզեմ իմանալ
այս մասին ձեր արամադրութիւնը և կամքը, պիտի

Գաբեգիմ Զիքեան

թոյլարե՞ք, եթէ ոչ առանց ոչ ոքի երեւնալու վաղը
առաւօտ կը մեկնիմ վառնայէն :

— Ձեզի բաւածները ճշտ է, ես ձեզ ոչ աջակցու-
թիւնս և ոչ ալ պաշտպանութիւնս կը զլանամ պայմա-
նաւ որ միայն «միութեան և համերաշխութեան» մասին

խօսիք, տխուր և ցաւալի անցեալի մասին առանց բառ
մը իսկ արտասանելու :

— Վստահ եղիք որ անցեալի մասին բառ մը իսկ
չպիտի արտասանեմ, թերեւս լսած էք որ ես ձեր և
մերիններուն մէջ անցած դարձածին կարող էի տարբեր
կերպարանք տալ եթէ երբեք երկուստեք չաճապա-
րէիք :

Ձիթճեանի խօսքն ընդհատելով, ըսի .

Կը խնդրեմ որ այդ մասին չը խօսիք ինծի հետ, ո-
րովհետեւ ես անդառնալի կերպով որոշած եմ այդ
խնդիրները չը պրպտել :

— Այդ մասին արդէն վերջէն պիտի խօսիմ ձեզի
հետ : Ուրեմն ըսել է դասախօսութեանս մասին կ'ա-
պահովցնէք զիս :

Բացարձակապէս, և կրնաք բոլորովին վստահ ըլլալ :

Վառնայի մէջ ամենէն նշանաւոր սրահն վարձեցի,
երկու անգամ Ձիթճեանը խօսեցաւ Հմայեակ Խուշպու-
եանի հետ, չափէն աւելի ունկնդիրներ կ'ունենայինք,
որովհետեւ Ձիթճեան խօսելու մասին հռչակաւոր էր,
թէ եւ Խուշպուլեան ալ շատ լաւ կը խօսէր և կը թիւ-
թէր իր ունկնդիրները : Բանախօսութեանց ես կը նա-
խագահէի :

Ձիթճեանը քանի մը անգամներ փորձեց իմ և ի-
րենց մէջ եղած անջրպետը վերցնել մանաւանդ քանի
որ Արփիարը իրենց մէջէն վառնած էին : Ես բացար-
ձակապէս մերժեցի այդ մասին խօսիլ և իրեն հասկցնե-
լով թէ . Վահէն ալ Արփիար մըն է, և ես բնաւ տրա-
մադիր չեմ անցեալով հետաքրքրուելու, մանաւանդ
որ «Միութեանական յանձնախումբեր» կազմած ենք,
մեր նպատակն է նախ մաքրագործում և ապա «միութե-
ան»ը . հակառակ պարագային ճնշում պիտի բանե-

ցընենք կուսակցութեանց վրայ որ միանան կամ գէթ համերաշխութեամբ գործեն : Եթէ երբեք չը յաջողինք նորէն Հնչակեան եմ :

Զիթճեան առաջարկեց որ Միութենականներս միանանք իրենց հետ քանի որ վստահ չենք թէ մեր ձեռնարկին մէջ պիտի յաջողինք :

Եթէ երբեք Միութենականներս լուծուիլ պէտք ըլլայ ամենէն առաջ ես կ'երթամ մեր Հնչակեան կուսակցութեան մէջ կը մտնեմ որ հոս մասնաճիւղ ունին և քանիցս ինձմէ ինդրած են , և կրնամ Միութենականներէն շատեր հետս առնելով մասնաճիւղին մէջ տանիլ : Կը խնդրեմ աւելի լաւ կ'ընէք որ ասկէց վերջ քնաւ առիթ չտաք որ անցեալի մասին խօսինք :

Երրորդ բանախօսութեան առաջին անգամ Խուչպուրեան խօսեցաւ : Զիթճեան 20 վայրկեան խօսելէն վերջը սկսեց իր սլաքները անուղղակի կերպով Նազարբէկին ուղղել : Ես սկսեցի զինքը զգուշացնել , իսկ Զիթճեան նորէն կը շարունակէր և ես նորէն զինքը զգուշացուցի . ունկնդիրներու մէջ գտնուող Հնչակեաններ այլեւս սկսեցին իրենց նստած տեղերէն քրթմնջել և դէմքերնին թթուեցնել . Զիթճեան սկսեց աւելի բաց խօսիլ ես հոսանքն գուշակելով և տեսնելով որ Զիթճեան չզգուշանար և չանսար ըրած դիտողութեանցս աւելի ուժեղ կերպով զինքը զգուշացուցի , և անաժողովրդեան մէջէն Հնչակեաններ սկսեցին ձայն բարձրացնել և պատրաստուիլ բեմին վրայ խուժել , ես իսկոյն Զիթճեանի խօսքը ընդհատելով բանախօսութիւնը վերջացած յայտարարեցի : Շատ քնական էր որ Հնչակեանները , Վերակազմեալները և Միութենականները իրար խառնուէին և ծեծկռուք յառաջ գար և եկաւ ալ : Հնչակեանները ուղեցին բեմին վրայէն Զիթճեանը վար

քաշել ու ծեծել , բայց քանի որ սկիզբէն այդ ապահովութիւնը տուած էի Զիթճեանին՝ չը թողուցի որ ծեծեն : Բազմութիւնը քիչ մը քաշուելէն վերջ Զիթճեանը հետս առած մնացած բազմութեան մէջէն դուրս ելայ առանց որ և իցէ միջադէպի մը :

Բնական էր որ քիչ մը սառնութիւն յառաջ պիտի գար իմ և Զիթճեանի միջեւ . քանի որ կ'ուզէր Հնչակեանութեան կամ Նազարբէկի մասին խօսիլ այնպիսի ժամանակ մը երբ անոնցմէ մէկը չկար որ ընդդիմախօսէր իրեն դէմ , կարելի էր միթէ որ անգամ մ'ալ հաւանէի Զիթճեանի բանախօսութիւն ընելուն . Զիթճեան որչափ որ խնդրեց մերժեցի , և որոշեցի որ այլեւս բանախօսութիւն չըլլայ :

Զիթճեան անօւղղակի կերպով ինձ յայտնեց թէ Կովկաս անցնիլ կ'ուզէ . քանի որ փորձով տեսայ ես հաւատացած էի և գիտէի թէ հոն ալ Նազարբէկի մասին պիտի խօսէր : Ես բարեկամաբար խորհուրդ տուի որ Կովկաս չերթայ և իր կեանքը չը վտանգէ . Զիթճեան խոստացաւ չերթալ , կեղծած էր . . . : Քանի մը օրէն վերջ լսեցինք որ Զիթճեան Օտեսայ հասնելէն քանի մը օր վերջ զինքը սպաններ են . . . :

Թող չը կարծուի թէ Զիթճեանի սպանութիւնը եղբայրասպանութեան նոր թուական մը կը բանար , ոչ , անկէց առաջ այդ տխուր և ցաւալի դէպքերը շատ տեղի ունեցած էին . գոնէ մենք արտասահմանի մէջ այդ կսկըծալի և վրդովեցուցիչ լուրերը առնելու դժբախտութիւնը ունեցած էինք . կ'զգայինք և այդ դառնակրակիմ վիշտերով կը գալարուէինք , բայց ի՞նչ օգուտ որ այդ ցաւալի դէպքերուն վերջ տալ շատ դժուար էր և թէ անկարելի :

Թերեւս ընթերցողները կը փափաքին որ այդ ցաւալի

դէպքերու մանրամասնութեանց մէջ մտնամ և մասամբ այդ խժդժութիւնները նկարագրեմ, թէեւ՝ ժամանակին այդ ցաւալի եղբայրասպանութեանց առթիւ կազմուած միթինկներուն մէջ խօսած ու նախագահած եմ և թերթերու մէջ գրած ու շատ խիստ կերպով ոճրագործները դատապարտած եմ. բայց այժմ չեմ ուզեր և բոլորովին կը հրաժարիմ այդ ողբալի և սարսաղդեցիկ տեսարաններու նկարագրութիւններ ընելու, որովհետեւ չեմ կարող. սիրտս չպիտի տոկայ և ձեռքս չպիտի զօրէ գրիչս շարժելու այդ խոշոր սեւ տառերը շարժելու. ուստի ես այդ *սիուր*, *սրսանկիկ* ու ազգասպան տեսարաններու վրայ կը քաջեմ սեւ վարագոյր մը, ինչպէս արդէն ժամանակին սեւ հողը ծածկած է այդ զոհերու ոսկորները.

ԺԶ. — ՄՐՏԱՃՄԼԻԿ ՏԵՍԱՐԱՆ

Օրերը կ'անցնէին ամիսները կը սահէին և տարիները իրենց չրջանը կը բոլորէին: Բռնապետութեան ճիւղանէն և դժոխային կեանքէն ազատուելով որ կարծեր էի և կը յուսայի թէ այդ ազատութեան շրջանին մէջ նոր կեանք ապրելով նոր կորով ու ոգեւորութիւն մը ստանալով գոնէ ինքզինքս հանգիստ պիտի զգայի, այս յոյսիս նշոյլները ալ ազօտել կ'կոչէր ու արեգական մայրամուտի նման սիրտս ու հոգիս մռայլութեան մէջ թաղուած՝ գերբնական ոյժ մը զիս կը մղէր ինքզինքս յուսահատութեան գիրկը նետել: Այս պարագան այնչափ որոշ ու այնչափ վճիռ էր որ նոյն իսկ բացի ինձմէ ընկերներս և բարեկամներս իսկ կը տեսնէին և կը զգային. իսկ ես այդ ամէնքը ի նկատի ունենալով և

իմ կաշիս վրայ կրելով կը յամառէի. կը դիմադրէի ու կ'անդունէի, վերջապէս միշտ յուսահատութենէն ճողպրելով կը փախչէի. ինչպէս բարեկամներու՝ ինծի ալ զարմանալի կը թուէր ընթացքս, բայց բնականօրէն կը յամառէի կը տոկայի և չէի ուզեր ընկճուիլ և պարտուիլ, եթե երբեք նեցուկ մը ունէի՝ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ լոկ ՅՈՅՍ մը, ուրիշ ոչինչ:

Բարեկամներէս շատերը գործունէութեանս և ճարպիկութեանս վստահ և կասկած մը չունէին, բայց ի՞նչ օգուտ քանի որ պէտք ըլլալիք ճիղն ու ատաղձն կը պակսէր, այդ սրտակից բարեկամներէս Սիրական Եղիկեան (Վերակազմեալ) գողափար մը կը յղանայ իրենց շուկային մէջ ինծի համար փաքիկ գործ մը պատրաստել տալու և կ'ուզէ հաւանութիւնս առնել, Սիրական երբ գործի իսկութիւնը և յաջողութեան ապահովութիւնը պարզեց և ուզեց հաւանութիւնս առնել. պատասխանս եղաւ. քմծիծաղ մը և հեզնական ժպիտ մը:

Եղիկեան կէս մը վիրտուորտած ուղեց պատճառն իմանալ և ես խուլ հառաչէ մը վերջ իրեն ըսի:

Պատրաստ եմ ընելու և յաջողելուս ալ վստահ ինչպէս որ ինքդ ալ կը վկայես. պատրաստակամութիւնս և յաջողութեանս վստահութիւնը ի՞նչ կ'արժէ, (քիչ մը սրտաբեկ) քանի որ ամենէն կենսականը կը պակսի, ո՛ւր է գրամ, գրամ չունիմ:

— Ես և մէկ երկու բարեկամներ քեզի փոխառութիւն մը կ'ընենք վերջէն կը վճարես, բաւ:

Ուրեմն ամենայն սիրով և շնորհակալութեամբ կ'ընդունիմ առաջարկդ, ըսի:

Սկիզբէն գործը շատ աննշան ձեւով մը սկսեցինք, սրճարանի մը 1/4 մասը տախտակներով դատեցինք և սկսեցի ուտելիքի վերաբերեալ հաց կայն ծախել.

քիչ վերջ գործին կցեցի նաև ծխավաճառութիւն և քանի մը սմիս անցնելէն վերջ գործի յառաջդիմութիւնը զգալի կերպով աչքի կը զարնէր այնպէս որ պզտիկ աշակերտի մը կամ երկրորդի մը պէտքը զգալի կը դառնար : Խորհեցայ զաւակներէս մին Վառնա բերել , բայց վերջէն խորհեցայ թէ աւելի լաւ կը լինէր ընտանիքս Վառնա փոխադրել և բարեկամներս ալ հաւանեցան այդ սրտմանս : Իսկոյն Վան գրեցի , բայց չստացաւ քիչ քան մը քաղաքէն : Իսկոյն Վան գրեցի , բայց չստացաւ քիչ քան մը քաղաքէն : Իսկոյն Վան գրեցի , բայց չստացաւ քիչ քան մը քաղաքէն :

Ընտանիքիս փոխադրութեան մասին երբ սկսեց էի իրենց հետ թղթակցիլ , այդ օրերը ստամոքսիս մէջ խիթ մը յառաջ եկած էր , թէեւ սկիզբէն կարեւորութիւն չը տուի , բայց հետզհետէ սկսեց սաստկանալ այնպէս որ ստիպուեցայ բժիշկի դիմել : Երբ Վանէն 1904 Յունիս 12 թուակիր նամակն ստացայ որ յաջողած էին ինչ ինչ պատրուակներով և կաշառքներով Պարսկաստան երթալու համար անցագիր մը ձեռք բերել և քիչ օրէն ճամբայ պիտի ելնէին դէպի Վառնա գալու . արդէն ստամոքսիս տկարութիւնը սաստկացած էր և օր ըստ օրէ կը ծանրանար : Այդ տկարութիւնս չափ քանական և անցեալի թշուառ ապրելու հետեւանքն էր որ ստամոքսս խանգարած և քար ու քանդըրած էր :

Վառնայի ամենէն նշանաւոր բժիշկն էր որ կը դարձանէր զիս , բայց ինչ օգուտ որ օր ըստ օրէ տկարութիւնս կը ծանրանար և գրեթէ երկար ապրելու յոյս մը չունէի , ինչպէս չունէր նաև բժիշկը :

Երախտապարտ էի Ա . Մելիտոնեանին և քանի մը ընկերներուս որ տկարութեանս պատճառաւ փոխն ի

փոխ խանութիս գործերուն կը հսկէին , հետզհետէ ոչ ժապարակ կ'ըլլայի , սրովհետեւ կաթէն ի դատ ուրիշ բան ուտելու արգիլուած էր :

Ճարահատեալ ստիպուեցայ նամակով մը ընտանեացս իմացնել որ Վանէն չը մնկնին և սպասեն մինչեւ իրենց գրեմ . համակը գրելէս 4 օր վերջ իրենցմէ նամակ մը առի որ Վանէն մեկնած էին : Եւ քանի մը օր վերջ ալ Պարսկաստանէն նամակ մը առի որ կ'ըսէին .

«Վերջապէս չափ տաժանելի և վատագուս ճանապարհով մը հոս հասանք : Թէեւ խիթն ճամբայ պիտի ելնէիք դէպի Վառնա գալու , բայց ռուս կառավարութիւնը բացարձակապէս արգիլած է հայերուն իր սահմանէն ներս մտնել կամ Ռուսաստանէն անցնելով արտասահման երթալ . ուստի ստիպուած ենք հոս սպասել մինչեւ որ թոյլատուութիւն ըլլայ ռուսական սահմանէն ներս մտնել և Վառնա գալ » :

Ընտանիքիս այդ նամակը լսիտի հարուած մ'էր կարծես որ զխուս իջաւ . իրենք Պարսկաստանի մէջ պիտի սպասէին Ռուս կառավարութեան թոյլատուութեան , իսկ ես Վառնայի մէջ հիւանդութեամբս կը տառապէի :

Հիւանդութիւնս չափ արագ կը քալէր ինչպէս որ բժիշկը ըսած էր բարեկամներուս և Խուլպուլեանին որ ուշի ուշով կը հետաքրքրուէր իմ հիւանդութեանս . բայց բարեկամներս այդ մասին վերապահութեամբ կը վարուէին ինծի հետ , իսկ ինծի համար այդ վերապահութիւնսին նշանակութեանէ զուրկ էր , քանի որ օրէ օր կ'զգայի որ ոյժիս կ'սպառնան սակար ու մորթ կը դառնայի :

Թէեւ բարեկամներէս չափքը զիս կը մեղադրէին որ այդ վիճակիս մէջ անձնական գործիս ուշի ուշով

կը հեռուէի, չէի ուզեր հիւանդութեանս պատճառաւ
որբախնամը, ինձ վերաբերելիք գործերու մէջ դերանալ
ինչպէս նաեւ «Միութեան յանձնախումբ»ի գործերուն:

«Միութեան» յանձնախումբի անդամներու պատկերասրահ

և փափաքած էի որ այդ տարուան պատգամաւորական
ժողովն ալ Վառնա գումարուի և գումարուեցաւ:

Թերեւս իմ այդ ընթացքս շատերէ քննադատուէր
և չափազանցութիւն ու պարսաւելի նկատուէր. բայց
կարծես թէ կուզէի փափաքիս գոնացում ալ և կեան-
քիս մնացած օրերուն մէջ գործիս և պաշտօնիս կառ-
չած մնալ, մանաւանդ «Որբախնամ»ը որուն վրայ
պարզապէս կը գուրգուրայի:

Վարձած և ընտանեացս համար պատրաստած տան
մէջի սենեակներէն միոյն մէջ մահճակալիս վրայ յու-
ռահատ վիճակի մը մէջ պառկած էի: Այլևս խանութս
ստիպեալ ընկերներուն և մասնաւորապէս Մելիսոս-
եանին խնամքին յանձնած էի. իսկ ամբողջ մտած-
մունքս կեդրոնացուցած էի ընտանեացս շուրջ, կը
մտածէի գրել իրենց, բայց ի՞նչ գրէի, Պարսկաստանէն
այլևս Վան վերադառնալ անկարելի էր և ոչ ալ կա-
րող էին Ռուսաստանի ճամբով Վառնա գալ:

Գիշերները ստամոքսիս ցաւէն չէի կարող շատ քնա-
նալ: Կը մտածէի, անշուշտ որ մը Ռուս կառավարու-
թիւնը պիտի թոյլատրէ և զաւակներս ճամբայ պիտի
եղնեն դէպի Վառնա այն յոյսով թէ՝ 20 տարի վերջ
իրենց հայրերնին տեսնելով կարօտնին պիտի յաղեցնեն,
այն դժբախտ հայրերնին որ իր զաւակները չէր ճանչնար
և ոչ ալ իրենք իրենց հայրը կը ճանչնային: Զաւակներս
ընականաբար զիս տեսնելու և 20 տարուան իրենց
կրած անտանելի թշուառութենէն ազատուելու մտա-
դրութեամբ և յոյսով Վառնա պիտի հասնէին. աչքեր-
նին դէպի քարափը պիտի յառէին պիտի փնտռէին և
սպասէին որ իրենց հայրը իսկոյն փութար զիրենք իր
լանջքին մէջ առնելով կործարէ վրայ սեղմէր, գգուէր
և համբուրէր

Ո՛հ այլևս անկէց աւելի սրտաճմլիկ և սարսուղ-
դեցիկ տեսարան մը ո՞վ կրնար երեւակայել, երբ զա-

ւակներուս այդ սրտատրոփ փնտռութեն և սպասումէն վերջ, ստիպեալ պիտի գտնուէր մէկը որ տխուր և ցաւալի ծառայութիւն մը պիտի ընէր ցոյց տալով այն ճամբան ուրկից քանի մը օր առաջ տարած էին իրենց հօր դադաղը, և այն վայրը ուր թաղուած է իրենց հայրը վերջապէս տեղ մը՝ ուր կը գտնուէր իրենց փնտռած հօր ցուրտ գերեզմանը... կէս գիշերը անցած էր որ այս մտածմանցս մէջ ընկղմած էի, այլեւս չը կրցայ տոկալ կամքէս նուաճուած և կիրքէս յաղթուած էի, սրտիս խորերէն պոռթկացող հառաջնեաներու և աչքերէս վազած յորդ արտասուքներու հետ սկսեցի բացազանչութեամբ ողբալ և կսկծալ թող չիզանք թող չիզանք սրտալ... :

Գիշերուան այդ պահուն տանս տէրը իսկոյն անկողնէն ցատկած և եկած քովս կեցած էր, կ'աղաչէր և կը պաղատէր իր արտասուածքի աչքերով կ'ուզէր եղածն իմանալ, իսկ ես միշտ գալարուելով կը բացազանչէի. ա՛խ զաւակներս թող չիզանք թող չիզանք և իմ գերեզմանս թո՛ղ չը տեսնեն... :

Տանուտէրը լալով կ'աղաչէր կը խնդրէր և զիս սրտապնդել ու մխիթարել կ'ուզէր, բայց ես ինչո՞վ և ի՞նչպէս մխիթարուէի քանի որ դէպի գերեզման կ'երթայի. մազերս կը փետտէի և գլուխս կը ծեծէի, կ'անիծէի այն վայրկեանը որ յիմարութիւնը ունեցած էի գրել իրենց ո՛ր Վառնա գան. ինչո՞ւ իրենց թշուառութեան վրայ ուզեցի աւելցնել և բարդել այս անտանելի և անսիրտի զգալիութիւնը, ինչո՞ւ թո՛ղ դանկըսէի՝ գոնէ գերեզմանս դատաւիտուն իբր պատիժը առած սխալ քայլիս համար, որովհետեւ յանցաւոր էի, դատապարտելի էի, որ զիրենք Վանէն Վառնա կանչեցի... :

Տանս տէրը լալով միշտ կը մխիթարէր զիս և կը յուսադրէր, իսկ ես այդ ոյժասպառ վիճակիս մէջ միշտ կը տապալուէի հողնութիւն մը կ'զգայի, որովհետեւ երկու ամիսէն աւելի էր որ օրական միայն երկու գաւաթ կաթ եղած էր իմ ամբողջ սնունդս որով ոսկոր ու մորթ մնացած և կմախք մը դարցած էի... : Արեւը մահճակալիս վրայ հասած էր երբ քունէս արթնցայ, յանկարծ յիշեցի թէ միշտ յուսահատութիւնը վանողներէն եղած եմ ինչո՞ւ կը տկարանամ. ո՛չ, պէտք է ընկճուիմ և մինչեւ վերջի օրհասական ընթացք պէտք է տոկամ թերեւս անցնի այս ճգնաժամը : Այս լուռ ու մունչ մտածմունքէս վերջ յանկարծ անկողինէս ելայ և սկսեցի հագուել որ նոյնիսկ տանս ախրով զարմանք պատճառեց, որ սնարիս քով նստած էր : Ինքզինքս սենեակէն դուրս ձգեցի և սկսեցի աննպատակ կերպով քալել. որովհետեւ չէի գիտեր թէ ո՛ւր պիտի երթամ. խանութս իսկ յիշողութեանս չէր գար. ջիղերս սկսեցին թուլնալ ստիպուեցայ մեր տունէն քիչ մը հեռու գտնուած հասարակաց պարտէզի մէջի նստարանին վրայ նստիլ ու հանգչիլ, քանի որ քալելու ոյժս կը պակսէր : Քանի մը վայրկեան վերջ նորէն ոտքի ելայ հազիւ թէ պարտէզէն դուրս ելած էի. յուսահատ ընկերներէս մին հանդիպեցաւ որ չէր յուսար թէ երկար պիտի ապրիմ. որովհետեւ ինքը դեղագործ և քիչ շատ բժշկական արհեստին ծանօթ էր, իմ այդ վիճակովս փողոց գտնուիլս զարմանք պատճառած էր իրեն, քանի մը քաջալերական և խրախուսիչ խօսքերէն վերջ բարեկամաբար խորհուրդ տուաւ ինձ անգամ մը դիմել Տօքթ. Վարդանեանին որ ծովու լողանքին պատճառաւ Սօփիայէն Վառնա եկած էր. շնորհակալութեամբ իսկոյն համակերպեցայ, չէ՞ որ

բեկանուած նաւու մը մէջէն ծով ինկած՝ կը լողայի
և ցամաք ելնելու համար ազատարար լատակ մը կը
փնտռէի :

Տօքթ. Վարդանեան զիս յուսադրեց թէ չպիտի
մեռնիմ և թէ իր ազնուութեան իբր ապացոյցն կրնար
նկատուիլ որ այցեզին ստանալը մերժեց և վիճակիս
տեղեկանալով մասնաւոր նամակ մ'ալ գրեց իր նախ-
կին ծանօթ հրեայ զեղազործին որ թարմ դեղեր տայ
և թէ ածան :

Տօքթ. Վարդանեան իբր ապահովութիւն ինծի
կ'ըսէր .

«Քեզ դարմանող բժիշկը հիւանդութիւնդ հասկը-
ցած չէ և թէ քեզ չափէն աւելի չարչրկած է և թէ
իրաւունք ունէիր յուսահատելու , եթէ երբեք քանի մը
օր ալ շարունակէիր դիմել այդ բժիշկին իսկապէս պի-
տի մեռնէիր» ինքը վստահաբար կ'ըսէր և կը յուսար
թէ 15—20 օրէն վերջ զիս պիտի առողջացնէ :

Տօքթ. Վարդանի սոյն խօսքերը կարծես ելեք-
տրական հոսանք մը ստեղծեց այդ թուլցած ջիւղերուս
մէջ ուրախութենէս լալ սկսեցի և երախտապարտու-
թիւնս ու շնորհակալութիւնս կը յայտնէի Տօքթօրին :

Տօքթ. Վարդանեան ազատարարս և փրկիչս էր
այլեւս , քսան օրէն վերջ այլեւս ոյժի և կազդուրուե-
լու դեղեր կը գործածէի : Քանի մը օր վերջ նախկին
բժիշկս հեռուէն զիս տեսած և բարեկամներէս մէկէն
ուզած էր հասկնալ թէ ինչպէս և ո՞ր բժիշկի դարմա-
նումով առողջացած եմ :

Ընտանեացս Վանէն մեկնիլը գրեթէ երեք ամսուան
կը մօտենար , Ռուս կառավարութեան արգելքը դեռ
վերջացած չէր : Ծարահատեալ կ'ստիպուին կեղծ ան-
ցագրով , այսինքն իբր Ասորի և պարսկահայ սահմանը

անցնիլ և Օսկեսայ հասնիլ : Անցագրի գործողութեան
պատճառաւ 10 վայրկեան կաշանան որով կ'ստիպուին
15 օր Օսկեսայ սպասել , որովհետեւ 15 օրը անգամ մը
Վառնայի և Օսկեսայի մէջ շոգենաւի երթեւեկութիւն
կար : Թէ շոգենաւի 15 օր վերջ Վառնա հասնիլը և
թէ նոյնիսկ շոգենաւի Վառնա հասնելիք օրը այնչափ
ծանր կշռած էր իմ վրայ որ գրեթէ 20 տարուան քա-
չած կարօտիս կը համապատասխանէր :

Վառնայի այն բնկերներս և բարեկամներս որոնք
տեղեկութիւն ունէին որոշած և հեռաքրքրուած էին
այն սրտածմլիկ տեսարանին ներկայ ըլլալ , որովհետեւ
գիտէին թէ ես և զաւակներս զիրար չէինք ճանչնար :
Շոգենաւին քարափ հասնելուն ժամը որոշ էր : Բարե-
կամներս և բնկերներս քարափ եկած կ'ապաստն եղեր ,
իրենց զարմանալի կը թուէին իմ քարափ չը գտնուիլս
մանաւանդ որ իրենցմէ քանիներս գիտէին եղեր թէ խա-
նութիւն չեմ և խանութիւս գործը բարեկամիս մէկին
յանձնած եմ : Անշուշտ 1904 Սեպտ. 27ի օրը ինծի համար
նշանաւոր թուական մը պիտի ըլլար . քսան տարի սպա-
սած էի չէի ուզեր 20 վայրկեան եւս սպասել մինչեւ
որ զաւակներս քարափ հասնէին :

Բարեկամս ուսնական աճէնթէն խնդրեցի որ
իր մակոյկով զիս ալ շոգենաւ տանի . որովհետեւ շո-
գենաւին մէջ ճամբորդ մը մեռնելուն պատճառաւ քա-
րափէն մակոյկով շոգենաւ երթալ արգիլուած էր : Ա-
ճէնթը շոգենաւ կըլլէ իսկ ես մակոյկին մէջ շոգենաւի
կողքէն քիչ հեռու կեցած դեղին դրօշակի վար առնե-
լուն կ'ապաստէի : Շոգենաւի եղերքէն երկու իրիտա-
սարդներ եկան մակոյկին նայեցան , կարծելով թէ զա-
ւակներս են Յակոբ և Հայկ պօռացի , երիտասարդները
առանց ուշադրոնթիւն իսկ դարցնելու հեռացան ներս

րեղէնները բերելու: Քսան վայրկեանի չափ սենեակին մէջ նստած լուռ ու մունջ իրարու երես նայելէն վերջ, տան տիկինը եկաւ ընտանեացս կրկին «բարով եկաք» և ինծի «աչքդ լոյս» ըսելէն վերջ լեզունիս բացուեցաւ և սկսեցինք խօսիլ:

Ընտանեացս տխրութեան պատճառը հետեւեալն եղած էր:

Ջաւակներս երբ եկած մակոյկին մէջ զիս տեսած էին ու ես իրենց անուանները արտասանած էի հասկցած էին թէ ես պիտի ըլլամ իրենց հայրը:

Առաջին անգամ Հայկը եկած էր, երբ վերադարձած և իր տեսածը պատմած էր մայրը և եղբայրը իր խօսքին հաւատք չնծայած չէին հետեւարար Յակոբը եկած նայած ու վերադարձած էր. դժբախտաբար Հայկի ըսածները հաստատելու թէ իրօք ես կատարեալ թոքախտաւորի մը կը նմանիմ ոսկոր ու մորթ դարձած հազիւ թէ ոտքի վրայ կենալու ոյժ ունիմ եղեր և այդ վիճակովս հազիւ քանի մը օր պիտի ապրիմ. որչափ դժբախտ են եղեր որ իրենց հօր յուզարկաւորութեան ներկայ ըլլալու համար Վանէն Վառնա եկած են եղեր: Վերջապէս շատ զղջացած են եղեր որ Վանէն այդչափ երկա՛ր և տաժանելի ճամբորդութեամբ մը Վառնա հասած են եղեր...

Ես սկսեցի իրենց գրած նամակիս թուականէն սկսեալ մինչեւ այդ օրը գլխուս եկածները (այսինքն ինչպէս հիւանդանալս պուլկար բժիշկէն չարչարուիլս, կէս զիշերէն վերջ անկողնոյս մէջ լալս և Տօքթ. Վարդանեսին հանգիստիս) մանրամասնաբար պատմել. ես պատմութիւնս լալով սկսած էի և լալով վերջացուցի և իրենք ալ լսեցին պատմութիւնս...

Երբ մահճակալիս մէջ պսակած յուսահատական վիճակս կը պատմէի թէ զաւակներս Վառնա գալով երբ տեսնեն թէ հայրերսին արդէն մեռած է. արդեօք ինչ ցաւալի դրութեան մը պիտի ենթարկուին և ո՞րչափ սոսկալի ցաւ պիտի պատճառէր իրենց հօր մահուան լուրը:

Յակոբը խօսքս ընդհատելով ըսաւ. եթէ մակոյկին մէջ կամ քարափ ելնելէն վերջ այդ լուրը մեզի տուած ըլլային, ես իսկոյն ինքզինքս ծով կը ձգէի և կը խեղդուէի որպէս զի ոչ Վառնա մնայի և ոչ ալ Վան վերադառնայի: Հայկը ձայնակցեցաւ Յակոբին և ըսաւ. հապա՛ ես ի՞նչ պիտի ընէի, բնականաբար ես ալ ճիշտ քեզի պէս պիտի ընէի:

Ինչպէս որ նախապէս բարեկամներս ինծի ըսած էին, ահա ես ալ կ'զգայի թէ զաւակներս չուրջս առած կրած թշուառութեանցս և տառապանացս վերջ կուտայի և կը յուսայի թէ 1904 թուականը հանգստութեանս սկզբնաւորութիւնը պիտի ըլլալ:

Խանութս ինծի համար նեղ էր այլեւս, որոշեցի սրճարանին կէսը խանութի վերածել: Քանի մը ամիս այդ վիճակով շարունակեցի. նորէն խանութս ընդարձակելու պէտք կ'զգայի որոշեցի ամբողջ սրճարանը խանութի վերածել:

Խանութս այլեւս իր կոկիկութեամբ և մաքրութեամբ Վառնայի մէջ սրոշ կերպով աչքի կը զարնէր, և մրանգամայն ապրանաց դասաւորութեանց պատճառաւ նշանաւոր հանգիստացած էր, ինչ որ ընկերներուս և բարեկամներուս ու շատերու գովեստին և գնահատման արժանացած էր:

Չուզեցի այլեւս Հայկը իր մուճակագործութեան արհեստով զբաղեցնել տալ, Հայկը խանութս բերելէն վերջ Յակոբը բոտ իր փափաքին ազգային երկսեռ վարժարանին ուսուցիչ կարգել տուի:

ԺԸ. — ԼՆՏԱՆԵՆԱՆ ԿԵԱՆՔՍ

Ամիսները անզգալաբար սահած էին և ես ալ կազդուրուած և բոլորովին առողջ կզգայի ինքզինքս:

Ընտանիքս և զաւակներս չուրջս հաւաքած ուրախ էի, միայն հանգստութիւն և երջանկութիւն կը պակ-

րեղէնները բերելու : Քսան վայրկեանի չափ սենեակին մէջ նստած լուռ ու մունջ իրարու երես նայելէն վերջ , տան տիկինը եկաւ ընտանեացս կրկին «բարով եկաք» և ինծի «աչքդ լոյս» ըսելէն վերջ լեզունիս բացուեցաւ և սկսեցինք խօսիլ :

Ընտանեացս տխրութեան պատճառը հետեւեալն եղած էր :

Չաւակներս երբ եկած մակոյկին մէջ զիս տեսած էին ու ես իրենց անուները արտասանած էի հասկցած էին թէ ես պիտի ըլլամ իրենց հայրը :

Առաջին անգամ Հայկը եկած էր , երբ վերադարձած և իր տեսածը պատմած էր մայրը և եղբայրը իր խօսքին հաւատք չնծայած չէին հետեւաբար Յակոբը եկած նայած ու վերադարձած էր . դժբախտաբար Հայկի ըսածները հաստատելու թէ իրօք ես կատարեալ թոքախտաւորի մը կը նմանիմ օսկոր ու մորթ դարձած հազիւ թէ ոտքի վրայ կենալու ոյժ ունիմ եղեր և այդ վիճակովս հազիւ քանի մը օր պիտի ապրիմ . որչափ դժբախտ են եղեր որ իրենց հօր յուղարկաւորութեան ներկայ ըլլալու համար Վանէն Վառնա եկած են եղեր : Վերջապէս շատ զղջացած են եղեր որ Վանէն այդչափ երկար և տաժանելի ճամբորդութեամբ մը Վառնա հասած են եղեր...

Ես սկսեցի իրենց դրած նամակիս թուականէն սկսեալ մինչեւ այդ օրը գլխուս եկածները (այսինքն ինչպէս հիւանդանալս պուլկար բժիշկէն չարչարուիլս , կէս գիշերէն վերջ անկողնոյս մէջ լալս և Տօքթ . Վարդանեանին հանդիպիլս) մանրամասնաբար պատմել . ես պատմութիւնս լալով սկսած էի և լալով վերջացուցի և իրենք ալ լսեցին պատմութիւնս...

Երբ մահակալիս մէջ պառկած յուսահատական վիճակս կը պատմէի թէ զաւակներս Վառնա գալով երբ տեսնեն թէ հայրերնին արդէն մեռած է , արդեօք ինչ ցաւալի դրութեան մը պիտի ենթարկուին և ո՞րչափ սոսկալի ցաւ պիտի պատճառէր իրենց հօր մահուան լուրը :

Յակոբը խօսքս ընդհատելով ըսաւ . եթէ մակոյկին մէջ կամ քարափ ելնելէն վերջ այդ լուրը մեզի տուած ըլլային , ես խակոյն ինքզինքս ծով կը ձգէի և կը խեղդուէի որպէս զի ոչ Վառնա մնայի և ոչ ալ Վան վերադառնայի : Հայկը ձայնակցեցաւ Յակոբին և ըսաւ . հապա ես ի՞նչ պիտի ընէի , բնականաբար ես ալ ճիշտ քեզի պէս պիտի ընէի :

Ինչպէս որ նախապէս բարեկամներս ինծի ըսած էին , ահա ես ալ կ'ղգայի թէ զաւակներս շուրջս առած կրած թշուառութեանցս և տառապանացս վերջ կուտայի և կը յուսայի թէ 1904 թուականը հանգստութեանս սկզբնաւորութիւնը պիտի ըլլալ :

Խանութս ինծի համար նեղ էր այլեւս , որոշեցի սրճարանին կէսը խանութի վերածել : Քանի մը ամիս այդ վիճակով շարունակեցի . նորէն խանութս ընդարձակելու պէտք կ'ղգայի որոշեցի ամբողջ սրճարանը խանութի վերածել :

Խանութս այլեւս իր կոկիկութեամբ և մաքրութեամբ Վառնայի մէջ սրոշ կերպով աչքի կը զարնէր , և մրանգամայն ասորանաց դասաւորութեանց պատճառաւ նշանաւոր հանդիսացած էր , ինչ որ ընկերներուս և բարեկամներուս ու շատերու գովեստին և գնահատման արժանացած էր :

Չուզեցի այլեւս Հայկը իր մուճակագործութեան արհեստով զբաղեցնել տալ , Հայկը խանութս բերելէն վերջ Յակոբը ըստ իր փափաքին ազգային երկսեռ վարժարանին ուսուցիչ կարգել տուի :

ԺԸ. — ԸՆՏԱՆԵՆԱՆ ԿԵԱՆԲԱՍ

Ամիսները անգգալաբար սահած էին և ես ալ կազդուրուած և բոլորովին առողջ կղգայի ինքզինքս :

Ընտանիքս և զաւակներս շուրջս հաւաքած ուրախ էի , միայն հանգստութիւն և երջանկութիւն կը պակ-

Ընտանեկան խմբանկարնիս

սէր ինծի կամքէս անկախ պատճառներով, որովհետեւ
գաղթականութեան մէջ օտար երկիրնքի և աստղերու
ներքեւ կարելի չէր սրտի հանգստութիւն ունենալ.
Իսկ երջանկութիւն միայն կարելի էր այն ատեն երբ
հայրենիքի մէջ ազատ, ապահով և անկաշկանդ կեանք
մը ապրէինք...

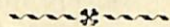
Ես արդէն վաղուց համոզուած էի թէ, Վարդօն
երկար ատեն Դաշնակցութեան մէջ չպիտի մնար, վեր-
ջապէս օր մը պիտի արտաքսուէր:

Գիտէի որ Ֆիլիպէի մէջ գումարուած էր Դաշնակ-
ցութեան շրջանակային պատգամաւորական ժողովը,
ինչ նման շատերը հետաքրքիր էին այդ ժողովի վեր-
ջանալուն և աւելած որոշումները խմանալու: Մեր հե-
տաքրքրութեան վերջը եկած էր:

Ժննէվի արեւմտեան պիւնօն Վարդօյէն պահան-
ջած էր իր քով գտնուած 11313 ֆր.ը: Իսկ Վարդօն
1905 Յուլիս 2ին Շաբօւմի մէջ կը հրատարակէր թէ
այդ դրամները չպիտի յանձնէ պիւնօյին, պատրուա-
կելով թէ դրամները պիտի յանձնէ Դաշնակցութեան
բարձր և իրաւասու մարմինն: Քանի որ Վարդօն կը
պատկանէր Պալքանեան Կ. Կոմիտէին, Ֆիլիպէի մէջ
գումարուած պատգամաւորական ժողովը որոշած էր
դրամները, կնիքը և այլ կուսակցական գործերը Վարդօ-
յէն առնելէն վերջ դնել Դաշնակցութենէն արտաքսել:

Պատգ. ժողովը վերջանալէն յետոյ Ֆիլիպէէն Պի-
օնեան պաշտօնապէս Վառնա եկած էր Վարդօյէն
դրամները, կնիքը և այլն առնելու, Պիօնեան շատ զբ-
ուարաւ կրցաւ դրամի շատ անհշտ մէկ մասը կնիքը
և այլն առնել Վարդօյէն. Վարդօյի ամբողջ դրամները
չը յանձնելու պատճառն այն էր որ, պատգ. ժողովը
զինքն փորձիչ ըլլալէ գաղբիցներու որոշումն տուած էր.
Ինկատար ունենալով իր շահատակութիւնները որոնց
մէջ գլխաւոր տեղը կը գրաւէին Պուրկազի 28 սնտուկի
և Տիկնանց մասնաճիւղի զեղծումները, ինչ որ ես ժա-
մանակին Իրաւունքի մէջ հրատարակած էի:

Պիօնեան Վառնայէն մեկնելէն քիչ վերջ այլեւս Վարդօն Դաշնակցութենէն արտաքսուած էր: Վարդօն իր արտաքսուելը աչքի առաջ ունենալով սկսեց իր Շարժում թերթով Դաշնակցութեան դէմ գրել և սուր կերպով պայքարիլ. և որովհետեւ Շարժումը ընդհանրապէս կ'ստանային դաշնակցականներ և դաշնակցութեան համակիրներ, բայց երբ Շարժում սկսեց Դաշնակցութեան դէմ գրել, դաշնակցականները այլեւս չուզեցին Շարժում ստանալ և քանի մը ամիս վերջ Շարժում դադարեցաւ և Վարդօն կատարելապէս վարկաբեկուեցաւ...

ԺԹ. — ԵՂԱՅԻՄԱՆ ՊԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ՇԱՐՋԱՐ

«Միութենականներ» ամէն տարի պատգամաւորական ժողով կը գումարէինք և որոշումները կը գործադրուէր: Որոշումներու գրեթէ գլխաւորն կ'ըլլար զիմել կուսակցութեանց խնդրելով որ միանան կամ գէթ համերաշխութեամբ գործեն, իսկ կանոնադրի այն յօդուածը գործադրելու վիճակին մէջ չէինք գտնուեր մեր կամքէն անկախ պատճառով. այն էր կուսակցութեանց վրայ ճշուամբ բանեցնել որ միանան կամ գէթ համերաշխութեամբ գործեն, որովհետեւ շատ յանձնախումբեր և պէտք զգացուած թիւով միութենականներ չունէինք, հետեւաբար մեր ջանքերը ապարդիւն կ'անցնէին հակառակ մեր բոլորն փափաքին և ջանքերուն:

Մուրատը Տրիպուէն փախա՞ Բարիդ հասած և կեդր. վարչութեան անդամ ընտրուած էր:

1906 Մայիս 27ին փութացի նամակաւ մը սիրելի ընկերս Մուրատի ազատութիւնը շնորհաւորել:

Ինծի համար շատ որոշ էր որ Միութենականներս չպիտի կարենանք մեր նպատակին համար քանի որ փոքրամասն և ունեանէի որ աշխատութիւննիս միշտ ապարդիւն կ'անցնի:

Հնչակի մէջ «Միութեան» կամ համերաշխութեան մասին «կոչ» մը հրատարակուեցաւ, ուրեմն Հնչակեան կուսակցութիւնը փափաքող էր Միութեան: Խորհեցայ քաւ համարիլ այդչափ ժամանակ հեռու մնալ. կուսակցութենէն և փափաքեցայ նորէն իրր հին Հնչակեան բոս կարողութեանս ջանալ աշակցութիւնս ու աշխատութիւնս նուիրել և պէտք եղած ծառայութիւնները ընել, սոյն փափաքս գրաւոր կերպով յայտնեցի Հնչակեան կուսակցութեան կեդր. վարչութեան և կեդր. վարչութիւնը սիրով և ուրախութեամբ ընդունեց:

Այլեւս պաշտօնապէս մասնակցեցայ Վառնայի Հնչակեան մասնաճիւղին և տեղական վարչութեան անդամ ընտրուեցայ:

Մուրատ և Արամ նախկին ընկերներս ըլլալով և թէ կեդր. վարչութեան անդամը, գրեթէ շարունակ կը թղթակցէինք թէ պաշտօնապէս և թէ անպաշտօն կերպով:

Պուլկարիոյ համար չըջուն գործիչի մը պէտք կար գրեցինք կեդրոնին և Մանուկ Պետիկեանը (այժմ Համազասպ քահանայ) Պուլկարիոյ ու Ռումանիոյ գործիչ նշանակեց: Պէտք է ըսել որ Պետիկեան լուրջ և զարգացեալ ընկեր մ'էր:

1907 Յուլիսին Կեդր. վարչութիւնը փնտի կը գրէր.

«Ընկեր Արամ Այրգապաշեան Կովկաս երթալու համար Վառնա պիտի գայ կը յուսանք թէ իր անցագրի և ճամբորդութեան մասին պէտք եղած աշակցութիւնը չպիտի խնայես»:

Աւելորդ է ըսել թէ իսկոյն փութացի պատասխախանել, պատրաստ եմ պէտք եղածն ընելու անհոգ եղիք: Որովհետեւ անցագիր մէ ձեռք բերել և Վառնայէն Արամը Կովկաս ղրկել շատ հեշտ և դիւրին գործ մ'էր:

Արամը Վառնա հասաւ և ընական էր որ մեր տուընը հիւրընկալէի զինքը: Ինքը կ'աճապարէր շուտով ճամբայ ելնել ու շուտով վերադառնալ:

Յանկարծ տեսանք որ Վառնայի ռուսական փոխ հիւպատոսը Կովկաս երթալիք հայերու անցագրերը վի-

գէ չէր ընել . վերջապէս հայերու մուտքը Կովկաս արգելուած էր . պատճառը Օտեմայ մտած քանի մը դաշնակցականներու քով ռուսներ գտնուած էր և այդ դաշնակցական հայերը ձերբակալուած ու բանտարկուած էին :

Ամբողջ մէկ ամիս մեր աշխատութիւնները ի դուր անցան և չը կրցանք Արամը Օտեմայ ղրկել . իսկ Արամ հետզհետէ այնչափ կ'զգածուէր որ առաւօտները տունէն մեկնած միջոցնիս ինծի կ'ըսէր :

Այսօր պիտի կրնամ երթալ արդեօք . իսկ երեկոյին տուն վերադարձած միջոցնիս կ'ըսէր, այսօր ալ չը կրցայ երթալ :

Ճարահատեալ Պետիկեանի միջոցաւ դիմեցինք Կոստանցայի ռուսական փոխ հիւպատոսին և ուղեցինք անցագիրը անկէ վիզէ ընել տալ , իբր թէ Ռուսմանիայէն կ'երթար : Կոստանցայի հիւպատոսն ըսած էր :

«Եթէ կ'ուզէք վիզէ կ'ընեմ բայց Օտեմայ համեմունքն պէս զինք պիտի բանտարկեն քանի որ հայ է և հայերուն չարածուիր Ռուսիա մտնել » :

Ստիպեալ Արամ պատրաստուեցաւ Բարիզ վերադառնալ և զինքը ղրկեցինք Ռուսմայք որ անկէջ մեկնէր դէպի Բարիզ :

Պաթումէն ֆրանսական շոգենաւ մը եկած քարափ խարսխած էր : Ճամբորդները դուրս ելնել արգելուած է եղեր . Ճամբորդներէն մին Պիպէռեանէն կը խնդրէ որ Վառնայի մէջէն Հնչակեան մը ղրկէ իրենց :

Քանի որ Հնչակեան մը կ'ուզէին չառ բնական էր որ Պիպէռեան ուղղակի պիտի գար ինծի լուր տար :

Շոգենաւի մէջ եղող Ճամբորդը ինքզինքը ներկայացուց ինծի . «Հմայեակ Արամեանց և իր տիկինը» :

Ճամբորդը շոգենաւէն դուրս չը հանել չառ տարօրինակ էր : Բնական էր որ քարափին քով կեցող ոստիկանը հրամանի մը ներքեւ էր , ուստի դիմեցի պահականոց և պրիստաւը արգելուած է ըսաւ . երբ ուղեցի տատնառը հասկնալ ինքն ալ չէր գիտէր , միայն

թէ իրեն այնպէս հրամայուած էր : Պրիստաւը ինծի լաւ կը ճանաչէր , ի դուր իրեն առաջարկեցի եթէ ինչմէ ի զատ ուրիշ երաշխաւոր մ'ալ կ'ուզէր կարող էի ներկայացնել . վերջապէս հրամանը վերէն եկած էր պէտք էր ոստիկանապետին դիմէի :

Ոստիկանապետը իր պաշտօնատեղին չէր այլ ֆեր-

Հմայեակ Ա. մելնից (Մ. Մելնից)

տինանա իշխանի Վառնայի պալատն էր , որովհետեւ ֆերտինանտը Վառնա էր և իրեն հիւր էր ռուսական արքունիքէն իշխան Վլատիմիր :

Քանի որ Վառնա գտնուող ոստիկանութեան պաշտօնատեղը առանց ոստիկանապետի հրամանին չէին

կարող մեր Հնչակեան ընկերուհին և ընկերը շոգենաւ-
ւէն դուրս ելնելնին արտօնել ստիպուած էի ոստիկա-
նապետին պալատէն վերադարձին սպասել :

Ոստիկանութեան այս կերպ վարմունքը իսկապէս
զարմանալի և անհասկանալի կը թուէր ինծի . որովհե-
տեւ շատ անգամներ անցագիր չունեցող շատ մը հայեր
կարողացած էի շոգենաւէն դուրս հանել տալ ոստիկա-
նութեան հաճութեամբ : Նոյնիսկ անգամ մը Վանայ
որբանոցէն քանի մը հայ ըմբոստ : Երբերը շոգենաւ
դրած բռնի կերպով Գերմանիա կը ղրկէին : Հայրենա-
կից եղող որբերը երբ զիս շոգենաւ կանչել տուին և
խնդիրը պարզեցին թէ իրենք չեն ուզեր Գերմանիա
երթալ . իսկոյն Վառնայի ոստիկանութեան հաճութեամբ
զիրենք Վառնա հանել տուի և միւս օրը շոգենաւ մեկ-
նեցաւ : Քանի մը շաքաթ վերջը Գերմանական կառա-
վարութեան կողմէ գիմում եղաւ Պուլկար կառավա-
րութեան և այդ որբերը պահանջուեցաւ : Օր մը առաջ
այդ լուրը ինծի տրուեցաւ և ես իսկոյն այդ որբերը
Վառնայէն դուրս տարբեր տեղեր ղրկեցի . այնպէս որ
ոստիկանութիւնը և ոչ մէկ որբ չկրցաւ գտնել Վառնայի
մէջ և այդ կերպով ալ պատասխանուեցաւ գերմանա-
կան կառավարութեան : Այս և ասոր նման կարգ մը
դէպքեր յիշելով կը զարմանայի և կը մտածէի թէ ,
արդեօք Արամեանց և իր տիկինը ի՞նչ ըրած են և պատ-
ճառն ի՞նչ է որ շոգենաւէն դուրս ելնել չեն թողատրեր :

Ոստիկանապետը եկաւ և հրամայեց որ Արամեանց
ոստիկանական հսկողութեամբ պաշտօնատուն ըրերն ,
ոստիկանապետը զիրենք առանձին իրեն ներկայութեան
խօսեցնելէն վերջ դուրս հանել տողաւ և զիս ներս
կանչեց և ըսաւ :

Քանի որ կ'երաշխաւորես առ և դնա . բայց պայ-
մանաւ որ օթէլ գօմէրսիալի մէջ մնան և առանց մեր
արտօնութեան բացի քեզմէ ոչ ոքի հետ չը տեսնուին և
օթէլէն դուրս չելնեն , արդէն հսկողութեան ներքեւ են :

Արամեանց իր տիկինին հետ երկու օր օթէլը մնա-

լէն վերջ արտօնուեցան դուրս ելնելու : Խնդիրը պար-
զուեցաւ վերջէն : Ռուսաստանէն հեռագրած են եղեր
թէ , անիշխանականները անկէց մեկնած են և կամ
պիտի մեկնին Պուլկարիա գան որպէս զի Վլատիմիր
իշխանը սպաննեն :

Ահա Վառնայի ոստիկանութիւնը կը կարծէր թէ
անիշխանականները ֆրանսական շոգենաւով պիտի գան
և այդ պատճառաւ կարծեր էին թէ Արամեանց այդ
անիշխանականներէն մէկն է :

Արամեանցի գալը իմացուցինք Արամի որ Ռուս-
ճուքէն Վառնա եկաւ :

Թէեւ Արամը իբր կեդրոնական վարչութեան ան-
գամ կրնար լիազօր ըլլալ , բայց գրած էր Բարիզ կեդ-
րոնին և կեդրոնն ալ հաւանած էր որ Արամեանց չըր-
ջուն գործիչ նշանակուի Պուլկարիոյ և Ռումանիոյ , և
Սեպտ . 15ին Արամեանց իր պաշտօնին ձեռնարկեց ու
Արամը մեկնեցաւ դէպի Բարիզ : Ուրեմն Պուլկարիա և
Ռումանիա երկու շրջուն գործիչ ունէր Պետիկեանը և
Արամեանցը :

Արամ Վառնա գտնուած միջոցին իբր նախկին ընկերը
Վարդօյի հետ կը տեսնուէին և Վարդօն այդ պատ-
ճառաւ ինքնաբերաբար եկած հաշտուած էր ինծի հետ :

Բնականաբար ես այլեւս քէն չպիտի պահէի Վար-
դօյի հետ քանի որ ինքը զղջացած էր իր ըրածին և
մանաւանդ շատ թշուառ և ցաւալի վիճակ մը ունէր :

Ժողովուրդի արեան և քրտինքով ձեռք բերած
սանթրիմները որ տրուած էին իր նպատակին գործած-
ուելու համար , անոնք Վարդօյի գրպանը մտած էին ,
շատ բնական էր որ շուտով պիտի սպառէր :

Վարդօ իր երկու գլուակներով և իր ընտանիքով
շատ թշուառ վիճակի մը ենթարկուած էր այնպէս որ
ճամբու ծախք մը իսկ չունէր Վիեննա երթալու , իբր
թէ իրեն խոստացուած էր Շարժումի ծախքը վճարել
որպէս զի Վիեննայէն իր պայքարը սկսէր Դաշնակցու-
թեան դէմ : Վարդօն Ռուսճուք գացած էր ճամբու

ծախք ձեռք բերելու, բայց 1907 Դեկտեմբերին երբ Ս. Պողոսեանին և Խոսրովեանին հետ զիջեցրը ժուռ կուռ-գային յանկարծ տէճօրիստը վարդօն անկենդան գետին կը փռէ, տէճօրը չը ձերբակալուեցաւ, բայց ըսուեցաւ թէ՛ հայ էր և թէ՛

Վարդօյի սպանուելէն քանի մը ամիս վերջ, 1908 Փետրուար 12ին Գահիրէի մէջ Արզուեականները կը սպաննէին Արփիարը: Արփիարի տէճօրը Ամերիկայէն զրկուած Տիգրանակերտցի Պետրոս Յովսէփեանն էր որ ձերբակալուեցաւ և մահուան դատապարտուեցաւ:

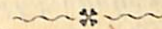
Արփիարը սպաննուելուն պատճառը այն էր որ Լուսաբէր Արեւ թերթին մէջ շատ խիստ կերպով կը քննադատէր Արզուեականներու ընթացքը որ յեղափոխական դիմակին ներքեւ բրածնին պարզ գրամաշոր-դութիւն էր:

Գահիրէի մէջ հրատարակուող օտար թերթերը երկարօրէն գրեցին Արփիարի մասին և իրենց ցաւ յայտնեցին և յիշեցին Արզուեականներու Արիկ Ունճեանի և Թավչանճեանի սպանութիւնները որ նոյնպէս նոյն խմբակի միջոցաւ գործուած էր:

Վարդօ և Արփիար հակառակորդներս սպաննած էին, եղածը եղբայրասպանութիւն էր: Երկու հակառակորդներս (թէեւ երկուքն ալ պարտուած) անհետացած էին այլեւս, թէեւ երկուքն ալ երդուեալ հակառակորդներս էին, բայց իրենց մահը ինծի ոչ թէ ուրախութիւն՝ այլ ցաւ պատճառեց:

Վարդօն և Արփիարը իրենց պատկանած կուսակցութեանց դէմ պայքար կը մղէին և թերեւս այդ կուսակցութիւններու հանդէպ ըրածնին զրպարտութիւն էր. և ենթադրենք թէ լոկ անուարկութիւն էր. իրենց այդ արարքի պատիժը մահ չպիտի ըլլար: Ես այնպէս կ'ըմբռնէի թէ՛ և ինչ որ իրողութիւն էր արդէն, մահուամբ պէտք էր պատժուէին անոնք որոնք ի հաշիւ թուրք կառավարութեան շրտեսութիւն կ'ընէին և յեղափոխական գաղտնիքները թուրք կառավարութեան

կը ծախէին. վերջապէս մասնութիւններ կ'ընէին, և սուրբ գործը կը դաւաճանէին. քանի որ Վարդօն և Արփիարը ասոնցմէ և ոչ մին ըրած էին, ուրեմն սպանուելու արժանի չէին և եղածը պարզ եղբայրասպանութիւն էր որ ինքնին նողկալի և դատապարտելի էր: Վերջապէս Վարդօյի և Արփիարի դէպքերը ինձ նման շատերու ցաւալի թուած էր. քանի որ այդ դաշոյններու և գնտակներու զոհերը հայեր էին, հայերը որոնք թերեւս և հաւանական էր օր մը զղջային իրենց ըրածին և հայ ժողովուրդը իրենցմէ օգտուէր, մանաւանդ Արփիարը որ իր գրչով օգտակար հանդիսացած էր և պիտի հանդիսանար:

Ի. — ՈՂՋՈՒՆԵԼՈՒ ՓԱՓԱՔՍ

Վառնայի մէջ յանկած շուկ մը տարածուեցաւ և պուլկարական թերթերը իսկ գրեցին իրր թէ 1908 Յուլիս 10ին Թուրքիոյ մէջ սահմանադրութիւն հռչակուած է և թէ Թուրքիա սահմանադրական պետութիւնեղած է:

Բնական էր որ այդ լուրը մեզի անհաւատալի թուէր. իսկ երբ Պոլսէն եկող ծանօթ ճամբորդներ լսածնիս և թերթերու գրածները հաւաստեցին այլեւս տարակուսելու տեղի մնացած չէր:

Շատ բնական էր որ Պոլսէն հեռանալուս 18 երկար տարիներու չրջանը զիս հետաքրքրէր գոնէ անգամ մը երթալ Պոլիս ու վերադառնալ, օր ըստ օրէ Պոլիս երթալու փափաքս կը շատնար, վերջապէս որոշեցի երթալ և միանգամայն երթալուս փափաքը գրեցի կեդր. վարչութեան և ուղեցի մասամբ իրենց հաւանութիւնը առնել:

Կեդր. վարչութիւնը հաւանած և զիս Թուրքիոյ Հնչակեան լիազօր ներկայացուցիչ նշանակած էր և հեռագրով կը հրահանգէր շուտով Պոլիս մեկնիլ: Հեռագիրը առնելէս վերջ Պոլիս մեկնեցայ:

Բնակավայրս նորէն կէտիկ Փաշա հաստատեցի որու բռնապետական շրջանի քաղցր և տխուր յիշատակները գեռ թարմ էին սրտիս մէջ և թէ Յուլիս 15ի տուած վերջի հրաժեշտս մոռցած չէի, այո՛. պէտք էր այդ շրջանակին և հրաժեշտիս վայրին մօտենայի և բռնէի :

18 երկար տարիներէ ի վեր ձեր յիշատակները սրտիս մէջ պահեցի և այսօր այս ազատութեան շրջանին կուգամ ձեզի ողջունել :

Վառնայէն ինծի ընկերացած էր մեր ընկերներէն Մանուկ Պետիկեանը, խորհեցանք և նպատակայարմար տեսանք բռնապետական շրջանին դադրեցուցուած «Հայոց Միացեալ Ընկերութիւն»ը վերսկսելու համար միթիւնկ մը կազմել և ժողովուրդը հրաւիրել որպէս զի մասնակցի հայութեան և ժողովուրդին կենսական և խիստ օգտակար եղող այդ միակ ընկերութեան վերսկսման և իր աջակցութիւնը չը զլանայ իբր աւագ պարտականութիւն :

«Միացեալ Ընկերութեան» վերսկսելուն գործը սրտիս շատ մօտ էր և արդէն իր առած արդիւնքին ոչ թէ ապահով և վստահ՝ այլ բացարձակապէս համոզուած էի :

Թէեւ լիազօր էի պաշտօնիս մէջ, բայց գիտէի որ Հնչակեան Կեդր. Վարչութիւնն ալ պիտի փափաքէր «Միացեալ Ընկերութեան» վերսկսելուն և վստահ էի թէ վերջէն գիտողութիւն չպիտի ընէր որ իբր Հնչակեան լիազօր ներկայացուցիչը Պոլսոյ մէջ և այդ ազատութեան շրջանին առաջին միթիւնկն փոխանակ ի նպատակ Հնչակեան կուսակցութեան կազմելու կը կազմէի «Միացեալ Ընկերութեան» վերսկսման :

Որոշեցի ազատութեան շրջանին Պոլսոյ մէջ առաջին միթիւնկը մայր եկեղեցիի մէջ ընել : Քանի որ բռնապետութեան շրջանին վերջի ճառս կարդացած էի Մայր եկեղեցւոյ սեղանին վրայէն, իսկ 18 տարի վերջը այդ ազատութեան շրջանին մէջ կուգայի ողջունել Մայր եկեղեցին :

Պետիկեանի, Տամատեանի և Մարկոս Նաթանեանի

հաւանութիւնները առած էի, որ միթիւնկին մէջ պիտի խօսէին ինծի հետ :

Պատր. Տեղապահ Տ. Եղիշէ Դուրեան Սրբազանէն արտօնութիւն ուղեցի որ սիրով և ուրախութեամբ արտօնեց որ սանձանադրութեան հռչակուելէն յետոյ Պոլսոյ մէջ առաջին միթիւնկը Մայր եկեղեցւոյ մէջ ընեմ. մանաւանդ «Միացեալ Ընկերութեան» համար :

Դուրեան եղիշէ Սրբազան

Թերթերու յայտարարութեամբ որոշեալ ժամէն առաջ արդէն Մայր եկեղեցին երկսեռ խումբ բազմութեամբ լեցուած էր, ամպիոնին վրայ իբր նախագահ ընկերներու հետ բուռն ծափահարութեանց մէջ մեր ակնունները գրաւեցինք :

Բռնապետութեան ուղղեալ պահանջմագիրը որ 18 տարի առաջ աւագ սեղանին վրայ կարդացած էի իսկ այդ օրը «Միացեալ Ընկերութեան» վերսկսման ճառս ամպիոնէն կը կարդայի և ծափահարութիւններով կը վերջացնէի :

Պետիկեան նմանապէս «Միացեալ Ընկերութեան» օգտակարութիւնը շեշտելով իր ճառը կը վերջացնէր :

Տամատեան իր ճառով կ'ողջունէր ազատութիւնը և սանձանադրութիւնը, և կը հրաւիրէր ժողովուրդը ողջունել նաեւ ամենակենսական «Միացեալ Ընկերութիւնը» :

Նաթանեան բաղդատութիւն կ'ընէր բռնապետութեան և ազատութեան շրջանին մէջ եղածները և կ'ըսէր .

«Անցեալի մէջ Ճանկիւղեանի անունը արտասանել ,
Հնչակի մասին խօսիլ միթէ կարելի՞ էր . իսկ այսօր
Ճանկիւղեանը իբր Հնչակեան կուսակցութեան ներկա-
յացուցիչը միթինկ կազմելով ճառ խօսեցաւ ձեզ վե-
րսկսիլ «Միացեալ Ընկերութիւնը»:

Ժողովուրդը շատ ուրախ և քաղցր տպաւորու-
թեան ներքեւ մեկնեցաւ եկեղեցիէն :

Միւս օր անմիջապէս սկսեցինք «Միացեալ Ընկե-
րութեան» անդամագրութեան , անկէց վերջ որոշեցինք
ընդհ. ժողով գումարել որպէս զի ըստ օրինի գաղանի
քուէարկութեամբ ընտրէր 48 անդամէ բաղկացեալ
հիմնադիր ժողովը :

Ընդհ. ժողովը պատիւ ըրած էր զիս ալ հիմնադիր
ժողովոյ անդամ ընտրել :

Ընդհ. ժողովոյ ինձ հանդէպ ունեցած համակրու-
թեան և ընծայած պատիւին խորին շնորհակալութիւնս
յայտնելով հանդերձ խոստացայ կարողութեանս չափով
աշխատիլ և օգտակար ըլլալ «Միացեալ Ընկերութեան»
իբր աւագ պարտականութիւնս :

Շատ ուրախ էի և ինքզինքս երջանիկ կ'զգայի որ
«Միացեալ Ընկերութիւնը» վերսկսելու և կազմելու
նպատակիս հասած էի :

Ինքնաբերաբար Ռօտոսթօ գացի և հոն միթինկ մը
կազմելով մօտաւորապէս 400 երկսեռ անդամներէ
բաղկացեալ «Միացեալ Ընկերութեան» մասնաճիւղ մը
կազմեցի :

Ռօտոսթօյէն վերադարձիս արդէն Կէտիկ Փաշայի
թաղը պատիւ ըրած էր զիս թաղին ազգային Նրեսփոխան
ընտրել , պաշտօն մը որ շնորհակալութեամբ ընդունեցի
և խոստացայ խղճի մտօք պարտականութիւնս կատարել :

ՆԻԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

	Էջ
Ա. Նոր կեանք	4
Բ. Յաջողութեան յոյսերը	10
Գ. Խոչընդոսի նշոյլներ կ'երեւին	21
Դ. Միշտ Արփիարի շուրջը	35
Ե. Դիմակաւորներ	48
Չ. Խրիմեան սկսաւ լալ	63
Է. Սոսկալի վարկաբեկումը	73
Ը. Անյաջողութիւն եւ բռնադատութիւն	92
Թ. Որբախնամ ընկերութիւն մը հիմնելու	101
Ժ. Պուրկազի զենքերու գեղծումը	105
ԺԱ. Սուր եւ կասաղի պայքար	131
ԺԲ. Յանցանք որո՞ւն է :	159
ԺԳ. Իբր անիշխանական ձերբակալուիլս	171
ԺԴ. Արեւոյս մասնախումբի գեղծումները	184
ԺԵ. Գաղնիքը երեւան կ'ելլէ	199
ԺԶ. Վերակազմեալներու պառակտումը	206
ԺԷ. Մրհանիկի տեսարան	214
ԺԸ. Ընթանեկան կեանքս	227
ԺԹ. Եղբայրատպանութեան շարքը	230
Ի. Ողջունելու փափ . ԲԱ	237

Handwritten text, possibly a title or header, appearing upside down.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

Handwritten text, possibly a list or index, appearing upside down.

Զորս հասարք միասին 18 դրու
(Ամերիկա 90 սենթ)

Փառակազմ 20 դրու (մէկ տոլար)

Վաճառման կեդրոնաւորին է «ԿՈՀԱ.Կ»ի
խմբագրասունը :

Դիմել՝

استانبول پوسته قوطوسى نومرو ۱۲۵ غوهاق غزتہ سنہ

Rédaction «GOHAG» B. P. Centrale 125, Constantinople

Խմբագրութիւն «ԿՈՀԱ.Կ»ի, 125 փոստարկղ, Կ. Պոլիս

11.968-19
11971-8